

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ի ՍԱՅԵՆԱԴԱՐԱՆԷ

Մէլիքանի Գասպարեան

Փ.Ա.Ն.Ն.Ն.Յ.

БИБЛИОТЕКИ

Мелькона Каспаровича

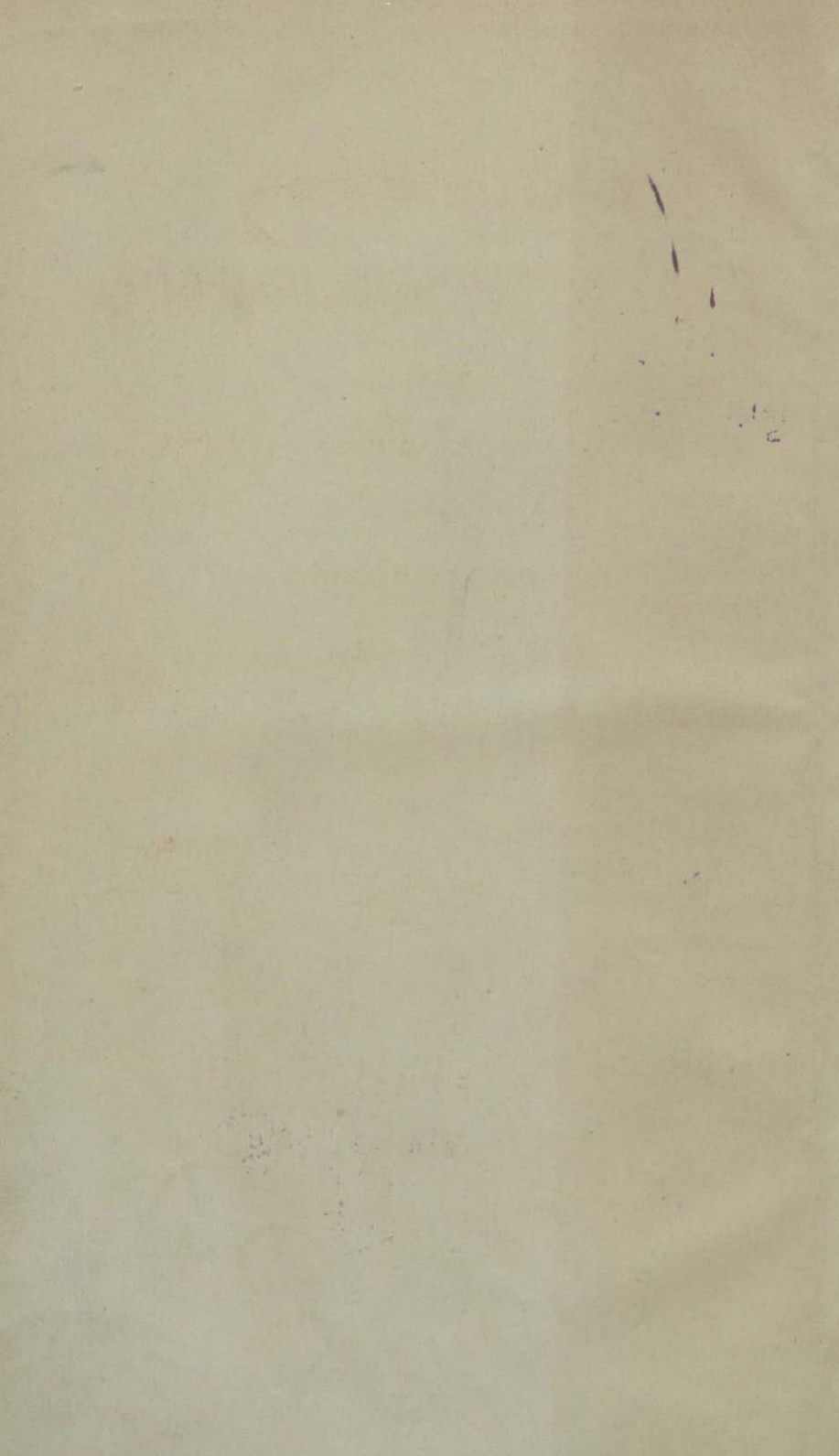
ПАНИЕВА.

№ 4017

073-17/III 78

W 16

~~15~~

9(47.325)

Q-30

15

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆ

ՈՐՔ

Ի ՄՈՒՏՕ-ՎԱՂԱԳԻԱ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ ԵՒ Ի ԼԵՀԱՍՅԱՆ

ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՅՂԱՄԻՆ 1876

ԱՐԵՎԱԿԱՆ Մ. ԱՂՔՈՒՆԵԱՆ

17953
7

ԾՕԳԵԱՆ

1877

12700

ՖՕՔՇԱՆ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

1877

2017

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անդասին ի բնէ Հայոց ազգին ճակատագիրն եղած է գաղթականութիւնը, իրենց բնիկ երկրին մէջ նեղուիլ սկսելնուն պէս, թողլով Հայրենիքին՝ օտար երկիր գաղթել և հոն բնակութիւն հաստատելը :

Գաղթելու տրամադրութիւնն ու յօժարութիւնը՝ ժողովրդի մը ամեն բանէն աւելի իր վաճառաշահութեանը և ապրուստին ետեւէն պնդելու փափաք և թեկնածութիւն մը ունենալուն նշանն ու ապացոյցն է. ինչու որ այս ժողովուրդը երբ կ'աննէ թէ իր բնիկ և հայրենի երկրին մէջ պարագայներն ու կացութիւնը այլևս աննպաստ կըլլան և թոյլ չեն տար իւր աշխատութեան արդիւնքն վայելելու և դժբախտութեամբ իր ապրուստը և շահը ճարելու, իսկոյն թողլով կ'մեկնի դէպ ի հոն՝ ուր տեղական պարագայները կ'նպաստեն աւելի իւր շահուն և աշխատութեանը :

Կան ժողովուրդներ, մանաւանդ ընկճեալ ու անկախութիւննին կորսնցնող ժողովուրդներ, որոց մէջ շահասիրութենէն աւելի զօրաւ որ ըլլալով հայրենասիրական զգացումն ու վերականգման քաղաքական նպատակը, փոխանակ հայրենիքին թողլով օտար երկիր գաղթելու և իրարմէ բաժնուելով ցրուելու, առաւել նախամեծար կ'ընտրեն մի և ամիտփ մնալ իրենց հայրենի երկրին մէջ, ամեն նեղութեանց և տառապանաց տոկալով, թոյլ չտալով որ օտար տարր մը գայ մտնէ մէջերնին, և փոխանակ բարեկեցիկ երկիրներ փնտռելու՝ ընդհակառակն ջանալով որ բընութեան տակ հեծող իրենց հայրենի երկիրը վերստին իր առջի բարեկեաց և երջանիկ վիճակին մէջը

դնեն, Ասի այնպիսի մեծ հայրենասիրական զգացումէ բղխեալ զհայութիւն և անձնուրացութիւն մէ, զոր անկարելի է որ ընէ՝ սոսկ իւր վաստակին և շահուն համար ապրելու սովորած ժողովուրդ մը :

Իսկ Հայը, որոյ ի սկզբանէ անտի, քաղաքական նպատակներ ու դիտումներ տածելէն աւելի՝ վաճառական և աշխատասէր ժողովուրդ մ՝ ըլլալը առակի հարդ անցած է, զարմանալի բան չէ որ իր հայրենի երկրին մէջ նեղուիլ սկսելուն պէս՝ օտար երկիր գաղթելու հետամուտ դանուի, սա հին Արեւելեան առածին հետեւելով թերեւս թէ, « մի՛ կապուիր ծնած տեղոյդ հետ, կապուէ՛ կշտացած տեղոյդ հետ » : Տարակոյս չկայ թէ Հայուն այս կերպ իր անհատական շահուն և վաստակին ետեւէն պնդելու սովորութիւնն ու սրամտագրութիւնը՝ Հայ ազգին իր հայրենի երկրին մէջ ընդհանուր բարւոքման ու բարեկեցութեան միջոցներն ձեռք ձգելուն մեծ արգելք մեղած և Հայուն ամբօփ և հսժ միութիւնը ակարացնելով, օտար տարրեր ալ իր մէջ մտնելուն թոյլ տուած է : Ասի բառական է ապացուցանելու և հաստատելու թէ Հայը աշխարհիս վրայ աւելի վաճառական, աշխատաւոր, արուեստաւոր ու գործաւոր ժողովուրդ մը կ'ապրի, քան թէ քաղաքական ազգ մը :

Մանաւանդ ցուային այն է թէ, Հայուն այս գաղթականութիւնը յօռի կողմ մնալ ունի, Մինչդեռ ուրիշ քաղաքակիրթ ազգեր իրենց հարկադրեալ գաղթականութիւնը կրցած և դիտցած են իրենց հայրենեայը օդտին ծառայեցնել, ինչպէս եղած է ատենօք Յունաց գաղթականութիւնը, և ինչպէս ըլլալու վրայ է այժմ գերմանական ազգին մեծամեծ գաղթականութիւնները, որք Ռուսիոյ,

Գաղղիոյ, Հոլանտայի և Անգղիոյ մէկ մասը բռնեցին զստ, մեծ մաս մ'ալ Ամերիկայի երկիրները լեցնելու վրայ կ'գտնուին, որոց բրածը դաղթականութեանէ մ'աւելի՝ առեւտրական աշխարհակալութիւն մը կ'համարուի, Հայերը կ'ըսեմք՝ ընդհակառակն իրենց դաղթականութեամբը իրենց հայրենեաց ընդհանուր օգտին ալ կ'վնասեն, հայրենի երկիրնին թողլով, դուրս ելնելուն պէս՝ իրենց հայրենակցաց հետ ունեցած հաղորդակցութիւննին բոլորովին կարելով, խզելով, առանձնանալով, որպէս թէ բոլորովին օտարացած զստ ազգ մ'եղած ըլլային, մինչդեռ ուրիշ քաղաքակիրթ ժողովուրդներ երբ օտար երկիր գաղթականութիւն մը հաստատեն, առաջուանէն աւելի սերտ հաղորդակցութեամբ ու յարաբերութեամբ կ'կապուին իրենց հայրենի երկրին մէջ գտնուող ազգին հետ, այնպէս որ կարծես այդ գաղթականութիւնը՝ օտար հողի և երկրի վրայ՝ միայն իր հայրենեացը համար կ'ապրի:

Ինչքան տարբերութիւն ասոնց և մեր Հայուն գաղթականութեանը մէջ, որոյ ցաւալի հետեանքը եղած է Կ—Յ գարէ ի վեր մանաւանդ Յւրոպայի այլ և այլ կողմերը—էրսեմք գաղթող—այլ ցրուեալ Հայոց օտարանալը, կորսուիլը և ուրիշ ազգաց հետ խառնուելնին, զոր ցարգ կ'ողբամք առանց դարմանը մտածելու: Թողունք կորսուած Հայերը, որոց կառուցած եկեղեցիներն ու բարեպաշտական շէնքերն միայն կանգուն մնացած՝ ասոնք միայն ցոյց կ'տան մեզ թէ հող ալ ժամանակաւ հայ ժողովուրդ մը կայ եղեր, որ այժմ՝ կորսուած՝ միայն իւր շինուածոց հետքերը կեցած են իբր յիշատակ կամ շիրիմ իւր մահուանը, թողունք այդ անթիւ և միլիոնաւոր կորսուած Հայերն, նոյն իսկ այսօրուան օրս, երբ

հաղորդակցութեան միջոցներն այսքան դիւրացած
և հայրենասիրական զգացումներն փոքր ի շատէ վա-
ռած ու արթնցած են, նոյն իսկ այսօրուան օրս չեմք
դիտեր թէ Նւրօպայի ո՞ր կողմը, ո՞ր քաղաքները
հայ դաղթականութիւն մը կ'գտնուի որ տակաւին իր
հայութիւնը պահած է, և եթէ գիտնանք իսկ այս
ինչ կամ այն ինչ տեղը հայ դաղթականութիւն մը
գտնուիլը, չեմք դիտեր թէ քանի՞ հոգիէ կը բաղ-
կանայ, ի՞նչ է վիճակին, լեզուին, ընթացքին,
բարքերին, սովորութիւննին, ինչո՞վ կ'զբաղին և
ի՞նչպէս կ'ապրին: Օրինակի համար, գիտեմք թէ
Վարնայի, Եռմնոյի, Քուսնուքի, Փօքչանի, Մու-
չովաի, Պուքրէչի եւն. եւրօպական քաղաքաց մէջ
հայ դաղթականութիւններ կան, բայց դիտե՞նք թէ
որչափ են, ի՞նչ կրնեն, ի՞նչ է ազգային, քնտանե-
կան, քաղաքական և ասևարական վիճակնին:

Ամօթ կ'զգամք ըսելու թէ ասոնց մէկն ալ չեմք
դիտեր, ինչու որ ասոնք հաղորդակցութեամբ կ'ի-
մացուին ու կ'զխոցուին, և այդ հաղորդակցութիւնն
ալ կարծես անիծուեր է մեր ազգին մէջ, ուր ամեն
քան այդ միութիւնը, այդ հաղորդակցութիւնը
խղելու, անջատելու նպատակ է, և Հայ ազգը քա-
ղաքակիրթ աշխարհին մէջ վայրենի ազգի մը վի-
ճակին իջուցեր է: Այո՛, վայրենի է այն ազգը որ
ըր ցրուեալ անդամնցը տեղոյն, թուոյն և վիճա-
կին վրայ ծանօթութիւն ու տեղեկութիւն մ'անգամ
չունի:

Չեմք ակնածիր պարծենալու թէ Հայ ազգն ալ
քաղաքակիրթութեան շարուն մէջ մտած է, երբ տա-
կաւին Հայուն պաշտօնական դիւանատանը մէջ դոնէ
ճիշտ և որոշ վիճակագիր մ'անգամ չկայ որ ճանչցնէ
թէ ի՞նչ քան Հայ կայ նոյն իսկ Տաճկաստանի մէջ,

ի՛նչքան Հայ մեզ ծանօթ երկիրներուն մէջ, և դեռ
 ի՛նչքան Հայ կ'դռնուի մեզ անծանօթ քնացած տե-
 դերը :

Ի զուր կ'տքնիմք ու կ'աշխատիմք մեր բարեկե-
 ցութեանը ու բարօրութեանը, եթէ ամենէն առաջ
 դեռ վիճակագիր տախտակի մը վրայ միացնել չլիոր-
 ձեմք աշխարհիս երեսը ցրուեալ Հայ ազգին անդամ-
 ներն, որով միայն մեր քաղաքակրթութեան շաղկին
 մէջ առաջին քայլն առած պիտի համարուիմք: Առ-
 այս օգուտ մը չունին միայն Իզմիտի սովետը հանգա-
 նակութեան կամ Վանայ հրկիզութեան քննութեանը
 պէս ձեռնարկներ, որոնք ազգերնուս թշուառու-
 թիւնն ու աղէտքը անգամ մ'ալ մեր աչքին առջևը
 հաստատելէն զատ ուրիշ բանի չեն ծառայեր, եթէ
 Եւրոպայի այլեայլ կողմերը գտնուող Հայ գաղթակա-
 նութիւնները զիտցած ու ճանչցած, և անոնց հետ
 հաղորդակցութեան մէջ ըլլայինք, ամենամեծ շարեաց
 ու աղետից համար եղած հանգանակութիւններն
 ասանկ խղճալի և արտառքի հատի մը չափ արդիւնք
 չ'էին գոյացներ :

Թողլով մեր Ազգային կեդրոնական Վարչու-
 թեան՝ այդ հեռաւոր և անծանօթ ցրուեալ ազգայ-
 նոց հետ հաղորդակցութիւն հաստատելու անմիջական
 միջոցներուն հոգը, մենք միայն առ այժմ յիշեալ հե-
 աւոր ազգայնոց գտնուած տեղւոյն, ազգային և
 ընտանեկան կենցաղոյն, և քաղաքային ու առևտրա-
 կան վիճակին վրայ կարելոր և հետաքրքրութեան
 արժանի տեղեկութիւններ հաղորդելու նպատակաւ
 մեր Ազգին, 1876/ին Վալաքիա, Մօլտավիա և
 Հունգարիա ըրած մեր ուղևորութեանը միջոցին,
 նոյն կողմերու Հայ գաղթականութեանց վրայօք կա-
 րելի եղածին չափ քաղած ներկայ Տեղեկագրութիւննիս

այս անգամ մասնաորայէս հրատարակելու կ'ձեռ-
նարկեմք, սոյն գործոյն աշխատութեան յարգն ու
արժէքը բանասէր ընթերցողաց զնահատութեանը
թողլով:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մանկութենէս 'ի վեր, երբ Հայոց պատմութիւնն իբրև դասագիրք ձեռքս տուած էին, ի սկզբան սրտներդութեամբ ուսանելու հարկադրուելուս հակառակ, քանի վերջն առի, այնքան աւելի ապաւորուելով, սրտիս զգացումները կ'արթննային և անհնարին վիշտ մը կը ներշնչէին յիս, անտեսելով մեր ազգին մէջ անսլակաս գործուած մասնութիւններն, ռիսակալութիւններն, անմիարանութիւնն, անիշխանութիւնն և ասոնցմէ յառաջ եկած այնքան աղէտքն ու չարիքը, որք մեր հայրենեաց հիմունքը քանդեր էին, մտածել տալով ինձ որ եթէ այս ինչ նախարարն կամ այն ինչ իշխանը սա կամ նա չարիքն և մատնութիւնը չ'գործէին, մեր ազգն այսօր Ստիական ազգաց մէջ ամենէն առաջինն և յառաջադէմն եղած պիտի ըլլար, փոխանակ այսօրուան պէս՝ աշխարհիս ժողովրդօցը ամենէն նկուն, լքեալ, թշուառ և խեղճ ու անոք ազգն ըլլալու :

Սյս մտածումներս այն աստիճան եռանդս վառեցին, որ մանկութենէս 'ի վեր բոլոր փափաքս և նպատակս եղաւ մեր ազգին վերջին իշխանութեանը փառաւոր ժամանակաց վկայ և ականատես ժողովրդեան, Անեցւոց սերունդն եղող այժմու կենդանի մնացած մասը, ուր որ կան ցրուած կամ դաղթականութիւն հաստատած, անգամ մը աչօքս տեսնել և փափաքս յագեցնել :

Հուսկ ուրեմն եկաւ ժամանակը, և օգնեցին դէպքերը, որ մանկութենէս 'ի վեր առաջադրած դիտաւորութիւնս այս անգամ իրապէս ի գործ դնեմ, ուստի չ'նայելով կարողութեանս, ապագային մէջ ապ-

բուստի միջոց մեզո՞՞մ փոքրիկ գրամագլխովս, ելայ
անցեալ տարի Արմայէն սկսեալ, Մուսօ-Ալաքիա,
Հունգարիա և Լեհաստան շրջելէս յետոյ Թրիսթէի
ճամբով գարձայ 'ի Աստուանդնուպօլիս, 30էն աւելի
քաղաք այց ելնելով, ուր որ Հայ գանուկը իմացայ՝
գնայի և տեսնուեցայ, կարողութեանս ներածին
չափ խուզարկութիւններ ըրի, և տեսածս ու լսածս
տեղեկագրելով ամփոփեցի:

Անկարելի է ինձ բացատրել ընթերցողացս, թէ
այս ճամբորդութիւնս ինչ տխուր տպաւորութիւն
մ'ըրտ. վրաս, թէ ո՞րքան դառնապէս յարտասուս շար-
ժեցայ տեսնելով այն խեղճ Սնեցուց մնացորդը,
որոնք Հայաստանի վերջին մայրաքաղաքը թողլով,
այնքան հեռաւոր երկիրներ գաղթեցր էին, կարծե-
լով թէ հանգչեցան, և թէ կարող են այլևս ազգու-
թիւննին և կրօնքնին կործանումէ զերծ և ազատ
պահպանելու, չ'զիտնալով խեղճերն թէ վերջէն հան-
գիպելիք ազգութեան և կրօնից թշնամինին՝ Անիի
վրայ յարձակող բարբարոս թշնամիներէն ալ աւելի
անազորոյն և անխիղճ պիտի ըլլան եղեր, որոնք ոչ
թէ միայն Հայուն ստացումքը յափշտակելով շա-
տայեր, այլև նորա ազգութիւնն և կրօնքն ալ իրեն
մտցնել տարու աշխատեր են:

Մենէ հեռաւոր, անժանօթ և կիսակորուստ այս
հայութեան մնացորդ սերնդին վրայօք փոքր 'ի շատէ
տեղեկութիւն մը տալը սիրելի Ս. զգիս ծառայութիւն
մ'ընել համարելով, կ'համարձակիմ այս անգամ հա-
ւաքած տեղեկութիւններն առանձինն տետրակաւ մը
ընծայել Ս. զգիս, բարեսէր և զգայուն ազգայնոց
այս մասին ցոյց տուած համակրութենէն քաջալեր-
եալ, համազուած և վստահ լինելով թէ ես ևս ներ-
կայ աշխատասիրութեամբս ըստ իմովսանն իրական

ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլամ Ս. Ղ. Գ. Ի. Ե.,
 այս դործոյս բանասէր ազգայնոց քով դմնելիք ըն-
 դունելութիւնը, որոյ աներկմիտ եմ, բաւական փո-
 խարհնութիւն և վարձատրութիւն մ'ինձ նկատելով:

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՆԵՑԻՈՑ

1020—1795

Ինչպէս որ Յառաջաբանին մէջ խօսեցանք, հոս ալ կուզենք Անեցւոց գաղթականութեան եր՞բ և ի՞նչ պատճառի համար, և քանի անգամ եղած ըլլալուն վրայօք տեղեկութիւն մը տալ: Այս պատճառները որչափ որ պատմութեան մէջ կան յիշատակուած, բայց դեռ այս մասին մասնաւորապէս հմտութիւն չունեցողներուն համար, ճամբորդութեանս Տեղեկագրութիւնը սկսելէս առաջ, հոս համառօտիւ բացատրութիւն մը տալ հարկ տեսայ:

Օտարաց մէջ առակ է թէ՛ Հայերը պէտք չէ որ օտարին թշնամի ըսեն, վասն զի բուն զօրաւոր թըշնամին իրենք են իրենց ազգին կործանմանը: Ստուգիւ ալ նոյն իսկ մենք եղած ենք մեր ազատութեանը, մեր թագաւորութեանը կործանման պատճառը: Պատմութիւնը ձեռքը առնողը պիտի տեսնայ թէ քանի՛ անգամ որ թշնամին Հայաստանի վրայ

քաղեր է , ամեն անգամուն ալ թէնախարարք մէկ զմէ-
կու դէմ կամ թագաւորին դէմ ռիակալութեան
ոգւով , և կամ արծաթասիրութեամբ կամ փառասի-
րութեամբ , փոխանակ թշնամին ընկճելու , թշնամւոյն
կողմն անցեր էն :

Թողունք ի սկզբանէ իշխանութեանն Հայկայ
մինչև Աբգար , բուն Հայոց իրենց աղդին ըրած
մասնութիւնները մի ըստ միովէ յիշատակել , նաև
թողունք Աբգարէն մինչև Պագիկ թագաւորն , սկսինք
միայն Պագիկ արքային որդի՝ Յովհաննէս արքայի
4020ին թագաւորած օրէն Հայոց թշուառութիւնը
ուշագրութեան առնել :

Պագիկ երկու որդի ունէր , Յովհաննէս և Աշոտ .
առանք կուղէին իրենք թագաւոր նստիլ , իսկ Պագիկ
իւր ձեռքովը իր Յովհաննէս որդին դրաւ իւր տեղը
իբր յաջորդ և ժառանգորդ թագին : Աշոտ իրեն
կուսակից շատ մը նախարարներ ունենալով և զօրեղ
ըլլալով , բազմաթիւ զօրօք Անիի վրայ քաղեց և զայն
պաշարեց : Հայոց նախարարք Վաթողիկոսին հետ ժո-
ղովք ընելով , իմացան որ վերջը գէշ պիտի ըլլայ ,
աշխատեցան հաշտեցնել զանոնք , երկուքն ալ եր-
գուրնցուցին այն դաշամբ որ , Յովհաննէս թագաւոր
նստի յԱնի և շրջակայները և ինքը տիրէ , իսկ Աշոտ
ալ իբր երկրորդ թագաւոր Հայաստանի միւս կող-
մերուն տիրէ : Երբոր Յովհաննէս եղբայրը առաջ
մեռնի՝ ինքը նստի թագաւոր յԱնի :

Այս կերպիւ թէպէտ խաղաղութիւն եղաւ ,
բայ կուսակցութիւնները մնացին , քանզի նախարարք
ոմանք մէկ կողմը և ոմանք միւս կողմը բռնելով ,
այսպէս երկպառակութեամբ թագաւորութիւնն ալ
թուլցաւ ու ակարացաւ :

Ահա ասկէ սկսեալ երկպառակութիւնը և ա-

տելութիւնը որ բաւ օրէ զօրացաւ, այն աստիճան որ Սչոտի կուսակից նախարարներէն ոմանք մինչև իսկ Գնացին Վրացուոց մատնեցին Յովհաննէս թագաւորը, Վրացիք ալ Սնիի մօտ դալով, գաղտնի կ'սպասէին որ Յովհաննէս արքայն Սնի քաղքէն դուրս ելնէ, ինչպէս որ օր մ'ալ առանց գիտնալու երբոր գուրս ելաւ արքայն, Վրացիք իսկոյն վրան յարձակեցան, բռնեցին և քաղաք մանելով շատ վնասներ տուին, արքայն ալ Վրաստան տարին, ուր բանտարկեց զանի Պորդի թագաւորը, և մինչև որ Հոյաստանէն տեղ չառաւ չր թողուց:

Նախարարք այս տեսնելով փոյթ չըրին արքային օգնելու: Սչոտ՝ նախարարաց այս անտարբեր ընթացքը տեսնելով, որ նախարարք ոչ իրեն և ոչ ալ եղբօրը հետ կը միաբանին, չար խորհուրդ մը յղացաւ ի գործ դնել իւր եղբօրը դէմ, Փոխանակ միաբանութեամբ թշնամին դուրս վանելու, սուտ հիւանդ եղաւ, անկողնոյն առջևը որոգայթ փորել տուաւ, և հրաւիրեց իւր եղբայրը որ իրեն տեսութեան դայ, երբոր Յովհաննէս արքայն եկաւ իր եղբայրը տեսնելու մէկէն որոգայթը ինկաւ: Ս, յն ժամանակ Սչոտ հրամայեց Ապիրատին որ կապէ իր եղբայրը ու սպաննէ, իսկ Ապիրատ այս անգթութիւնը չըրաւ, այլ կապեց և տարաւ: Անի իւր ամուսնու յատեցուց, ըսելով թէ « լու է իմաստուն արքայ քան անողորմ բռնաւոր »: Գրացի թշնամիներն մեր այս անմիաբանութենէն օգուտ քաղելով սկսան Հայաստանի չորս կողմէն վրան յարձակիլ, հարստահարել ոչ միայն Պարսիկները, այլ և Թաթարք, Վրացիք և Հռովմայեցիք: Նախարարք ասոնք տեսնելով ամենևին հոգերնին չէին ընել, այլ իրենց անձնական հանգստութիւնը կը նայէին:

1021 ին Վրաց թագաւորը Յունաց դէմ ապրստամբեցաւ, Յովհաննէս արքան գաշնակից առնելով իրեն, Վասիլ թագաւորը բազում զօրքով Վրաստանի վրայ քալեց, տակնու վրայ ըրաւ, անկէ դարձաւ Տրասպիզոն ձմեռեց, երբոր Արքայն իմացաւ որ գարնան Հայաստանի վրայ ալ պիտի քալէ, սկսաւ դողալ, որովհետեւ նախարարաց անմիաբանութիւնը և իրեն ալ թուլամորթ ըլլալէն յուսահատեալ այս վատ խորհուրդը յղացաւ :

1022 ին Պետրոս Աթոյիկոսը Տրասպիզոն դրկեց որ հաշտութիւն կնքէ, և որովհետեւ Յովհաննէս զաւակ չունէր, իւր մէկ նամակաւը կերդնոյր թէ Անի և իւր ըսողը գաւառները միատեղ իրեն կուտայ, միայն թէ քանի որ ինքը ողջ է՝ իբր փոխանորդ Վասիլին՝ թագաւորութիւնը շարունակէ, Երբոր Վասիլ Հայոց արքային այս մասնիչ նամակը կարդաց, խիստ ուրախ եղաւ այսպիսիբան մը միտքէն չանցնելով: Վասիլ երբ Պօլիս դարձաւ շատ չ'ապրեցաւ: Մեռնելու մօտ իւր խղճի խայթէն զդածեալ, Հայոց թագաւորին նամակը յիշեց, ուստի Պօլիս հաւատարիմ Հայ մը քնտուել տալով գտաւ Աիրաւկոս անուն երէց մը, Վասիլ նամակը այս մատնիչին յանձնեց ըսելով իրեն « Տար այս նամակը քու արքայիդ, և իմ կողմանէս ըսէ որ ինձի մահ հասաւ. չեմ ուզեր որ իւր նամակը իմ քովս մնայ, այլ իւր թագաւորութիւնը իւր որդւոյն և ազգին թող տայ, իրենց ազատութիւնը պահեն, չ'ըլլան օտարաց դերի »: Իսկ Աիրաւկոս այս նամակը առաւ և առանց մարդու իմացնելու իր քովը պահեց :

1034 ին Աստանդ և Ռոմանոս կայսերներէն ետքը երբոր Միխայիլ կայսր եղաւ, այս անօրէն քահանայն Յովհաննէս արքային նամակը տարաւ Միխա-

յիւ կայսեր յանձնեց . և փոխարէն շատ դանձով
գարձաւ , իսկ արքայն ուրախանալով նամակը պահեց
և Հայոց արքային մահուանը կ'սպասէր որ Հայաս-
տանի աիրէ :

1039ին Յովհաննէս արքայն մեռաւ 20 տարի
թագաւորելէն ետքը : Աշոտ եղբայրը անկէ 1 տարի
առաջ մեռած և 14 տարեկան Գագիկ անուն զաւակ
մը թողեր էր , և որովհետև Յովհաննէս թագաւորը
անզաւակ էր , գահաժառանգը Աշոտի որդին Գա-
գիկը սխտի ըլլար : Բայց ինչպէս որ ըսինք , նախա-
բարք անմիաբանութեամբ անպիտանացած ըլլալով ,
փոյթ չունեցան զինքը թաղաւոր նստեցնել , ուստի
ժամանակ մը թափուր մնաց աթոռը մինչև որ
Վեստ Սարգիս նախարար բռնանալով , բոլոր ար-
քունական գանձը կողոպտեց և կուզէր որ ինքը
թագաւոր նստի : Միխայիլ երբոր Հայոց թագաւոր-
ին մեռնելը լսեց , Անին յափշտակել կուզէր որ-
պէս թէ ինքը Հայոց արքային ժառանգորդն եղած
ըլլար : Դեսպան խրկեց որ Անին յանձնեն , Հայք
երբոր լսեցին՝ շուարեցան և Հուզեցին տալ , բայց
Միխայիլ միշտ դեսպան կը զրկէր և ձեռք ձգելու
հնարը կը մտածէր : Երբոր համազուեցաւ թէ առանց
զինու զորութեան չը պիտի կրնայ առնել , 100,000
չորք զրկեց Անիի վրայ , որ պատերազմով առնեն ,
ինչպէս որ Հայոց բնութիւնն է , երբոր իրենց մէջէն
միաբանութեան ոգին կորուի , առաւել կ'ընտրեն
օտարաց ծառայել , և որ աւելի գէշն է՝ իւր ազգը
արհամարհելով թշնամիին հետ միանալ : Ահա այս-
պէս եղաւ երբոր Վեստ Սարգիս անգլուխ ազգին
դուխ եղաւ , ինքը փոխանակ թշնամիին գէմը եւ-
նելով զայն հալածելու , անոնց զգնեց որ Հայաստան
մանեն բոլոր հարստութիւնը կողոպտեն , և չարաչար

իւր ազգակիցները սրահոտոր հանեն : Այսպէս գե-
մերնին ազգասէր նախարար մը չ'եղնելով , արձակ հա-
մարձակ մինչև Անիի առաջը հասան , և զայն պաշա-
րեցին : Բայց զտնուեցաւ այն մասնիչ նախարարաց
մէջ Վահրամ Պահլաւունի քաջ սպարապետը , որ
80,000 ձիաւոր և հեակակ զօրութեամբ թշնամիին
դէմը ելաւ , սաստիկ ջարդ մը տուաւ , այնպէս որ
փողոցներէն վազած արեան հեղեղը Ախուրեան գետը
ներկեց : Իսկ անօրէն Սարգիս այնուհետև զազունի
կուսակիցներ կ'որսար Հայոցմէ : որ զինքը Անիի թա-
գաւոր նսանցնեն , սակայն Վահրամ ժողովք մը գու-
մարեց , ուր որոշուեցաւ թէ թագին օրինաւոր ժա-
ռանգը՝ Աշոտի որդին Պագիկը պէտք է թագաւոր
օժեն Անիի :

1042 Պագիկ 17 տարեկան թագաւոր նստաւ ,
որչափ որ սա իմաստուն էր և աղքատէր , քաջ և Աստ-
ուածատէր , բայց ի՞նչ կրնար ընել իւր հայրենեացը ,
քանի որ անմխարանութեան սրմը ցանուած էր նա-
խարարաց մէջ , և օր ըստօրէ զօրանալու վրայ , այն-
պէս որ ս'չ թէ միայն այս անօրէն նախարարք թշնամե-
աց Հայաստանի վրայ սղջաւելը կ'ուղէին , այլ նաև
բուն իսկ տէրութեան դէմ սրոգոյթ լարել կը խոր-
հէին , որոնց պարտադրութն էր անօրէն Սարգիսը : Սա-
սկաւ Յոյները գրգռել իւր ազգակցացը դէմ , նոյն
իսկ ինքն ալ իբր թշնամի Հայաստանի շրո կողմը կը
պտրաէր և Հայերը կը շարշարէր ու կը հարստահարէր :
Երբոր Միխայէլին յաջորդեց Մնեօմախոս , Յունաց
թագաւոր , սա գետպան զրկեց նօրէն որ Անին յանձ-
նեն իրեն : Բայց ի՛յաճողեցան և ամեն հնար ի գերե-
ելաւ : Վերջապէս ելաւ Հայաստանի վրայ քաղեց ,
բայց Պագիկ իւր թշնամիին դէմն ելնելով սաստիկ
ջարդ տուաւ հարածեց , սակայն մասնիչ Սարգսի թե-

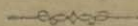
շագրութեամբ Գոյնք նորէն բազմութիւ զօրք խրկեցին, և Պարսիկներն ալ ուր հանեցին որ Հայոց զօրքը շիտթեցնեն, իսկ այս անգամ ալ չարաչար յաղթուեցան, սակայն այս յաղթութիւնները օգուտ մը չունեցան, ինչու որ թշնամին մէջէն էր: Սյուպէս Պարգիս հայ մեծամեծաց մէջ բանսարկութեամբ երկպառակութիւն ձգեց, ամենքը մէկզմէկէ զառեց, այնպէս եղաւ որ Անի անհամար կուսակցութիւններու բաժնուեցաւ, և ալ անմիաբանութիւնը սկսան բոլորովին ձեռք առնել: Սարգիս տեսնելով այս երկպառակութիւնը որ իւր ուղամէն աւելի յաջողած էր կեղծաւորութեամբ ի գլուխ հանելու, գաղանարար Մոսմախոսի իմաց տուաւ թէ ի՞նչպէս իշխանաց մէջ երկպառակութիւն ձգած, և ի՞նչպէս որոգայթ լարած է թագաւորը մատնելու: Երբոր արքայն իմացաւ՝ շատ ուրախացաւ որ քանի՛ պատերազմներով առնուլ չկրցած բանը՝ մատնութեան և անմիաբանութեան շնորհիւր պիտի ձեռք ձգէր, դիւրութեամբ Անիին պիտի տիրէր, և Հայոց թագաւորութեան վերջ պիտի տար: Ուստի դեսպան զրկեց Անի, Սարգսի և մէկ քանի նախարարաց շատ բան խոստացաւ, որ հաւանութիւն առնեն թագաւորէն՝ Անին իրեն յանձնելու: Այս վասակները գաղտնի խորհուրդ ըրին թէ ինչպէս իրենց արքունիքը և հարուստ մայրաքաղաքնին թշնամիին յանձնեն և իրենք ալ օտարաց դերի ըլլան: Նամակ զրկեցին Յունաց արքային, որ պարտակաւ մը Հայոց արքայն Ա. Պօլիս հրաւիրէ, որպէս թէ հաշտութիւն կնքելու, և երբոր գայ՝ բանտարկէ: Ուստի կեղծաւորութեամբ սիրալիւ նամակ մը գրեց Պագրիկ արքային, որով կը հրաւիրէր զինքը Պօլիս գալ և բարեկամութեան դաշինք կնքել. բայց Պագրիկ Յունաց վրայ կտրկածոտ ըլլալուն՝ չը գնաց, Կրկին

նամակ եկաւ շատ երգումով և զատուածներն վկայ
 բռնելով թէ թշնամութիւն մը չ'ունի, և մինչև ինկ
 իստացաւ Յովհաննէս արքային նամակը իրեն տալ,
 իւր կեղծ բարեկամութիւնը հաստատելու համար :
 Բայց Վահրամ և այլ նախարարք կը յորդորէին զԳա-
 գիկ, որ չ'խաբուի Յունաց : Իսկ նենգամիտ Սարգիս
 իւր արքանեակներովը կ'ստիպէր արքայն որ Պօլիս
 երթայ, և թէ իրենք կը պաշտպանեն թէ զինքը և
 թէ Հայաստանը, և այս բանին վկայ Պետրոս կա-
 թողիկոսին և այլ նախարարաց առջև Ս. պատարա-
 գին երգում կ'ընեն, և երգման զիրը Քրիստոսի ար-
 եամբը կը զբեն, որոյ վրայ այլևս վստահացեալ 1048ին
 իրեն փոխանորդ կը կարգէ Ապիրատ իշխանը, և ին-
 քը կենչէ Պօլիս երթալու : Երբոր Յունաց կայսրը
 իմացաւ, առաջ խիստ սիրով պատուեց զինքը. բայց
 մէկ քանի որ ետքը սկսաւ Անին ուղել իւր երգում-
 ները մոռնալով, երբ Գագիկ դէմ կեցաւ, կայսրը
 զայրանալով անամսթաբար զինքը Պօլսոյ մէկ կողին
 օքսորեց : Գագիկ այս մատնութիւններուն իրազէկ
 ըլլալով, հնոցի պէս կը վառէր կը բորբոքէր, շատ
 աղաչեց Մոնմախոսին՝ որ զինքը ազատ արձակէ,
 բայց անհնար եղաւ : Երբոր նախարարք արքային բան-
 տարկուիլը իմացան, կ'ուղէին որ ժամ մ'առաջ Սնին
 յանձնեն Յունաց, բայց Սարգիս տեսնելով թէ մէկ
 քանի նախարարք իրենց երգմանը վրայ հաստատ կե-
 ցած են, կեղծ ու պատիր խօսքերով ուրիշ նախա-
 րարներն, ինչպէս նաև Պետրոս կաթողիկոսը իրեն
 որսաց, և հաւանեցոյց զանանք որ Անին Յունաց յանձ-
 նուի : Ուստի նամակ գրեցին միաբան թէ՛ « մենք
 պէտք Սնին քեզի կը յանձնենք, միայն թէ մեզ թըշ-
 նամիներէն պաշտպանես » : Իսկ Սարգիս իւր մտերիմ
 գաղտնապահին միջոյաւ գաղտնաբար Սնին և Պոս-

բառին բանավիճակը նամակաւ մը Յունաց կայսեր զըր-
կեց ըսելով թէ «Ահա այսուհետեւ Անի և բոլոր Հա-
յաստան քուկող է» : Երբոր Մանուսիսս բանավիճակը
ձեռք ձգեց, ուրախութենէն զինքը կորոյս, մտածե-
լով թէ որչափ անհնարին էր այսպիսի զօրեղ տէրու-
թեան մը ձեռքէն թողաւ որովհետեւ յայտակալ և
իւր երկիրներուն տիրել, բայց եթէ այսպէս մատ-
նութեամբ, և ի՞նչպէս չը հոգարտանամ, կրնէր, որ
իրենք զրկեցին այս բանավիճակը և իրենք կաղաչեն,
որ օտարին զերի իյնան : Առտի զուարթութեամբ Հա-
յոց արքայն իւր դէմը բերել տալով ըսաւ : « Հիմայ
ըսելիք մը ունի՞ս, ահա նախարարներդ ինձի տունին
Անիին հետ բոլոր Հայաստանը » : Գաղիկ խիստ և զօ-
րեղ պատասխաններ տուաւ իրեն եղած անիրաւու-
թեանց համար, բայց ինչ որ ըսաւ՝ անօրուտ եղաւ :
Մանուսիսս գիտնալով որ առանց թողաւորին հա-
ճութեանը՝ Անիի տիրելը անիրաւութիւն է, ետեւ
եղաւ որ հաւանութիւնը առնէ : Բայց Գաղիկ շարու-
նակ մերժողական պատասխան կուտար : Ի՞նչ օգուտ
որ մէկ մը ինկած էր անիրաւ թողաւորի մը ձեռքը,
աղատիւն այլևս անհնար էր : Առտի որչափ որ հնար
մը մտածեց աղատելու՝ չը կրցաւ գտնել, հետեւաբար
յուսահատութեան մէջ ինկած կը տաղնուպէր, ուստի
կամայ ակամայ հաւանեցաւ տալ իրեն Անի քաղաքը :
Ասոր վրայ կոյսըը իրմէն թուզթ առնելով, Պիզու-
քաղաքը իրեն տուաւ, Կաստանդնուպօլսոյ մէջ ալ տօ-
լատ մը : Գաղիկ քիչ մը ժամանակ Պօլիս կենալէն
վերջը, հրաման տուաւ երթալ իւր քաղաքը բնակիլ :
սիրաբ կը մտչէր իւր աղղին ողորմելի թշուառութեա-
նը վրայ, մանաւանդ շատ կը ցաւէր երբ կ'ընէր իւր
սիրելի և զեղեցկաշէն Անին, որ այսպէս շարաշար
մատնուեցաւ : Բայց ի դ՛ուր, վառն զի մասնիչք էին

իւր նախարարները, և յափշտակողը կայսր մը :
1046ին Մանուկոս Արիւղայոս զօրտպեալ բա-
զում զօրօք Անի զրկեց, Քաղիկին նամակն ալ միատեղ,
որ Անին ախրէ, նաև Կաթողիկոսին ալ շատ ընծայ
զրկեց : Ապիրոսա երբոր լսեց՝ դէմ կեցաւ ըսելով,
թէ «քաղաքին տէրը թող գայ յանձնէ, մենք չենք
կրնար տալ» : Յոյնք երբոր իմացան՝ կատողեցան, քա-
ղաքը պաշարեցին, և սկսան պատերազմիլ : Բայց այս
անգամ ալ բոլորովին յաղթուեցան : Խեղճ Անեցիք ալ
տեսնելով որ արքայնին գերի գայած, նախարարք
մասնիչ, միաբանութիւնը քայքայեալ, և թէ վող
կամ անաղան Անի թշնամեաց ձեռքը պիտի անցնի,
ուստի դէթ գառն պատերազմաւ մեծաչէն մայրա-
քաղաքը չը կործանելու համար, թուղթ դրեցին Յու-
նաց որ դան Անին առնեն Հայոց պաշտպան ըլլալով,
բայց աստուածային բարկութիւնը արդէն հասած էր
որ մարդիկ հայրենիքին պաշտպանելու համար վրէժ-
խընդիր չեղան մասնիչներուն, ուստի այս երկիրն ալ
պատժեց ահագին երկրաշարժով մը : Կսկ Յոյնք միւս
կողմանէ իրենց անիրաւ յափշտակութեամբը ուրա-
խանալով, այսպէս բոլոր Հայաստանի տիրեցին, Հա-
յերը անտէր և անօգնական թողլով : Բայց Աստուած
անօրինեց, անիրաւութեամբ առածնին՝ շատ չը վա-
յելէն զատ, իրենցմէ ալ շատ երկիր վրայ տուին,
կայսրը Հայաստանի տիրելէն հպարտանալով, Ապր-
ուար պարտիկ իշխանին վրայ զօրք զրկեց որ Հայոցմէ
յափշտակած սեզերը իրեն գարձնէ : Պարսիկք այն-
պիտի լարգ մը տուին Յունաց՝ որ քիչերը ազատեցան :
Այսուհետև ալ աւելի համարձակութեամբ այլազգիք
ալ Պարսից հետ միանալով սկսան Անիի սահմանները
գալ և ամեն չարիք դործել : շատերը նահատակեցին
զրանց մէջն էր Ահարամ Պահլաւունի, ութսունամեաց

ձերունին : Յոյնք քիչ մը կ'ակնածէին այս ձերունի-
 քն , երբոր սա մեռաւ , սորա ալ սկսան արձակ հա-
 մարձակ Հայաստանը կողսպտել , Յոյնք աւս անիրա-
 ւութիւններով և հարստահարութեամբ չը բաւախա-
 նանարով , կուզէին նաև Հայ իշխանները ձեռք ձգել
 և սպաննել : Այս ժամանակն էր որ Աեսարիոյ յոյն
 Մեարապոլիտը Հայոց դէմ ունեցած իր ատելութիւնը
 յայանելու համար իւր շանը անունը « Գն » դրած էր :
 Գազիկ երբոր իմացաւ՝ գնաց Աեսարիա , խնճոյքէ մը
 ետքը իւր ծառայներուն հրամայեց որ թէ՛ Մեարա-
 պոլիտը և թէ՛ շունը մէկ պարկի մէջ դնեն ու այն-
 պէս խեղդամահ ընեն : Յոյնք այս նախաախնքը չ'առ-
 նելով՝ կուզէին զինքն սպաննել , ինչպէս որ օր մ'ալ
 Կազիստրայի բերդին տեարքը՝ որ երեք եզրայր էին ,
 երբոր Գազկայ իրենց մօտ ըլլալը իմացան , առաջ
 կեղծաւորութեամբ , վերջը իրենց պահվտած մարդոց
 միջոցաւ ձերբակալեցին և շարաշար տանջանօք սպան-
 նեցին զինքը , և մարմինն ալ պարսպէն դուրս կախե-
 ցին : Այսպէս վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւո-
 րութիւնը :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

1046ին երբ Յոյնք Անիին տիրեցին , սկսան հայ
 երևելիներն ալ հալածել , կարծելով թէ ասանկով
 հանգիստ կ'իշխեն Հայաստանի . իսկ այս բանն եզաւ
 իրենց պատուհասը , վասն զի 1064ին Ալբապլան տես-
 նալով Հայաստանի անտէր թեալը , անթիւ բազմու-
 թեամբ Հայոց վրայ եկաւ , երկիրը արինով ներկեց
 և քաղեց եկտ բանակեցաւ Անիին դիմացը Երրակ
 գաւառը : Ալբապլան , քաղաքին բարձրը անմաշկի
 բերդերը տեսնելով՝ սողի բերան յոստահատեցաւ :

Բայց պարսպին մէկ կողմը տեսնելով որ ահար է, այն
 կողմը բարանով շարկաւ : Պարսիկք քանի անգամ որ
 յարձակեցան պատուածքէն ներս մտնելու, մեծ կու-
 բուստով ետ մլուեցան, ուստի տեսնելով Ալբասլան
 որ Անին առնէր անհնար է, ետ գառնալու պատրաս-
 տուեցաւ : Գաղաքին վերակացութիւնը իմացան թշնամ-
 ւոյն հեռանալու դիտաւորութիւնը, կարծելով թէ
 սիտի չը կարենան մինչև վերջը Պարսից գէմ դնել,
 ուստի յուսահատ իրենց զօրօքը միջնաբերդը քաշ-
 ուեցան, իսկ քաղաքացիք այս չիօթութիւնը տեսնե-
 լով «ժամ է փախչելու թշնամւոյն սուրէն» բռնելով,
 30,000 հոգի Անիէն դուրս ելան ցրուեցան : Արքայ
 Պարսից բանակին վերջին մնացորդքը Հայոց չիօթու-
 թիւնը և փախուստը իմացան՝ զարմացան, շատերը
 քաղաքին մօտենալով իմացան այս չիօթութեան պատ-
 ճառը, վազեցին թշնամւոյն մասնեցին, որոնցմէ մին
 ալ կնկան մը գիրկի երախայն յափշտակելով տարաւ
 Ալբասլանին բռնելով, «Ահա նշան՝ որ քաղաքը մեր
 ձեռքը անձնատուր եղաւ», ուրախութեամբ ետ դար-
 ձան և գիրութեամբ ներս մտան, և սկսան կատա-
 ղութեամբ կոտորել քաղաքացիքը, այնպէս որ քա-
 ղաքին փողոցները արեամբ ներկուեցաւ, և փողոց-
 ներու անկիւնները մեռելները գիլուեցան, հարուստ-
 ներու որդիները կողոպտուեցան, եկեղեցիք պղծե-
 ցան, աղջկուք և տղայք գերի վարեցան, իշխաններն
 կը շարչարուէին որ հարստութիւննին ցուցնեն, քահա-
 նայք ալ կ'այրուէին, զոմանս գերի կը տանէին և զոմանս
 ալ կը խեղդէին : Մէկ քանի օր վերջը ներքնաբեր-
 դին վրայ յարձակեցան, ամեն ինչք յափշտակեցին,
 իշխանք գերի վարեցին և այսպէս աւերակ ու արիւ-
 նաչաղախ թողուցին ՂԱնի, ուր Պարսիկ մը վերա-
 կացու դնելով, բազում զօրօք անկէ քաշուեցան :

Ահա Հայոց գաղթականութիւնը այս թուականէն
1064 էն կ'սկսի, որոնք թափառական դասին Լեհաս-
տան ինկան :

ԵՐԲՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

Ասկէ սասը տարի ետքը 1084ին այլազգ իշխան
մը՝ Փատլուն Ամիրան լսելով Անիի մեծագործութիւ-
նը, կ'ուզէր որ ինքը դրաւէ, ուստի շատ գանձ տուաւ
Ալբասանին, գնեց զայն և իւր Մանուչէ թոռը վե-
րակացու դրաւ : Ասոր օրով Անեցիք քիչ մը խաղա-
ղութիւն գտան. ինչու որ այլազգը նենգաւոր Յոյնէն
զթափրտէր : Այս ժամանակներս Ալբասան Պարօից
թագաւորը մեռաւ և իւր որդին Մելիք Եահ նստաւ :
Սա ևս քաղցրաբարոյ և խաղաղասէր մարդ մ'էր :

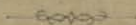
1080ին Մանուչէին օրովը Գազկայ ազգական
քաջն Ռուբէն զօրացաւ և քաջութեամբ ինքնագլուխ
կիլիկիոյ թագաւոր նստաւ :

1086ին Մելիք Եահ այնչափ զօրացաւ որ Յու-
նաց Հայաստանի ամեն դրաւած տեղերը ձեռքէն
առնելէն ետքը՝ մինչև Միջերկրական ծովը հասաւ,
ուստի Մանուչէ իշխանը վախուն ստիպուեցաւ Անին
նորէն Մելիք Եահին առլ, բայց Եահին կողմանէ նո-
րէն իշխան նստելով : Այս ժամանակները յաճախ Պար-
օիկները Հայաստանի այլ և այլ տեղերը կը նեղէին Հա-
յերը. բայց Բարսեղ կաթողիկոսին խնդրանօքը հարքս-
տահարելէ գաղթեցան քիչ մը : 1094ին Սկիւթացի
Թաթարք 7000 հողէ Անիին վրայ քալելով կ'ուզէին
տիրել, բայց Գրիգոր իշխան քաջ երկտասարդներով
դէմն ելաւ ու սաստիկ ջարդ մը տուաւ ասոնց :

ԶՈՐՐՈՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

Մանուկէ Սմիւրային մեռնելէն ետքը՝ Ապլսուար իւր հօրը տեղն անցաւ : Ասի տկար և անարի անձ մ'էր : Թաթարք ասկէ օգուտ քաղելով զօրացան և շատ վիշտ հասուցին Անեցւոց : մինչև Շիրակ դաւառն ոտնակոխ ըրին : Այս վատ իշխանը փոխանակ թշնամին վանելու : որոշեց որ ուրիշ այլազգ Ամիւրայի մը ծախէ զԱնին : Հայք երբոր իմացան չվաթեցան, մէկէն Վրաց Գաւիթ արքային իմաց տուին, որ սա ալ եկաւ պաշարեց քաղաքը, և մասնութեամբ քաղաքացւոց՝ դիւթեամբ մտաւ յԱնի 1124ին : Գաւիթ արքայն վրաս մը չըրաւ, մանաւանդ թէ շուտ մը եկեղեցիներն նորոգեց, քաղաքը բարեկարգեց, Ապլհէթ Վրացի իշխանին և իւր Իվան որդւոյն յանձնեց և ինքը Վրաստան դարձաւ Տփլիս, Ապլսուար հետը տանելով : Այն ատենները Գաւիթ մեռաւ և իւր որդին Գեմեաթը նստաւ : Հայք որ Անիէն ելնելով ուրիշ տեղեր ցրուած էին, երբոր Անիին քրիստոնէից ձեռքովը կառավարուիլը իմացան, շատերը դարձան հայրենիքնին, բայց երբոր Ապլսուարի որդին Փատուըն՝ որ Խօրասան էր, լսելով Անիին Վրացոցմէ առնուիլը, շատ զօրք վարձեց Պարսիցմէ և եկաւ Շիրակ դաւառը Անին պաշարեց ու սկսաւ պատերազմիլ, թէպէտ Իվան տարի մը պաշտպանեց քաղաքը, բայց պաշարումը տարիէն աւելի տևելուն՝ սովը սկսաւ նեղել քաղաքացիքը, որոնք կամաց կամաց վախչելու ստիպուեցան քաղաքէն, որոնք որ Պարսկաց ձեռքը կիշնային՝ չարաչար կ'ըստպանուէին, անանկ որ՝ ինչպէս կ'ստորադրէ Սամուէլ Անեցին, «Արեամբ և ոսկերօք ծածկեցաւ զերկիր» : Երբոր երկու կողմանէ ալ երկայն պաշարմանէն ձան-

ճրացան , Փատուոն քաղաքին իշխանին դեսպան զրկեց ըսելով թէ անձնատուր ըլլան , որ իրենց վնաս մը չը հասնի , այլ խաղաղութեամբ կը կառավարէ իբր՝ իւր ժողովուրդը : Բաղաքացիք Վրաց Գեմետր արքային իմացուցին զայս , նա ալ խորհեցաւ թէ չը պիտի կրնայ այլևս պաշտպանել զանոնք թշնամիներէն , հաշտութիւն ուզեց կնքել այն պայմանաւ թէ , քանի որ ինքը ողջ է , իւր անուամբը մնայ Սնի : Փատուոն հաւանեցաւ և երդուաւ , մտաւ Սնի 1126 ին և ըստ պայմանի չարիք մը չըրուաւ , սակայն մեր ազգը միշտ դառն գերութեան մէջ մնաց , և օր ըստ օրէ աղբատանալով թշուառացաւ : Փատուոն ալ իւր խօսքին վրայ հաստատ չը մնաց , եկեղեցւոյ թանկազին զարգեբլլ տեսնելով սկսաւ կողոպտել , և Մայր եկեղեցւոյ Գրիգոր քահանայն բանտարկեց պատճառաւ մը , ստիպելով զինքը , որ եկեղեցւոյ գանձերը իրեն յանձնէ , իսկ քահանայն գէմ կենալով չը յանձնեց , Փատուոն դիշեր մը հրաշալի տեսիլքով մը՝ ահ ու գողով արթնցաւ և երկիւզէն քահանայն բանտէն արձակեց :

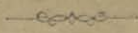
ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ՍՈՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՑ

1131ին Սնի երկրորդ անգամ մեծ և ահագին երկրաշարժ մ'եղաւ , այնպէս որ Սմենափրկիչ եկեղեցին կործանեցաւ : 1132ին Փատուոն մեռաւ ութը տարի տիրելով , և յաջորդեց անոր իր Մահմուտ եղբայրը , ասոր ալ իւր Փատուոն որդին : Նոյն միջոցներն Գեմետր Վրաց թագաւորն ալ մեռնելով , յաջորդեց որդին Գորգիս : Սա՛ որ քաջութեամբ զօրացեալ էր՝ Հայաստան արշաւեց , Շիրակ գաւառը և Սնին առաւ : Եահարմէն երբոր իմացաւ Վրաց զՍ.

Ինն առնելը, 80,000 զօրօք եկաւ պաշարեց : Քաջն
 Գորգի 7,000 զօրօք յարձակեցաւ այլազգեաց վրայ,
 մէկ մասը սրէ անցուց, շատն ալ գերի վարեց, և
 Սադան իշխանն ալ Անիի վերակացու դնելով դար-
 ձաւ իր տեղը : Այս իշխանը ուղեց նորոգել փլած
 պարիսպները, բայց Գորգի կարծելով թէ պարիսպը
 ամրացնելով չըլլայ թէ ապստամբի, փոխեց զանի և
 Սարգիս անունով հայ իշխան մը գրաւ : Սագան այս
 բանին վրայ նեղանալով, Ելտիուզ Պարսից սպարապե-
 տին դիմեց մասնելու, բայց Գորգի զինքը խաբելով
 ետ դարձուց և սպաննեց : Իսկ Ելտիուզ թշնամու-
 թիւն ունենալով Արացոց դէմ, Պարսիկները գրգռեց
 օրք շատ զօրքով եկան Անին պաշարեցին : Բայց չը
 կրնալով առնել սկսան Արաստան արշաւել և կողոպ-
 տել, Գորգի շորս տարի թշնամուցն դէմ երկիրը
 պաշտպանելէն վերջը, տեսնելով որ ալ չը պիտի կրնայ
 դիմանալ, տուաւ Անին Պարսից և հաշտուեցաւ : Ահա
 Անիի պէս երեւելի քաղաք մը օտար արքայից ձեռքը
 խաղալիկ եղաւ, որոնք միշտ իրարու ձեռքէ յափշտա-
 կելով քաղաքը կը նսեմացնէին : Իսկ բնակչոց կրած
 տառտպանքը պատմելն անհնարին է :

1174ին Գորգի նորէն զօրանալով Անիի վրայ քա-
 լեց, առաւ զայն քաջութեամբ և իշխան դրաւ : Իվա-
 նէ Ռւլպէլեանցը, և Պարսից Ամիրշահ իշխանը բռն-
 նելով տարաւ Արաստան : Ելտիուզ լսելով բարկացաւ,
 շատ զօրքով Անի եկաւ : պաշարեց և այնչափ նեղեց
 որ իշխանը ստիպուեցաւ տալ, բայց Հայք չը թողու-
 ցին, այլ սաստիկ պատերազմելով թշնամուցն յաղ-
 թեցին, Ելտիուզ յուսահատութեամբ ետ դարձաւ :
 Այսպէս իրարմէ կը յափշտակէին անտէր քաղաքը,
 բնակիչքը սրով ու սովով կ'սպաննէին : Ահա անմիա-
 բախութեան և մատնութեան պտուղները

Ասոր շնորհիւ ը այս միջոցին Հայաստանի ամեն կողմերն ալ անկարգութիւնը կը տիրէր, թէ աշխարհականաց մէջ և թէ եկեղեցականաց :

ՎԵՅՆԵՐՐՈՐԳ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

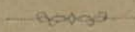
1183ին այլազգ. Ամիր Խարաջայ՝ Շիրակ դաւառն եկաւ, Ծառաքար բերդաքաղաքը յափշտակեց, որ Բարսեղ եպիսկոպոսին ժառանգութիւնն էր : Հայոց դէմ տակուցիւն ունենալով՝ չարիք չը մնաց որ չը հասցնէ. վերջը Խրղլաւան տիրեց Ծառաքարին և անողորմ Պարսիկ մը վերակացու դրաւ : Սա այնչափ անդուծ էր որ բոլոր Հայոց հարստութիւնը յափշտակելէն յետոյ, տեսնելով որ ալ բան չը մնաց, կը բռնէր գերեզման կը դնէր գանոնք և անօթութենէ կը մեռցնէր : Անեցի Հայք չը դիմանալով այս կոտորածներուն, քաջութեամբ պատերազմելով Պարսիկները ջարդեցին :

1756

1239ին Թաթարք անբաւ բազմութեամբ Հայաստան արշաւեցին, քակեցին, կոտրեցին և սպաննեցին : Չարմաղան, որ դիսաւոր իշխաննին էր, Անիի վրայ եկաւ, գետպան խրկիւց որ Անին յանձնեն, երբոր տեսաւ թէ Հայք դեռսպանները սպաննեցին, կատաղութեամբ պատերազմեցաւ և Անին պաշարելով սով ձգեց բնակչաց մէջ : Շատ իշխանք ինքզինքնին թըշնամեաց կը մատնէին, բայց ասոնք խորամանկութեամբ իշխանները կը կերակրէին : Քաղաքացիք այս տեսնելով սկսան քաղաքէն ելնել և Թաթարներուն քով երթալ, բայց Թաթարք ասոնց ամենքն ալ սպաննեցին, և այնպէս կոշոպաեցին Անին, քանդեցին, սպակոտեցին՝ զոր տեսնողը չէր ճանչեր : Երբոր ալ բան մը չը

մնաց ընելու, ձգեցին գացին Հայաստանի միւս կողմերը, երևելի իշխանները սպաննեցին, բոլոր ինչքերնին յափշտակեցին, Հայերը վերջին թշուառութեան մէջ ձղերով դարձան երկիրնին: Երբոր փախստական Հայերը եկան Անին տեսան որ այնպէս քայքայուեր է, որ ո՛չ բնակութիւն մնացեր է ի ո՛չ բնակիչ, սկըսան արտատուել, սուգ պահել, կ'անիծէին ազգին անմիաբանութիւնը՝ որ Անիին թագաւորութեանը կործանման պատճառ եղաւ: Այնուհետեւ լեռնաբնակ վայրենիներն ալ տեսնելով որ Հայաստան մեռեալ է, ասոնք ալ Հայաստանի մէջ արշաւելով չորս կողմը կը կողոպտէին, կ'սպաննէին. ալ ազգ չիկար, Հայ չիկար, որ ասոնք դէմը ենէր, ուստի ասոնք ալ արձակ համարձակ կը գործէին՝ մինչև որ Հայ ազգը բերին վերջին թշուառութեան հասուցին. քիչերը փախչելով աղասեցան այս թշուառութենէ, որոնք այլ և այլ կողմեր ցրուեցան, ինչպէս են Կաֆայեցիք, Տրապիզոնցիք, Լեհացիք և Թաթարստանցիք:

ԿՈՐԹԱՆՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

Քաջ զօրաւոր Հայ իշխանաց ցրուելովը, Յունաց Հայաստանին վրայ ունեցած իշխանութիւնն ալ տկարացաւ բոլորովին, Այն ժամանակ Թաթարք ալ արձակ համարձակ արշաւելով Հայաստանի բոլոր քաղաքները կողոպտեցին, բնակիչներն ալ գերի վարեցին, Այն ժամանակներն էր որ Ալիկիկայի մէջ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելով, Օյին թագաւոր կը նստէր, բայց հազիւ թէ սա՛ ժամանակ ունէր անհամար թշնամեաց դէմ իւր տէրութիւնը պաշտպանելու, որ ասէն Յոյներն ալ սկսած էին տկարա-

նալ : Այս ժամանակներս եթէ Հայք կիլիկիա թագաւորութիւն չունենային , թշնամիք բոլորովին կը ջնջէին Յունաց տէրութիւնը , ինչպէս որ ալ Հայոց թագաւորութեան բարձմանէն յետոյ եղաւ :

1319ին այնպիսի սոսկալի երկրաշարժ մը պատահեցաւ Արարատայ գաւառը՝ որ շատ քաղաքներ կործանելով գետինն անցան , շատ դիւղեր քայքայուեցան : Ահա այս վերջինն էր որ Անի մայրաքաղաքին մնացած շէնքերը բոլորովին կործանեցաւ , հիմնայատակ եղաւ : Անեցւոց մէջ աւանդութիւն մը կայ թէ՛ Երզնկացի Յովհաննէս քահանայն անխճերէ Հայոց անմիաբանութիւնն . ուստի Անեցիք կըօէին թէ այդ անէծքն է որ իրենց քաղաքին բոլորովին կործանմանը պատճառ եղեր է :

Ահա տեսէ՛ք , անմիաբանութիւնը ինչ կ'ընէ՛ եղեր ի՛նչ հզօր թագաւորութիւններ կը կործանէ , քաղաքները , փառաւոր շէնքերը հիմնայատակ կ'ընէ , ժողովուրդը գերի վարել կ'տայ , որոնք դարերով ամեն որ կը հարստահարուին , կ'ըսպաննուին , այնպէս որ յորդոց յորդի ժառանգելէ ուրիշ բաժին մը չէ մնացած իրենց , բայց եթէ աւեր , աղէտք և թշուառութիւնք , որ Հայ անուան յատակ հոմանիշն և հանդամանքը ճանացուած է աշխարհիս վրայ :

ՅՐՈՒՈՒՄՆ ԱՆՆՅԻՈՑ

Գաղիկ արքային օրով Անիին մասնութ ենէն սկըսեալ, Անեցիք այլևս սկսան Հայաստանէն հեռանալով օտար աշխարհ գաղթել, որ իրենց հոյակապ քաղաքաց կործանումը չը տեսնեն :

1060ին երբոր Անի օտարաց ձեռքն անցած էր, մայրաքաղաքին և շրջակայ քաղաքաց բնակիչք բազմութեամբ ելան Հայաստանէն, և սկսան դէպ ի Ղեհաստան և Մուտավիա գաղթել :

1064ին երբոր Պարսիկները առին և կողրպտեցին յիշեալ քաղաքը, բնակչաց մեծ մասը առաջին ներսն պէս ելան գաղթեցին նախ Մուտավիա և անկէ Ղեհաստան, իսկ Անիի վեցերորդ առումին 1239, մնացորդաց մեծ մասը գաղթեց Թաթարստան, Աթատերխանի և Ալսարայի կողմերը, որոնցմէ մաս մ'ալ վերջէն գաղթեցին Սիս, Զուղայ և Վան :

Անեցիք երբոր Ալսարայ գացին, շատ հալածանք և վիշտ կրեցին Թաթարներէն, որք անդադար կը նեղէին զիրենք: Սոնք լսելով որ ձենովացիք Աաֆայի (Քէֆէ և այժմ Թէոդոսիա) կը տիրեն, դեօպան խրկեցին իշխանին, և հրաման առնելով ելան Խրիմ եկան, ու Քէֆէ քաղաքը բնակութիւն հաստատեցին :

Անիի վերջին կործանումին, մնացած բնակչաց մէկ մասը Վասպուրական, անկէ Պարսկաստան, անկէ ալ Աթատերխան, և մէկ մասն ալ դէպ ի Խաղտիս, Համզէն և Տրտպիզոն գաղթեցին, իսկ որոնք որ Համզէն գաղթած էին, ալքատութեամբ կը տառապէին, ուստի չը կրնալով կենալ հոն, մէկ մասը Տրտպիզոն, մէկ մասը Աբւրմէնէ և Խուրշուռու զնացին, մնացածներն ալ այլազգ եղան :

Արդ՝ Անեցւոց մեծ մասը Լեհաստան ժողովուրե-
ցան, ամեն կողմէ հոն կը գիմէին, ծովով կուգային
Մոլտովիա, Գանուբէն կ'անցնէին Կալիցիա Բոտոլսքի
և ուրիշ Լեհաստանու գաւառները կը բնակէին, վա-
սըն զի, ինչպէս որ պատմութիւնն ալ կը վկայէ, Լե-
հացւոց բնութիւնը շատ կողմանէ Հայոց բնութեանը
կը համապատասխանէր, որոնք հիւրասէր, հեղ, բա-
բեբարոյ, Սասուածավախ և հաւատարիմ էին, նաև
երկիրն ալ Հայաստանի պէս բարեբեր :

1060ին Կալիցիոյ Գեմէտրիոս Կարմիր դքսին,
որդին Գէոթոր որ Կալիցիոյ ինքնազլուխ կը տիրէր,
երբոր Յունաց և Պարսկց դէմ Հայոց քաջութիւնները
լսեց, ուզեց իր երկիրը հրաւիրել Հայերն, և իրեն
նիզակակից ընելով, ասոնց օգնութեամբը Լեհաց թա-
գաւորին հետ պատերազմիլ: Ուստի 1062ին դեսպան
խրկեց, հրովարտակով հրաւիրեց Հայերը՝ որ գան
իրեն հետ պատերազմին, և փոխարէն իրենց շատ
ազատութիւն տալ խոստացաւ, ինչպէս որ հրովարտա-
կով ալ հաստատեց իր խոստումը :

Անեցիք այս կողմերն երբոր քիչ մը հանգստու-
թիւն գտան, Հայաստանի Հայերը զայս լսելով, և
իրենք ալ վերջին աստիճան թշուառութեան մէջ ըլ-
լալով, սկսան հետզհետէ Լեհաստան գաղթել, այն-
պէս որ 40,000 տուն եղան: Սւանդութիւն մը կայ
թէ Անեցիք Լեհաստան այնչափ զօրացեր են՝ որ Լե-
հացիք վախնալով թէ չըլլայ որ օր մ'ալ ելնէն Լե-
հաստանի տիրեն, խաբէութեամբ պատերազմներուն
առաջը կը քշեն եղեր զՀայերն որ կ'օտրուելով նուա-
զին ու չ'բազմանան : ' ' ' :

Անեցիք առաջին անգամ Գեմետր դքսին հետ
պատերազմի պացին, մեծ քաջութեամբ յաղթեցին,
և մեծ պատիւ գտան, ուստի ալ չը գարձան իրենց

հայրենիքը, շատերը զինուորութեան մէջ մնացին օտարաց ծառայելով: Իրենց քաջութեամբը աշխուհան եղան, շատ հարստացան, մանաւանդ Արդուանիոյ մէջ: որոնք հիմայ բոլորովին լեհացած են, բայց իրենց առհմային անունը կը պահեն, ինչպէս կան մինչև ցայսօր, Պրիգորովիչներ, Մալխասովսքիներ, Նուրիճաններ և այլն և այլն:

Այս գաղթականաց մեծ մասը վաճառականութեան պարագեցան, ինչպէս որ բնութեամբ ալ արդէն յարմարութիւն ունին, և Աեհաստանի, Աալիցիոյ բոլոր քաղաքները ծաղկեցուցին, ամեն քաղաք մեծ շէնքեր շինեցին և Աեհացոց ալ պատճառ եղան իրենց նմանելու, Աեհաց թագաւորներէն մեծ պատուանշաններով ճոխացան, վասն զի Հայք եղան պատճառ իրենց գիւղային կեանքը՝ քաղաքային կենաց փոխելուն, և բոլոր Աեհաստանի ծաղկելուն, և այնչափ հարստացան՝ որ Վլատիսլաուս Գ. թագաւորը, Բերնարդովիչ հայ վաճառականէ մը 100,000 դահեկան փոխառութիւն մ'ուղեց. վաճառականը պատասխանեց թէ ի՞նչ տեսակ դրամ կ'ուղէ, ոսկի՞, արծաթ թէ պղինձ: Թագաւորը զինքը փորձելու համար կ'ըսէ թէ երեք տեսակէն ալ կ'ուղեմ: Այն ատեն վաճառականը շուտ մը երեք տեսակէն ալ կը զրկէ իրեն ուղածին չափ դրամը: Երբոր թագաւորը կը տեսնէ, զարմանքէն ափ ի բերան կը մնայ. ալ ասոր վրայ Հայոց ազգին նկատմամբ աւելի մեծ համարում կ'ունենայ, ըսելով թէ ահա ազգ մը՝ որ տէրութեանս հարուստ և անսպառ գանձն է:

Աեհաստանցիք Տրապիզոնցոց հետ խնամութիւն ունին, ինչպէս որ դեռ մինչև այսօր ալ Աեհաստացոց շատին մականունը՝ Տրապիզոնցիք ալ կը կրեն, բայց բառերը կրճատեալ:

1183ին Անեցիք բոլոր Լեհաստանու քաղաքները տարածուեցան և քիչ ժամանակի մէջ Անիի եկեղեցեաց նմանութեամբը շատ մեծագործ եկեղեցիներ շինեցին, ինչպէս Էմպէրկ, Լիդուանիա, Կամենից, Լուցկա և այլ քաղաքներն, նաև շատ ազատութեան հրովարտակներ ոտացան, իրենց դատարաններն զատեցին և ինքն անուամ իրենց զատ ազդեալեալ դրին, 12 անկախ դատաւոր, և 40 հոգաբարձուք: Այս գէս Հայք իբր ազատ և ինքնադուլիս՝ իրենք զիրենք կը կառավարէին:

1344ին Կամինիցի և 1336ին Լիմպէրկցի Հայոց այս ազատութիւնը Լեհաց Պաղիմիր արքայն վերըստին հաստատեց: Այսպէս 2-3 դար շարունակ այս ազատութիւնը կը վայելէին, և իրենց յատուկ գործադրած վարչական օրէնքներն ալ Հայոց Յովհաննէս Բագրատունի թագաւորին շինած օրէնքներն էին, ինչպէս որ Լատիներէնի ալ թարգմանուելով՝ մինչև ցայսօր Լեհաց տուժարներուն մէջ կեցած են:

Ահա այսպէս Հայերն օրըստ օրէ այնչափ յառաջացան, որ թագաւորք անոնց բազմուական ազգ կը կոչէին, ուստի Թաթարստանու մնացորդ Հայերն ալ ասոնց վայելած ազատութիւնը ըսելով և իրենց կրած հալածանացն ու նեղութեանը չը դիմանալով, բոլորն ալ Լեհաստան եկան, ընդարձակ դաշտի մը վրայ քաղաք մը շինեցին, որ մինչև ցայսօր նոյն տեղը Օրմեանի (Սրամեան) կը կոչուի: Այս դաղթականաց փոխադրութիւնը 1500 թուականէն ետքը եղած է, բայց այս վերջինները երբոր Լեհաստան եկան, գրեթէ հայերէն լեզուն՝ ալ մոռցած էին, բոլորն ալ թաթարերէն կը խօսէին, և գատերնին և եկեղեցական ձեռագիր գրգերը թաթարերէն լեզուաւ կը գրէին: Ստի Հայոց գէշ սովորութիւնն է որ իրենց լե-

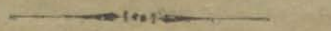
զուն ձգելով օտարինը կը գործածեն : Եւ ահա այս պատճառաւ կորսուեր են և այսօր չեն մնացեր , եթէ իրենց լեզուին նախանձախնդիր ըլլային , հաւանական է որ չը պիտի կորսուէին . . . : Ինչպէս որ ըսինք , այս երրորդ և չորրորդ գաղթական Հայերն՝ հայերէն չը գիտնալուն , թաթարերէնն ալ օր ըստ օրէ անպէտ լեզու մ'ըլլալուն , փոխանակ իրենց մայրենի լեզուին , տեղացւոց լեզուն սովբեցան , այնպէտ որ այնուհետև ալ միայն իրենց կրօնքովը կը ճանչցուէին թէ Հայ են , իսկ հայութիւննին ալ կորուսին՝ երբ մասնիչ Նիկօլ Թորոսելիչ չեպիսկոպօսը զասոնք պապականութեան դարձնելով , կրօնքով ալ բռնի միացուց Հռովմէակա-նաց , այլևս բոլորովին թէ ազգութեամբ և թէ կրօնքով կորեան : Արոնք որ իրենց կրօնքին վրայ հաստատ մնացին . չը դիմանալով ձ7 տարի շարունակ ձիզվիթ-ներուն բանեցուցած և Նիկօլին գործադրած հալածանացը , ջրուեցան Մօլտօ-Վալարիա և մեծ մասը Սուլա հաստատուեցան , որք մինչև հիմայ հաւատա-րիմ են իրենց կրօնին և եկեղեցւոյն , որոնք որ Անեցւոյն վերջին մնացորդն ըլլալով , 1606ին Պարսկաս-տանէն և այլ հայաբարբառ երկիրներէն ելան Եւրոպա գաղթեցին , ասոնք պահեցին իրենց հայերէն լեզուն , ինչպէս են Փութեր , Հօթօտինքա , Սուչով , Մոյլով , Կեռլա , Պաշպալով և ձրրճովա քաղաքները բնակող Հայոց գաղթականութիւնը :

Ինչպէս կը տեսնուի , Հայոց թագաւորութեան կործանմանէն յետոյ , կամ լաւ ևս է ըսել , Անեցոց անմիաբանութիւնը զիրենք ջրուելու հարկադրելէն վերջը , ինչ մեծ հարուած և պատուհաս կրեցին , ուր որ գաղթեցին՝ հանգստութիւն չը գտան . քանի՛ քանի՛ անգամ տեղերնին փոխելով վերջապէս մեծ մասը Լեհաստան լեցուեցան : Ասոնք այս երկրին մէջ իրօք

չատ ջանացին զօրանալու և իրենց Անրի կորուսեալ ազատութիւնը վայելելու . բայց միթէ հնա՛ր և կարելի՞ բան է , որ իրենց անմիաբանութեամբը դրախտի պէս դեղեցիկ հայրենիքնուն մէջ հիմ չկարենալ բռնէլէն վերջը , օտար երկրի մէջ հիմ բռնեն և լիովին ազատութիւն վայելեն . . . :

1795ին երբ Ահհայ թագաւորութիւնն ալ ջընջուելով , Ահհաստան երեք կայսրութեանց մէջ բաժնուեցաւ , տարակոյս չկայ թէ Հայք ևս իրենց վայելած բացառիկ արտօնութեանց դարաւոր ազատութիւնը կորուսին ամեն տեղ , և օր ըստ օրէ սկսան նուազիլ ու աղքատանալ . . . :

Ահա , սիրելի ընթերցող , Սնեցւոց անկմանն ու դաղթականութեան պատճառներուն սոյն համառօտ բացատրութիւնը տալէս յետոյ , կ'սկսիմ այժմ անգեկազրել անցեալ տարի վերոյիշեալ կողմերն ըրած ուղևորութիւնս , որ ինչպէս պիտի անօնուի՝ 40,000 ընտանիքը 1060էն մինչև 1876 , 800 տարուան մէջ փոխանակ 4-500000 ընտանիքի ելնելու , այսօր թէ՛ Ահհաստանու , թէ՛ Մաճառիստանու և թէ՛ Մոլտօ-Վալաքիոյ մէջ , բոլորը միատեղ հաշուելով՝ հազիւ հազ ընդամենը 4,000ի չափ ընտանիք կ'ենէ . ասոր ալ 3,000ը Պապական , 1,000ը Լուսաւորչական :

ՐՈՒՄ Է Լ Ի

Բումանիոյ Հայ դաղթականութեանց վրայ խօսելէս յառաջ, հարկ կը համարիմք նախ Եւրոպական Տաճկաստանի հիւսիսակողմը գտնուող քանի մը գլխաւոր քաղաքաց Հայերուն վրայօք, համառօտ տեղեկութիւն մը տալ, որոյ վիճակն ու կեանքն ալ միւսներէն ոչ նուազ հեռուօր և անժանօթ մնացած են մեզ:

Վ. Ա. Ր Ն Ա.

Այս քաղաքը, որ ինչպէս յայտնի է՝ Սև ծալու եզերքը վաճառաշահ և առևտրական կեդրոն մը համարուող նաւահանգիստ մնէ, 3000էն աւելի տուն բնակիչ կը պարունակէ, այլևայլ ազգերէ խառն, տաճիկ հայ, յոյն և Պուլկար, իսկ քաղաքացւոց մեծ մասը յոյն է: Հայերն ընդամենը 210 տնուորէ կը բաղկանան, Ժողովուրդն ահասարակ տղէտ է:

Քաղաքացիք մինչև 1863, օտար վաճառականներու շնորհիւր շատ աղէկ կ'ապրէին, իսկ այսօրուան օրս յիշեալ վաճառականաց մեծ մասին՝ ուրիշ տեղեր դացած ու ցրուած ըլլալուն պատճառաւ, բնակչաց շատն այժմ վերջին ծայր աղքատութեան մէջ է:

Տեղացիք առաջներն օտար վաճառականաց՝ եւսնէ քեթեթէ կ'ըսեն եղեր, բայց այսօր անանց յարդը ճանչցուած են, անոնց հեռանալէն՝ իրենց ալ բարեկեաց վիճակին նուազումն ու անկումն հետևիլը տեսնելով:

Քաղաքացւոց վարժարանները՝ մանաւանդ Հայոց դպրոցը շատ խեղճ բան է, ուր մինչև անգամ հայերէն «կրակ մը բե՛ր» խօսքին նշանակութիւնը չեն

հասկնար, լեզունին կոչտ Թրքերէն է : Այն կողմը
գացող Պօլսեցի դաստիարակաց շատը փորձած են Հա-
յերէն լեզուն ընդհանրացնել Հայ ժողովրդեան մէջ
նախ դպրոցական մանկտիէն սկսելով . սակայն կ'ե-
րևի թէ ծնողաց յամառութիւնը տաճկերէն լեզուն
վրայ՝ արգելք մը եղած և անյաջող հանած է այդ
փորձը : Ժողովուրդը այնքան դպրոցասէր ալ չ'թուիր,
չնչին խռովութեան մը կամ երկպառակութեան մը
պատճառաւ շատ ժամանակ դպրոցնին գոց կը մնայ
ի մնաս մանկտոյն :

Կը գտնուի մէջերնին սակայն ազգասէր անձինք,
բայց այն ալ խիստ հազուադիւտ, օրինակի համար,
Քօմիսիօնճի Հայրապետ աղա անուն անձը, որն որ
դպրոցին մեծ մասը իր ծախիւքը շինած է, իսկ տե-
ղացիք անոր ալ յարգը չ'ճանչելով, սիրտը վիրաւորե-
ցին, և պատճառ եղան՝ որ ազգին փոքր ի շատէ բա-
րիքն ու օգուտը հասնող այսպիսի ազգասէր անձ մը՝
բոլորովին ետ քաշուի ազգային գործերէ :

Դպրոցին այժմու դաստիարակը՝ Տրապիզօնցի Էլ-
մասեան Միսաք անուն ազգասէր երիտասարդն է,
Եահնազարեան վարժարանի նախկին աշակերտներէն .
սա յոյս կ'տայ—ինչպէս նաև քանիցս ալ խոստացած ու
վտահացուցած է զիս անձամբ—թէ պիտի աշխատի քիչ
ժամանակուան մէջ դպրոցն յառաջ տանելու :

Վարժարանն ընդամենը 80ի չափ մանչ տղայ ու-
նի, իսկ ազջկանց դպրոց բնաւ չ'կայ . քաղաքին բո-
լոր թաղերուն մէջ ալ մինչև 12 տարեկան աղջիկներն
—չը նմանցնենք ուրիշ բանի—հավու ձագի, վառեակ-
ներու պէս և ասոնց հետ առաւօտէն մինչև երեկոյ
փոշոցները կը թափառին : Սակայն խիստ ցաւալի
բան է որ Վարնա, հաղիւ և Պօլսէն 14 ժամու հե-
ռաւորութիւն մ'ունեցող քաղաք մը ըլլալով, 210

տնւորէն երկու հոգի չկայ հայերէն գիտցող կամ լսասող, իցի՛ւ թէ քիչ մը նախանձոտութիւն ունենային Յունաց դպրոցներուն վրայ նայելով, որ Հայոցմէ շատ յառաջադէմ ու նախանձելի վիճակ մ'ունին :

Վարնայի Հայերը փառաւոր եկեղեցի մը և երկու քահանայ ունին, մէկը պանդուխտ Տ. Պետրոս անուն, միւսն ալ Տ. Սարգիս անուն, սակայն Վարնացիք հոգ չեն տարած որ եկեղեցւոյ արտաքին պարտէզին դուռը քիչ մը բարձրացնելով, ճիշդ եկեղեցւոյ մը դրանը վիճակին վերածեն, այնպէս որ եթէ օտարական մը Հայոց եկեղեցին փնտռել ուզէ, մտքէն անգամ չանցնեն թէ՛ ասանկ հին ու ցած ախոռի մը դրան պէս դռնէ մը պիտի անցնի եկեղեցւոյ պարտէզն ու բակը մտնելու համար, ճիշդ ինչպէս որ պատահեցաւ ինձի առաջին անգամ, այնպէս որ պարտէզին չորս կողմը շարունակ դարձայ որ եկեղեցւոյ մը դուռ գտնեմ ու չը գտայ, մինչև որ տեղացի Յոյն մը գալով ըսաւ ինձ թէ «ահա այդ ցած դռնէն ներս մտնելու է որ եկեղեցին գտնես» :

Սօսի հայազգի այցելուներու համար հոգ չէ, սակայն դիտել արժան է թէ յիշեալ քաղաքը գրեթէ շարունակ խիստ շատ օտարազգի ճանբորդներ կուգան, որոց մեծ մասը խիստ հեռաքրքիր են քաղաքին գրեթէ բոլոր հասարակաց շէնքերն այցելելով, աչքէ անցնելու, որոնք երբ Վարնայի մեր եկեղեցին ալ տեսնել ուզին՝ ամենէն առաջ այդ պարտէզին խարխլած դուռը տեսնելով, շատ կասկածելի է թէ Հայոց հոգատարութեանը, մաքրութեանը և կիրթ ու ճաշակի տէր ըլլալուն վրայ նպաստաւոր դադախար մ'ունենան :

ԲՈՒՍՃՈՒԳ

Ասի Գանուբ գետին եղերքը շինուած լայնար-
ձակ քաղաք մ'է, Գանուբեան գաւառին կուսակա-
լանիստ գլխաւոր տեղին, որու վրայ եթէ հեռուէն
նայուի՝ այնպէս կը կարծուի թէ 20,000 տունով բազ-
մամարդ քաղաք մ'է, սակայն ընդ ամենը 6200 տուն
կը պարունակէ, ասոր 3300 ը Տաճիկ, 2000ի չափ
Պուլկար, 250ը Հայ և 400ն ալ Հրէայէ, Բնիկ Յոյն
ժողովուրդ գրեթէ չկայ, այլ եղածներն ալ առե-
տրական գործով հոն գացող ու բնակութիւն հաս-
տատող անձինք են, որոնք Պուլկարները հերետիկոս
կամ հերձուածող կոչելով ասոնց եկեղեցին չ'երթալ-
նուն պատճառաւ, Յոյները ցարդ եկեղեցիէ զուրկ
Քնիկ ժողովուրդն այնքան յառաջագէտ մ'է, մա-
նաւանդ Պուլկարներն՝ որ շատ խեղճ և տգէտ են :

Երեւանի մէջ 1800 խանութ կայ, որ քաղաքացւոց
թուոյն նայելով շատ է, 10ի չափ պանդոկ կայ: Տե-
ղացի ժողովրդեան մէջ Տաճիկէն ետքը հարուստ՝ Հա-
յերն են, միանգամայն և աշխատասէր. իսկ այնչափ
քաղաքակրթութենէ զուրկ են՝ որ եթէ օտարական
մը բարև տայ իրենց, կը վարանին բարևն առնելու,
կասկածելով թէ արդեօք գէ՞շ բան մը կ'ընեն կոր,
մարդու հետ տեսութիւն ընել կամ գաւաթ մը գի-
նի հրամցնելը մեծ շնայութիւն է իրենց համար:
Այս տեղի Հայոց երեսը չը խնդար, այլ լուրջ, մտած-
կոտ և շուքը ծանր գէմք մ'ունին, և եթէ ծիծա-
ղերէս մէկը տեսնուի՝ հասկնալու է թէ այդ Հայը
օտարի հետը տեսնուելու և յարաբերութիւն ընելու
վարժուած է, վերջապէս ասոնք օտարականի մը՝ ա-
նարդական կամ թշնամիի մը աչօք կը նային :

Բուսճուգ քաղաքը Միտհաթ փաշայի շնորհիւր՝
 եւրոպական քաղաքի մը կարգն անցած է , այնպէս որ
 այս քաղաքը , որն որ Միտհաթ փաշայէն առաջ պար-
 դապէս գիւղաքաղաքէ մը տարբերութիւն չունէր , այսօր
 Տաճկաստանի ոչ միայն ասիական , այլև եւրոպական
 քաղաքներուն մէջ ալ բարեկարգութեան և շինութեանց
 կողմանէ առաջին քաղաքն եղած է , ուր լայն փողոց-
 ներ , կաղեր , քարուկիր նոր շէնքեր , պանդոկներ ,
 դրօսարաններ , ընթերցարաններ և այլն կան . ժողո-
 վուրդն այնքան համակրանք սէր կապած է իրեն , որ
 Միտհաթ անունը լսելուն պէս իսկոյն կ'այլայլի : Աս-
 կից զատ Միտհաթ փաշայ ընթերցանութիւն և ուսու-
 մը տարածելու և զարգացնելու համար , յատկապէս
 իր անձնական ծախիւքը ընթերցարան մը (Գրաստ-
 խանէ) բացած , և բազմաթիւ այլ և այլ լեզուէ տե-
 ղական թէ եւրոպական թերթեր բերել տուած էր ,
 յատկապէս Պօլիսէն բերել տուած Հայու մը տնօ-
 բէնութեանը ասի գնելով զայն . որպէսզի ժողովուր-
 դը կարդայ զանոնք և բան սովորի : Իսկ ինքը
 անկէ՛ մեկնելէն ի վեր , ինչպէս իր ըրած ամեն բա-
 րենորոգումներն , նոյնպէս այս և ընթերցարանն ալ
 գոցուելով՝ այժմ խեղճ ու երեսի վրայ մնացած է :

Նրկրագործութիւնն ալ հոս շատ խղճալի բան է ,
 և շատ ետ մնացած է . մանաւանդ ժամանակին Ձէր-
 քէզներուն երեսէն՝ Պուլիարաց կրած հալածանքն ու
 հարստահարութիւնը՝ Հայաստանի Քիւրտերուն ըրա-
 ծէն շատ վար չ'մնար . հազիւ 5-6 տարիէ ի վեր մօրէ
 մերկ ու բոկոտն՝ Տաճկաստան խուժող Ձէրքէսներն՝
 այսօրուան օրս հարիւրաւոր տարուան բնիկ Պուլիար
 գիւղացիներէն հարուստ են , և որոց համար ամենօրեայ
 ու սովորական բան մը եղած է գողութիւնը , յախը-
 տակութիւնը և սճրագործութիւնը , որոց հետքը յու-

ասլի է թէ այսուհետև չը մնար : Տեղացիք կ'ըսեն թէ Միտհաթ փաշայի օրով այն աստիճան ապահովութիւն կը վայելեն եղեր , որ շատեր մինչև իսկ խանութնին բաց թողլով , բնառ ու ե մէկը կամ չարագործ մը չկայ եղեր որ համարձակի դալ ամենափոքր գողութիւն ու յախշտակութիւն մ'անդամ՝ ընելու :

Խեղճ գիւղացիին կերածը հաց ու պղպեղ (պլպէր) է , վասն զի անկէ աւելին ուտելու կարողութիւն չ'ունի . հոս առատ բանջարեղէն չ'կայ , ինչու որ գիւղացիք պարտիզպանութենէ բարձրովին անտեղեակ , բանջարեղէն հասցնել չ'են գիտեր :

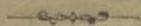
Հայոց թաղը երկուք է , մէկը՝ որ Յէնի-մահալէ կ'ըսուի՝ քաղաքէն դուրս է , և Հայոց եկեղեցին ալ հոն կառուցուած է , միւսն ալ քաղքին մէջն է : Այս տեղի Հայերն ալ հայերէն խօսիլ չ'են գիտեր , բաց ինորահաս մէկ քանի երիտասարդներէ , որոնք քանի մը տարիէ ի վեր ուսման ճաշակն զգալով , մէջերնին ընկերութիւն մը կազմած են , հանդանակութեամբ աղլիան դպրոց մը բանալու , որ տակաւին չ'կար , և մանչ տղայոց վարժարանն ալ յառաջացնելու :

Իսկ մեծ մեղադրանաց արժանի են այս տեղի հարուստ ազգայինք , որք Վարձացի Հայերէն հարիւրապատիկ աւելի հարուստ ըլլալով , դպրոցի համար ստակ տալը կամ ծախք ընելը՝ մեղք կամ տուգանք կը համարին , և ամենեւին հոգեբունին չ'է իրենց զուակացը ուսմանը փոյթ և խնամ ստանիլ . Եթէ այս քաղաքին Հայերը ուսումնասիրութեան և գիտութեան ճաշակ մ'ունենային , կրնայ ըսուիլ որ իրենց դպրոցը բոլոր ազգերուն ալ նախանձելի օրինակ մը եղած պիտի ըլլար , վասն զի քիչոր և մեծ մասն ալ հարուստ և դիւրակեաց է :

Բայց ասոնց հարստութիւնն իրենց թողլով , եթէ

այս քաղաքին ազգայնոցը համար ապագային յոյս մը
կայ նէ՝ այն ալ արդի տեղացի ուսումնական երիտա-
սարգութեան փոքրիկ խումբն է , որ իր կարողութե-
նէն վեր ազգօգուտ ծառայութեանց ձեռք կը զարնէ ,
և երանի՛ թէ անվհատ մինչև վերջը յարատեւէր իւր
այդ գովելի ջանիցը մէջ :

Անցնինք այժմ դիմացի կողմը , Բումանիոյ Հա-
յոց վրայ ակնարկ մը ձգելու :

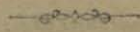
Ր Ո Ւ Մ Ա Ն Ի Ա

ՃՐՐՃՑՎԱ ԿԱՄ ԵԼՐԿԷՑ

Վալաքիոյ վաճառաչահ նաւահանգիստ քաղաք մ'է, Գանուբի եզերքը շինուած, որն որ Բուսճուքի գէմը կ'իյնայ փոքր ինչ դէպ Արեմուտք, և հեռաւորութիւնը Բուսճուքէն Գանուբի ճանրով կէս ժամ կը տեւէ: Այս քաղաքին շէննալը հազիւ 5-6 տարուան բան է, 2,000 տուն ունի, օդը բարեխառն, շուրը Գանուբի ջուրն է, Մարդ այս քաղաքը մտնելուն պէս՝ կ'ըզայ թէ օտար եւրոպական քաղաք մ'է եկածը, որ բոլորովին կը տարբերի Տաճկաստանի ամենէն աւելի շէնցած քաղաքներէն, եւրոպական ճաշակ մը կրելով: Քաղաքին համեմատ ամեն բան կանոնաւոր է, թէ՛ փողոցներուն լայնութիւնը և թէ՛ տուներուն մէկ գծի վրայ շինուած կանոնաւորութիւնը իրարու կը համապատասխանեն, ամեն տեսակ վաճառաց ալ խանութներն՝ իրենց տեսակին համեմատ՝ զատ և ամփոփ են, և ո՛չ թէ իրարու հետ խառնուած. օրինակի համար՝ մսավաճառի խանութներն ամենքն ալ զատ տեղ մը բռնած են, բանջարեղէն վաճառող խանութներն զատ տեղ մը և այլն. ամեն տեսակ դիւրութիւն կայ, կառքեր, ձիեր, կազեր, ընտիր դբօսարաններ, վերջապէս Թուրքիոյ քաղաքներէն տարբերիլը ասկէ կը հասկցուի թէ՛ հոս փողոցները բնաւ չուն չ'կայ: Ժողովուրդը Վլահ է, և մեծ մասը աղքատ, բայց շատ յոյն վաճառականներ կան: Այս քաղաքն ընդ ամենը 8 տուն Հայ կայ Պուքրէշէն եկած, որոց ամենքն ալ հարուստ են, ինչպէս Գանիէլ Պապիկ, Մկրտիչ, Յուստիկ և այլն: Հոս հայազգի մ'ալ Պա-

պիկ անուն՝ Զբօսարան՝ մ'ունի և կը բանեցնէ , որ շատ պատուաւոր է , այնպէս որ բոլոր քաղաքացւոց երեւելիներն ու մեծամեծներն հոն կը յաճախեն , և օտար ու նորեկ Հայերն ալ եթէ ուզողիկ հոն դիմեն՝ կըրնան ամեն կողմանէ դիւրութիւն գտնել :

Սոյն քաղաքն ընդարձակ հրապարակ մ'ունի , որոյ մէջանոցը ժամանակաւ մղկիթ մը կայ եղեր , զոր տեղացիք քանդելով ու անհետ ընելով , միայն Բնարէն թողուցած են , վրայի կապորեայ ծածկոյթն ալ քակելով , և այժմ զայն նշանադեկոյց աշտարակի մը ծառայութեանը յասկացուցած են , ճակատը մեծ ժամացոյց մը դնելով , որոյ ձայնը բոլոր քաղքին մէջ կը լսուի . նաև եթէ քաղաքին մէջ հրդեհի գէպք մը պատահելու ըլլայ , առկէ կուտան նշանը , որոյ վրայ բոլոր քաղաքը ոտք կ'ենէ հրդեհին տեղը օգնութեան դիմելու :

ՊՈՒՔՐԷՇ

Սուաջ մինակ Վալաքիոյ , իսկ այժմ միտցեալ Րումանիոյ իշխանանիստ մայրաքաղաքն է , որ ձըրճօվայէն երկաթուղւոյ ճանրով 4 ժամու շտի հեռաւորութիւն մ'ունի : Վալաքիոյ 1848ի յեղափոխութեան ատեն այս քաղաքը տեսնողը՝ այժմ չը կրնար ճանչել , այնքան փոխուած , շէնցած , կանոնաւորուած ու մեծցած է , որն որ ճիշդ եւրոպական մոյրաքաղաքի մը կարգն անցած կը համարուի . 220,000 բնակիչ կը պարունակէ , որոց մեծ մասը Վալաք է , հոս տեղի դրեթէ բոլոր վաճառականութիւնն ու հարստութիւնը Հրէից ձեռքն է , և կընայ ըսուիլ որ եթէ այսպէս երթայ՝ ասկէ 20 տարիէն ամբողջ Պուքրէշ Հրէից

ձեռքը պիտի անցնի , բաղդատելով ասոնց զործունէ-
ութիւնը , աշխատասիրութիւնն ու խնայողութիւնը ,
քնիկ անղացուց շնայլութեանն ու ծուլութեանը հետ :

Պուքրէշի մէջ ընդ ամենը 270 տուն Հայ կայ , որ
զատ և առանձինն թաղ մը կը կազմէ , մէջտեղը փա-
ռաւոր քարաշէն եկեղեցի մը և տղայոց համար ալ
վարժարան մ'ունենալով : Երբ Ֆէնէրի յոյն սէյրը
կը տիրէին հոս , արածնութիւն տուած չէին Հայոց՝
եկեղեցիներն քաղաքին մէջ շինելու , այլ քաղաքէն
դուրս . բայց անկէ ի վեր քաղաքին շրջապատը ըն-
դարձակուելով մեծնալուն , այժմ Հայոց թաղն ու ե-
կեղեցին ալ ճիշդ քաղաքին մէջտեղն ինկած է :

Զարմանալին սա՛ է թէ , երբ Հայոց եկեղեցիներն
այսպէս քաղաքին ճիշդ կեդրոնը բերուած և տակա-
ւին Հայոց ձեռքը կը կենայ , անդին Յունաց բոլոր
վանքերն ու եկեղեցիներն ալ վրահ ժողովրդոց կող-
մանէ դրաւուած են , դաւանական նոյնութեան պատ-
ճառաւ , բոլոր եկեղեցեաց սեպհականութեան և
վարչութեան ինքզինքնին տէր հռչակելով :

Հայոց եկեղեցին հարուստ է , 400 հօխայի չափ
արծաթ , տարին ալ 4200 ջրըմից եկամուտ ունի ,
Երկու քահանայ կայ , մէկ ալ Ատրապետ անուն քա-
րոզիչ վարդապետ մը Աեսարացի , որն որ քարոզչութե-
նէն ու հովուութենէն աւելի իր անձնական շահուն ու
քրակին ինքն համար վեղարը գլուխն անցուցած ե-
կեղեցւոյ մէջ կը ծառայէ , քարոզ մ'անդամ չը կրնար
խօսիլ : Գժբաղարար աղջկանց դպրոց չ'ըլլալէն զատ ,
որս համար անդոյն գրեթէ բոլոր Հայ աղջիկներն
իրենց ազգային լեզուն մտացած՝ վրահերէն կը խօսին ,
տղայոց դպրոցն ալ շատ ետ մնացած է : Արդարև
Պօլսեցի Գէորգ վարժապետ մը կայ , որոյ աշխատու-
թիւնը չ'աւրացուիր , ամէն սպաշտոն իր վրայ առած :

ըլլալով, բայց աս ալ լեզուէ և ուսմունքէ աւելի եւրոպայութեան և ճայնաւորութեան նուիրելով իր բուրքը հողն ու ջանքը, տղայք միւս ուսմունքներէն ետ մնացած են. զարմանալի բան է թէ այսքան եկամուտ ունեցող հարուստ վարժարան մը՝ ի՞նչու այսքան աղաւթութիւն ընէ, փոխանակ ամեն մէկ ուսման համար զատ զատ դասատուներ բռնելով յատկացնելու, ընդհակառակն բոլոր ուսմանց դասերն ալ մինակ մէկ մարդու մը վրայ բեռցնելով, որպէս թէ ատան ըլլալու համար թերևս, մինչդեռ եղածն ալ բոլորովին կորուստ մ'եղած կ'ըլլայ, փոխանակ յառաջագէտ աշակերտներ հասցնելու՝ եկեղեցւոյ կալուածները շատցնել կը նային, այնպէս որ տղայոց շատը իր կարգացածը չը հասկնար:

Այս տարի հարուստ և բարեսէր հայազգի մը վախճանելով Պուքրէշ, 5000 քրքմից կտակ թողած էր՝ աղջկանց վարժարան մը շինելու, յայտնի չ'է թէ այդ դումարն իր նպատակին դորձածուած է մի, որ եթէ չ'է կարծեմք թէ ազգային Վարչութեան Ուսումնական խորհուրդը ազդու յորդոր և հրաւեր պէտք է զրկէ յիշեալ կտակին նպատակը ժամ յառաջ ի դործ դնելու: Արդէն Հայոց հարուստ մասին շատն իրենց տղայքը օտար վարժարաններ կը զրկեն, եթէ այսօր ջանք ըլլայ՝ 1200 քրքմից եկամուտով դպրոց մը ի՞նչ աշակերտներ չը կրնար հասցնել:

Նաևս պէտք է դիտնալ թէ՛ Պուքրէշի Հայոց մէջ տակաւին մէկ քանիններու վրայ ամիրայական դրութիւնը կը կենայ ու կ'տիրէ ցարդ, եկեղեցւոյ և դըպրոցի հոգաբարձութիւնը 2-3 հոգիի ձեռք է միայն, որոց դործին խառնուելու իրաւունք չ'ունի հասարակ ժողովուրդը, իրենք կ'ընեն բոլոր մատակարարութիւնը, և մարդու հաշիւ տալու պարտք և պատասխա-

հաստուութիւն մը չ'ունին : Ասով հանգերձ ազդասէր
են , քաջ են և հայութիւնն իրենց պարծանք կը հա-
մարին , ինչքան որ քիչւոր են՝ բայց և այնու հան-
դերձ թէ տէրութեան և թէ բնիկ տեղացւոց առա-
ջը մեծ յարգ ու համարում կը վայելեն , ինչպէս որ
Մեղիք անուն քաջատիրա Հայ մը 1848ի յեղափոխու-
թեան ժամանակ , երկրին իշխանը սպանութենէ ու
մահուանէ ազատելով , շարաթներով իր տունը պա-
հած էր զայն , առանց համարձակելու յեղափոխական
քաղաքացեաց՝ որ Մեղիքի տանը վրայ յարձակին :

Հայոց մեծ մասը հերուստ է , իսկ ծխախոտը
հոս ալ Ռէթի ըլլալէն ի վեր է որ շատ անակացողներ
եղան , վասն զի ծխախոտի առուտուրը միայն Հայոց
ձեռքն էր : Ասոնցմէ ուրիշ գործ բռնողներ ալ եղան ,
բայց նոյն գործին վրայ լու ու բաւական հմտութիւն
չ'ունենալու համար վնաս բնողներ ալ եղան :

Տէրութեան ծառայութեանը մէջ բաւական պաշ-
տօնավարներ կան Հայոցմէ , բայց զարմանալին սա՛
է թէ՛ Ռումանիոյ Հայերը իրենց տէրութեան որչափ
հաւատարմաբար ծառայեն , որչափ օգուտներ բնծայեն ,
դարձեալ ետ մնալով չ'են յառաջանար . պատճառը սա
է թէ տեղացիք ծոյլ և դանդաղ են իրենց գործոյն ,
մանաւանդ թէ տէրութեան առաջին պաշտօնեայէն
մինչև յետինը գող և անհաւատարիմ են . ուստի և
անկարելի է հաւատարիմ , գործունեայ և սակաւա-
թիւ Հայ պաշտօնավարք՝ գող ու ծոյլ բնիկ տեղաց-
ւոց հետ միատեղ պաշտօն վարեն ու յառաջանան : Ե-
թէ Հայերն ալ իրենց բնաւորութեան մէջ գողութեան
ախտ մ'ունենային , տարակոյս չ'կայ թէ մինչև առա-
ջին պաշտօնեայ ըլլալու չափ բայ էր առաջինին առ-
պարէզը , իսկ հաւատարիմ ծառայող ըլլալուն հա-
մար՝ տեղացի գող պաշտօնավարք արգելք են ասոնց
յառաջացմանը :

Հայոց հաւատարմութիւնն ալ այն աստիճան աստիճանեալ և հաստատեալ իրողութիւն մ'է, որ Ռուսիոյ ունէ քաղաքի մէջ տեղւոյն սնտուկին դանձաւորութեան պաշտօնը Հայ պաշտօնավարաց յանձնը առնէ, գրեթէ միայն Ռուսմանիոյ կառավարութեան անձուց պաշտօնեայն Հայ չ'է, Իսկ Հայոց այսքան հաւատարիմ ծառայութեանը փոխարէն, ցաւալի է Ռուսմանիոյ Հայերն, երկրին երեսփոխանական ժողովոյ մէջ զիրենք ներկայացնող մէկ հայազգի երեսփոխան մը չ'ունին, և կամ չ'են կրցած տակաւին իրենց մէջ անոնք մը ընտրելով, քուէ վաստկցնել, ինչու որ Ռուսիոյ անիրաւութիւն մ'է որ ամբողջ Ռուսմանիոյ 18,000 Հայ քաղաքացիներն երեսփոխանաց խորհրդարանին մէջ առանց ներկայացուցիչ մ'ունենալու են :

Կարելի է որ եթէ Ռուսմանիա բանիբուն, ուստի և քաղաքագէտ Հայ առաջնորդ մը գտնուած ըլլաւ, այս պակասը տէրութեան իմացնելով, Հայոց պաշտօնը զլացեալ իրաւունքը ճանչցնէր, և քանի մը հատ Ռուսիոյ երեսփոխաններ ալ ընտրել տալու յաջողէր :

Հայերն տէրութեան զինուոր կ'տան, իսկ շատերն այդ հարկէն ազատելու համար՝ օտար երկիր կը գնան զաւկնին : Տեղացի սպայներու պաշտօնեայք իրենք մտնենք ալ ազնուականներէ կազմուած ըլլալու ասոնց գործն ուրիշ բան չ'է՝ բայց եթէ մաքուր Ռուսիլ, փողոցները ժուռ գալ, որոնք քաղաքացիներն ըրած անառակութիւնը իրենք կ'ընեն, և մարդ Հայ չ'ընէր հաներ, ինչու որ ազնուական են : Եթէ պատերազմի մը խօսք ըլլայ, ասոնց լեղին կը բրդի, այնքան որ կը վախնան պատերազմէ : Հասարակ զինուորն ալ աստ վատոյժ և վեհերոտ է, ասոնք պատերազմելու մէջ աւելի յարմար են գերի երթալու, քան

Թէ հայրենեաց պաշտպանութեան համար քաջարար կուուելով արիւն թափելու, այնպէս որ եթէ քոյր ընդունութիւն մը չտրուի իրենց, աւաղակաց խմբի մեծ տեսէն անգամ չեն կրնար վազել և վրանին յարձակուիլ :

Հոս գէշ սովորութիւն մ'ալ կայ որ, եթէ զտղաքէ քաղաք զօրք փոխադրեն, այս փոխադրութեանը քանի որ տեէ՝ այնքան քաղաք իջեանած ատեն նին, Ձէն մինչև 10 հոգի՝ նոյն զօրքերը քաղաքին տուներուն մէջ կը բաժնեն գիշերը, ուր կ'ուսեն և կը խմեն, կը պառկին, և հետեւալ օրն ալ կը ձգեն կերթան առանց ստակ մը վճարելու :

Բնիկ տեղացւոց ընկերութիւնը և բարոյակարար վերջին աստիճան ապականեալ է. այնպէս որ ընդհանուր խօսք մը եղած է մէջերնին թէ, ինչպէս որ Վեպտարեկանէն վեր կոյս ազջիկ մը գտնեն հազուադէպ է, նոյնպէս ալ խիստ սակաւ է 13 տարեկանէն վեր առնել և անախտ երիտասարդ մը գտնելը, որոյ պատճառով հոս 60 տարեկանէն աւելի ապրող մարդ տեսնուի հազուադէպ բան է : Բայց ասոնցմէ ամենէն աւելի զարմանաց և գովութեան իրաւամբ արժանի է, այսքան մոլար և ապականեալ բարուց տէր ժողովրդեան մէջ մէջտեղը՝ Հայ իգական սեռին իր բոլոր համեմատութիւնն ու պարկեշտութիւնը ցարդ անբիծ և անաղբի պահելու կարող եղած լինելը, որն որ տեղացւոց օրինակ ըլլալու արժանի է :

Եթէ ցաւալի բան մը կայ, այն ալ սա՛ է թէ մասամբ իւրիք Հայ կանանց մէջ ալ պճնասիրտութիւնը ճարակած է, և ծախուց կողմանէ անդիլի ծուր շռայլ և մխտող են, ասոր համար երիտասարդք մասամբ ամուսնանալէ խոյս կ'տան, թէպէտ այս ամուսնութեան մէկ ուրիշ պատճառն ալ, ինչպէս վերջը յիշեցինք, տեղացւոց ընկերութեան ապականեաց

բարոյականն ու կենսակցութիւնն է , յորմէ մեծ ապէս
 օգուտ քաղելով երիտասարդք , ամուսնանալու այն-
 քան մեծ հարկ մը չ'են զգար : Ասոր համար է որ օրի-
 որդաց մէջ ալ սարիքնին առած շատեր կը գտնուին ,
 որոնք անկէ ետքը նոյնպէս անայր տարեւրէ կը հար-
 կադրուին , և ասկէ ալ յառաջ կ'ապ օր ըստ օրէ
 Հայոց նուազումը :

Իսկ տեղացի Հոյք հիւրասէր են և քաղաքակիրթ ,
 մինակ սա' թերութիւնն ունին որ դպրոցներնին յառաջ
 տանելու մասին անգիր ծայր անհոգ և անտարբեր են :

Պուքրէշի մէջ Հայոց թաղին մօտ զբօսարան մը
 կայ , զոր Աիւմիւշեանի Պագինօ կը կոչեն , ուր և
 կը ժողովուին և կը յաճախեն գրեթէ միշտ Հայերն ,
 Հոս Մասիս լրագիրը բերել կուտան , զոր տեղւոյն
 Պէորդ պատուելին կարդալով անոնց' տաճկերէնի կը
 թարգմանէ , որպէս զի կեդրոնական Հայոց վրայ տե-
 ղեկութիւն ստանան . ինչու որ տեղացի Հայք հայե-
 րէն չ'են հասկնար :

Վասնդի պէտք է դիտնալ թէ Մօլու-Վալաքիա ,
 Ահհաստան և Հունգարիա գտնուող Հայերն , ամենքն ալ
 ժամանակաւ Անիի աւերմանէն յետոյ անկէ գաղթող
 Անեցի Հայերն ըլլալով , շատ քիչ իրենց ազգային լե-
 զուն պահած են . թէպէտ ամենամեծ մասը Ատտին
 կամ Աթօլիկ եղած են ոյսօր , և այս պատճառաւ
 օտար ազգաց հետ խառնուելով կորսուելու և անհե-
 տանալու վտանգին մէջն են , մինչդեռ վերոյիշեալ
 մէկ քանի քաղաքներն և գլխաւորաբար Եաշի և Պուք-
 րէշի մէջ գտնուող Հայերն՝ վերջէն Տաճկաստանէն
 Րումանիա գաղթած են , որոնք հայերէն չը գիտնա-
 լով՝ տաճկերէն է խօսած լեզունին . իսկ իրենց ազ-
 գային մեծ եկեղեցւոյն հաւատարիմ և հնազանդ մնա-
 ցած են տակաւին մինչև յայսօր :

Աստի Բուժանխոյ մէջ անոնք որ հայերէն գիտեն, ինչպէս են Յօքչանցիք, Բօմանցիք, Պօթուչանցիք և այլն, ասոնք բուն Անեցի Հայ գաղթականութեան սերունդն են, մինչդեռ անոնք որ հայերէն չը գիտնալով տաճկերէն կը խօսին՝ վերջերս Տաճկաստանէն Բուժանիա գաղթող Հայերն են, և ցուալի բան մը կայ որ այս երկու տարբեր սերնդէ գանուող միւսնոյն համազգի Հայ ժողովրդոց մէջ զիրար անտրդելու տեսակ մը հակակրօթիւն կը տիրէ :

Քաղաքը մեծապէս բարեկարգուած է, 30էն աւելի եկեղեցի կայ, սքանչելի հասարակաց պարտէզներ, մեծաշէն պանդոկներ, փողոցները կռնէք քարերով շինուած են. հազարաւոր կառքեր, Թրամվէյ և Օմնիպիւսներ կան, բաց ի խել մը փոքր այլ և այլ թատրոններէ և Պօստէրներէ՝ նաև մեծ և նշանաւոր թատրոն մ'ալ կայ : Տուները բոլորն ալ քարուկիր փառաւոր շէնքեր են, մէկ խօսքով Պուքրէշ եւրոպական մայրաքաղաքաց կարգն անցած է, թէպէտ միւսներէն քիչ մը փոքր է տեղւոյն ժողովրդեանը հետ բաղդատմամբ : Ճանբորդ մը, գեռ եւրոպական մեծ մայրաքաղաքները չը տեսած՝ եթէ հոս հանգիպի, Պօլսոյ թաղերուն հետ բաղդատելով պիտի ապշի, տեսնելով թէ մէկ միլիօն ժողովրդ ունեցող Ա. Պօլսոյ պէս մայրաքաղաք մը՝ դէթ Պուքրէշի հուսաարելու համար՝ երկա՛ր տարիներու կարօտ է :

ՊՕԹՈՒՇԱՆ

Ասի բաց դաշտի վրայ շինուած ընդարձակ քաղաք մ'է, օդը առողջ, բայց լուրը լեղի, բնակչաց բոլոր թիւն է 18,000, մեծ մասը Վալաք և Հրէայ է :

Այս տեղի ժողովրդոց հարստութեան վիճակը միջին բան մ'է, նաև 2 տարիէ ի վեր հունձք չըլլալուն պատճառաւ շատերը սնանկացած են. մանաւանդ փոքր դրամազուխ ունեցողներն. Հոս ալ առևտրական դործառնութեանց ամենամեծ մասը գրեթէ Հրէից ձեռքն է, որք այնչափ յառաջացած են՝ որ քրիստոնէից հացն անգամ Հրէայք կ'ուտան: Հոս ալ միւս տեղերուն պէս՝ բնիկ տեղացի Վալաք ժողովուրդը ծոյլ և անհոգ է:

Պօթուշանու մէջ ասկէ շուրջ կէս դար յառաջ 400 տուն Հայ կար, իսկ սյժմ հապիւ 200 տուն մնացած են, ասոնց ալ մեծ մասը աղքատ է, այնպէս որ չափազանցութիւն մը չը համարուիր եթէ ըսենք թէ հոստեղի հայ ժողովրդին կէսը, այսինքն 100 տունը ողորմութեան և այլոց նպաստիցը կը կարօտին, և ասոնց ալ օգնողները գրեթէ սակաւաթիւ հարուստ երեւելիներն են: Սուաջներն սոյն քաղաքին Հայերն շատ լաւ և բարեկեաց վիճակ մ'ունին եղեր, բայց քանի որ Հրէայք հոս ալ ոտք կոխեր են, հետզհետէ Հայոց ձեռքէն յափշտակեր են ապրուստնին, այնպէս որ այս օրուան օրս բոլոր արուեստ և առուտուր մի միայն Հրէից ձեռքն է, որք բուն տեղացւոցմէ աւելի հարուստ են: Բայց Վալաքները աւելի թշուառ են Հայոցմէ, որոնց ունեցածը Հրէից ձեռքը անցնելէն վերջը, այսօր պարտուց տոկոսի համար ալ Հրէից ճանկերէն ազատելիք չ'ունին:

Այս քաղաքին մէջ 26 եկեղեցի կայ, որոնց 24ը Վլահաց է և 2ը Հայոց: Ասոնց մէկն է Ս. Սատուածածնայ եկեղեցին, միւս ալ Ս. Երրորդութիւն անուամբ, երկուքն ալ մեծ ու քարաշէն, Հայոց գերեզմանատունն ալ Սատուածածնայ եկեղեցւոյ ընդարձակ պարտիզին մէջն է, որոյ ձախ կողմը տղայոց նո-

րաչէն փառաւոր դպրոցը կառուցուած է : Սոյն դերեզմանատան մէջ Քրիստոսի 1148 թուականը կրող տապանաքար մը կայ , որմէ կը հետեի թէ Հայոց յիշեալ քաղաքը բնակութիւն հաստատելին 700 տարիէն աւելի է : Աստուածածնայ եկեղեցին՝ ինչպէս կ'տեսնուի իր թուականէն՝ 540 տարուան շէնք մ'է :

Ահաւասիկ տապանաքարին օրինակը .

Այս է տապան հանգստի Արեւելեան յերկրին . Բըզտացի Ազիզպարի որդի Պէրէքէզի . մայրն Նազը խան կոչի , որք հանդիպիք այսմ շիրմի լիով սրտիւ դուք զողորմիք հանգեալ . 1148 ի 4ըն օգոստոսի :

Հայոց եկեղեցիներն 6000 ֆիօրին , այսինքն 550 ոսկւոյ չափ տարեկան եկամուտ ունին կալուածներէ , որոց կէսը սակայն աղքատաց տրուելով , հազիւ միւս կէսը եկեղեցւոյ և դպրոցին յատկացած է : Վարժարանը մէկ հատ մ'է՝ մանչ տղայոց համար , այն ալ շատ յետագէմ վիճակի մէջ . իսկ աղջկանց վարժարան բնաւ չ'կայ . ասով հանդերձ այսչափ քիչ հատոյթ ու եկամուտ ունեցող դպրոցի մը աշակերտաց ջոյց տուած ջանքը , ինչպէս նաև թէ՛ հոգաբարձուաց և թէ՛ Տ. Պօղոս ծերունազարդ քահանային՝ վարժարանին վրայ ունեցած հոգն ու ինամքնին մեծապէս գովութեան արժանի է : Սոյն քահանայն վարժարանին մէջ հայկաբանութիւն և միանդամայն եկեղեցական երաժշտութիւն կ'ուսուցանէ . մանաւանդ աշակերտներէն ոմանք այս վերջին ճիւղին մէջ այնքան յառաջ գացած են՝ որ ասոնց չափ եկեղեցւոյ ժամասացական քաղցրութիւն ուրիշ տեղ քիչ լուած է : Չը մոռնանք ճակ յիշատակել սոյն դպրոցին եւրոպական լեզուաց դասատու Սիմօն վարժապետը , որոյ աշխատութիւնն ու ջանքն ալ գովութեան արժանի է :

Եկեղեցւոյ և դպրոցին հոգաբարձութիւնը կազմող անդամներն են այսօր՝ Մեծ, աղայք Տօղթօր Վալէրեան, Տօղթօր Կօյլաւ, Տօղթօր Մանեա, Աբրահամ Իպրայիլ, Յակօբ Պըլըղլեան: Չորս ալ քահանայ ունին՝ Տ. Պօղոս, Տ. Մտեփան, Տ. Խաչատուր և Տ. Յովհաննէս, որոց ամենքն ալ քահանայի մը յատուկ արժանաւոր բարեմասնութիւններն ունին, մանաւանդ ծերունի Տ. Պօղոս քահանայն, որոյ նման ազգասէր և ընտիր ընաւորութեան ու յատկութեանց տէր եկեղեցական մը, ո՛չ միայն բոլոր Մօլտօ-Վալաքիոյ մէջ չիկայ, այլ և կրնայ ըսուիլ թէ նոյն իսկ Պօլսոյ և Թուրքիոյ մէջ հազիւ թէ նմանը կը գտնուի: Սա քաղաքացւոց թախանձանօքն ու ստիպմամբը քահանայ եղած է, իսկ իր քահանայական ծառայութեանը համար եկեղեցիէն մէկ ստակ վարձք կամ բաժին չ'առնել, քիչով բաւականացող է, և եթէ փառասիրութիւն մ'ունի՝ այն ալ ձեռքէն եկածին չափ ազգին յառաջադիմութեանը ծառայելու և օգտակար ըլլալու փափաքն է, այնպէս որ յիշեալ քահանայն իր ընտիր բարեմասնութիւններովը և երբեմն լրագրաց մէջ հրատարակութեան տուած յօդուածներովը քաջածանօթ եղած է թէ՛ ազգին ուսումնականաց և թէ՛ յիշեալ քաղաքը հանդիպող բոլոր ճանբորդներուն: Յաւալի է որ այս քահանայէն նուազ անձնուէր եղողները օրհնութեան կոնդակներով ու խաչերով կը փառաւորուին, մինչդեռ Տ. Պօղոս քահանայի պէս անձնուէր և աւելի արժանաւորագոյններն վարձատրելը անտես և զանց կ'առնուին: Այս կետը Սմեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր ուշադրութեանը կը յանձնեմք, որուն կատարելապէս ծանօթ է, թէ՛ յիշեալ քահանայն և թէ՛ Ս. Ազգին իւր ըրած մեծամեծ և գովելի անձանձիր ծառայութիւնները:

Տեղւոյս հայ հարուստներուն վրայ ալ այնքան դպրոցասիրական մեծ եռանդ ու զգացում մը չ'տեսնուիր, ասոնք իրենց զաւկներն փոխանակ ազգային դպրոցը զրկելու՝ օտար վարժարաններ զրկելով, որք եթէ իրենց որդւոց ուսմանն համար օտարաց տուած տոակին գտնէ կէսը Հայոց դպրոցին ապին, թէ իրենց բոլոր ուղած ուսմանքնին կրնային կատարելապէս աւանդել տալ ազգային վարժարանին մէջ իրենց զաւակացը, թէ ասոնց մայրենի հայերէն լեզուն սովբեցուցած կ'ըլլային, և թէ իրենց շնորհիւք՝ աղքատ և չքաւոր հայ ընտանեաց զաւկներն ալ միատեղ ուսման և գիտութեանց մէջ կրթուելով յառաջ կ'երթային:

Նմանապէս ոչ նուազ ցաւելու արժանի է հոս ալ հայ աղջկանց վարժարան մը չը գտնուիլը, որ բնաւ պատիւ չը բերեր իրենց: Պարսպ տեղը պիտի առարկեն թէ ժողովուրդին շատն աղքատ է, ուսանողներէն եկամուտ չը գոյանար, և թէ եկեղեցին ալ կարողութիւն չունի աղջկան դպրոց մը հոգալու: Աստահութեամբ կ'ըսեմք թէ այն հարուստ Հայերը, եթէ իրենց օրիորդացը համար՝ օտար վարժարաններուն տուած գումարնին մէկտեղ բերեն, ասով թէ աղջկանց հոյակապ վարժարան մը կը հաստատուի, թէ աղջիկներնին կը դաստիարակուին ուղածնուն պէս, թէ մայրենի լեզունին կը պահեն, և թէ իրենց զաւակացը հետ Հայ աղքատ աղջիկներն ալ կը դաստիարակուին և բան կ'ուսանին:

Ասով հանդերձ Պօթուշանի Հայոց մէջ, բաց թմէկ քանի հարուստ ընտանիքներէ, ժողովուրդեան միւս մասին վրայ ազգասիրութիւնը բոլորովին մարած ու մեռած չէ, մինակ սա ցաւալի է որ իրենց ազգային եռանդն ու զգացումը արդիւնաւորելու յատուկ խորհուրդ և դաշափար աւուոյններ կը պահուի մէջերնին:

Հայ և աղղասէր երևելի և հարուստ ընտանեաց մէջ նշանաւոր է Կոյլաւ գերդաստանը, որոյ անդամներն են Տօգթօր Կոյլաւ, Խաչերեւ Կոյլաւ, Վալերեան Կոյլաւ, Լուսիկ Կոյլաւ, Պըլըդլեան գերդաստանը՝ որոյ անդամներն են Յակոբ և Յարութիւն աղայք Պըլըդլեան, բաց ի ասոնցմէ նաև համբաւաւոր գերդաստաններ կը կազմեն Խաչերեւ Մանուկեանց, Գարբիէլ Միսիր, Աւետիս Բրունքօլ, ծերունի Ստեփան Միրզաեանց և այլն:

Ինչպէս ուրիշ ամեն տեղեր, նոյնպէս և այս քաղաքին ալ Հայերը գլխաւորաբար փաստաբանութեան, բժշկութեան և տէրութեան պաշտօններու մէջ մեծապէս յառաջ դացած են. Հայ երևելի վաճառականներ ալ կան, թէպէտ քիչ են այս վերջիններն: Բարքերնին ու բնաւորութիւննին շատ լուրջ և ծանր է, այնպէս որ զանոնք առաջին անգամ տեսնողը՝ հպարտ և մարդատեաց կը կարծէ, բայց քանի մ'անգամ տեսնուելուն՝ անոնց ունեցած վեհանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը կրնայ անձամբ զգալ ու վկայել:

Յաւալի սովորութեանց մէկն ալ սա է թէ՛ ժողովուրդը մեծ մասամբ եկեղեցի յաճախելը գրեթէ մոռցած է՝ բաց ի կանանցմէ, որոնք անդիմ ծայր բարեպաշտ, կրօնասէր, պարկեշտ և համեստ են բարութ, բնիկ տեղացւոց առ հասարակ վատաբարոյութեանն և լիտիութեանն հակառակ, և ասի Հայ աղղիին իդական սեռին գրեթէ ընդարօյս մէկ յասկութիւնն եղած է:

Ստով հանգերձ ժողովուրդը իմաստուն և գիտուն Հայ եկեղեցականները մեծապէս կը յարգէ, բայց տգէտն ալ կ'առէ ու երեսը չընայիր. ինչու որ շատ պանդուխտ ու տգէտ Հայ քահանայ և վարդապետներ գայած են այն կողմերը, որք իրենց անյազութեամբն

ու կոպտութեամբը զղուանք պատճառած են : Սասր համար անխտիր ամեն եկեղեցականի ալ մէկէն ի մէկ համակրութիւն և յարգանք չեն ցուցներ , մինչև որ առ այդ արժանաւոր ըլլալուն վրայ չը համոզուին ,

Յիշատակութեան արժանի պարագայ մ'ալ կայ թէ , ժամանակաւ Յէնէրցի Յոյներն , երբ հոս կ'իջ-
խէին , շատ թշնամութիւններ ըրած են Հայոց , իրա-
ւունքնին ձեռքերնէն առեր , արտօնութիւննին ան-
գործադրելի ըրեր , վերջապէս չարիք չ'է մնացեր որ
չը հասցնեն Հայոց , իսկ այսօր դեռ Հայերն այս քա-
ղաքին մէջ մեծ ու նշանաւոր տեղ մը կը բռնեն , մինչ-
դեռ Յոյներուն արմատը բոլորովին չորցեր , ու ան-
զացուց հեռ խառնուելով , կորսուեր անհետացեր են
բոլորովին :

Քաղքին տուններն ընդհանրապէս միայնակ են և
պարտէզներու մէջ շինուած , քարուկիր և փայտաշէն
խառն է : իսկ վերջին ժամանակներս սկսած են բար-
ձրը շէնքեր ալ կառուցանել : Փողոցներն այնքան ճիշդ
ուղղահայեաց չ'են , բայց մաքրութեան մեծ հոգ կը
տարուի :

Ինչպէս ուրիշ քաղաքներ , հոս ալ երկուշարթի
օրերը մեծ քաղց կ'ըլլայ , ամեն անտակ նիւթոց , թէ
ուտեստի և թէ կենդանեաց վրայ մեծ առուտուր
ըլլալով :

Բ Օ Մ Ա Ն

Ասի Մուլտովա գետակին քովը շինուած է , որն
որ Սէրէթ գետը կը թափի : Այլէն երկաթուղիով
3 ժամ հեռու՝ Վալարիոյ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն
է , որն որ այժմ անունը Մուլտո-Վալարիոյ միտցեալ
իշխանութեանը տուած է , որ Բուսմանիա կը կոչուի :

Մոյն քաղաքը 2000 տուն ունի 8000 բնակչօք, մեծ մասը Հրէայ է : Եռեկային մէջ երկու Հայէ զատ բարրն ալ Հրէայ են, ուր 800 խանութ եւ մազաղա կայ, որոց առուտունն ընդհանրապէս գիւղացւոց հետ է, եւ տարին մի անգամ օգոստոսին մէջ մեծ տօնավաճառ կ'ըլլայ :

Բնիկ տեղացի Ալաք ժողովուրդը ամենէն աւելի խեղճ վիճակի մէջ է, չկայ ագարակ մը՝ չկայ տուն մը եւ կարուած մը, որ Հրէայ սեղանաւորաց քով գրաւի դրուած չ'ըլլայ, տասնապատիկ սուղ տկոտով փոխառութեան մը տեղ : Իսկ քաղաքին մէջ բաց ի տէրութեան պաշտօնարաններէն, եթէ տեմուեղու արժանի մեծամեծ ու հոյակապ շէնքեր կան, անոնք ալ հարուստ Հայոց տներն են, որ ժամանակաւ ձեռքերնին մնացեր է, եւ ասոնք պատ մնացած են Հրէից քով աւանդ դրուելէ, ինչու որ հոս ալ Հայերն այնքան մօտաւորութիւն չ'ունին Հրէից հետ, որոց թշնամական աչօք կը նային, մանաւանդ թէ Հայերն ընիկ տեղացի ժողովրդեան պէս շուայլ, մսխող, անհոգ եւ գործը չը գիտցող ժողովուրդ մը չ'են :

Բօմանի մէջ 15րդ դարուն վերջերը 740 Հայ ընտանիք կայ եղեր, այսինքն բնակչաց կէսը Հայ : Ինչպէս մինչև ցարդ կեցած արձանադրութիւնները կը վկայեն, բայց հեազհետէ ցրուելով՝ ասկէ մէկ ու կէս դար առաջ 110 տուն, իսկ այսօր հազիւ 75 տուն Հայ մնացած է, այն ալ օր ըստ օրէ նուազելու վրայ ըլլալով :

Քաղաքին կեդրոնը Ս. Ստուածածնայ եկեղեցի մը կայ Հայոց, իբր 250 ամօք յառաջ կառուցեալ, իսկ շէնքը հին ըլլալուն՝ քաղաքիս երեւիներէն երկու հարուստ հայազգիք, Պ. Պ. Տօնիկ Սիմէֆնեան եւ Թէոդորոս Սողամնեան, առարական ընկե-

քու թիւն մը կը կազմեն , այն պայմանաւ որ եթէ այս գործէն ստակ չահին՝ ամենէն առաջ եկեղեցին նորոգեն , Աւերջին տարիներս Ստուած յաջողելով գործերնին , ինչպէս կը յաջողէ ամեն բարենպաստակ ձեռնարկութիւններն , յիշեալ բարեսիրտ և ազգասէր Հայերն 6000 քրքմից ոսկի ծախք ըրեր են եկեղեցւոյ նորոգութեանը համար , սրն որ քաղքին մէջ աշտօր խիստ հոյակապ և սիրուն տեսք մ'ունի , ճակատը մեծ ժամացոյցներով զարդարուած , Եկեղեցւոյ մէջ 600 տարուան զրջագիր Աւետարան մը կայ :

Ազգային դերեզմանատունն ու վարժարանը եկեղեցւոյ պարտիզին ու բակին մէջն է , բայց ցաւելով կ'ըսեմք թէ՝ հոս ալ խեղճ և յետագէժ միճակի մէջ է դպրոցը , տղայք ամենեւին հայերէն չ'են գիտեր , կարգացած աշխարհաբառ դրքերնին իրենք բնաւ չ'են հասկնար . դպրոցին շէնքն ու արտաքին տեսքն ալ ներքին վիճակէն վար չ'մնար խեղճութեան կողմանէ , դեանի վրայ միայնակ սրահով ցած ու հին շէնք մը , որ աւելի դոմի կամ ակտուի մը կ'նմանի՝ քան թէ դըպրոցի . վարժապետ ուսուցիչ մ'ունին՝ որ տակաւին ինքն ուսման կարօտ է , վլահերէնի համար ալ Վալաք քահանայ մը կուգայ շարունակ դաս տալու : Իսկ ազջըկանց դպրոց բնաւ չ'կայ :

Այս քաղաքին մեր ազգայինքն ալ կ'երեի թէ , գոնէ երկու սենեակով յարմար և վայելուչ վարժարանէ մ'աւելի՝ սոսկ եկեղեցի շինելու մասնաւոր հաճոյք և ճաշակ մ'ունեցած են , ինչու որ եկեղեցւոյ այնքան ծախք ընելնէն վերջը , դպրոցը անանկ խեղճ և ակտուանման վիճակին մէջը թողեր են , որ ցաւալի հակապատկեր մը կ'ընծայէ եկեղեցւոյ գէմը՝ սորա փառաւոր տեսքին հետ :

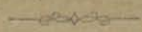
Եկեղեցին երկու թոշակաւոր քահանայ ունի , մին

Պրուսացի Տ. Սարգիս անուն ծերունի մը , միւսն ալ
Մաշցի Տ. Ստեփան քահանայն : Ռամիկ ժողովուրդն
առհասարակ և վերջին աստիճանի տղէտ է , շատ քիչ
բացառութեամբ , ազգայնութեան ողին կարծես բու-
լըրովին մարած է մէջերնին , ինչու որ ընդհանուր
սկզբունք մ'եղած է իրենց մէջ սա խօսքը թէ «ուր
որ ապրինք՝ մենք ալ այն ազգէն ենք» կ'ըսեն , բայց
գոնէ ապրուտի կողմէն քան զայս գերազանցած բը-
լային , դարձեալ իրենց մէկ ութերորդ մասէն աւե-
լին աղքատ , չքաւոր և ուրիշին օգնութեանը կարօտ
է , և Հրէայք հոս ալ մեծապէս յառաջ անցած են
քան զՀայերն :

Տեղոյս Հայոց մէջ մասնաւորապէս յիշատակու-
թեան արժանի են , իրենց ազգասիրութեամբն ու
բարեպաշտութեամբը , եկեղեցին շինող Տօնիկ Սիմէ-
օնեան և Թէոդորոս Սողոմոնեան գերդաստաններն ,
նաև Յէրհասեան ընտանիքէն ազա Սբրահամը , որուն
ազգասիրութիւնն ու երկիւղածութիւնը բացատրելու
համար բառ կը պակսի , աոր ձեռքէն Հայոց պատ-
մութիւնը և Ստուածաշունչը շինար անդադար ,
իւր ալևոր ձերութիւնը կարդալով կ'անցնէ , և որոյ
անդամներէն մէկուն վրայօք ալ վերջն ի մասնաւորի
պիտի խօսիմք : Աւ մանաւանդ Գրիգոր և Գէորգ Զունդ
վաճառականք՝ որ սոքա ևս յիշուելու արժանի են :

Սրգարե ընդհանուր Մօլտօ-Վալաքիացիք , Հա-
յոց հետ բազգատմամբ՝ ասոնց չափ գործունեայ և
աշխատասէր չ'են , անոր համար ասկէ շատ տարիներ
յառաջ երկրին գրեթէ բոլոր հարստութիւնը Հայոց
ձեռքն էր , ինչպէս նաև վաճառականութիւնը , եր-
կրագործութիւնը , և այլն . բայց Հրէայներն ամեն
կողմանէ Հայոցմէ աւելի ճարպիկ , յաջողակ և խնա-
յողադէտ բրգելով , մանաւանդ թէ իրարու ձեռք

բունոյ և մէկըմէկու օգնող ըլլալուն համար, յատկութիւն մը որ Հայոց մէջ մեծ մասամբ կը պակօի, ասով Հրէայք բոլորն ալ իրենց ձեռքն անցուցած են Հայոց գործերն ու առուտութիւնն, որով և Հայերն ալ որ ըստ օրէ աղքատանալու, ցրուելու և կորնչելու վրայ են: Պատրիարքարանին անհրաժեշտ պարտականութիւնն է՝ որ Մօլտօ-Վալարիա իմաստուն, բանիբուն, գործունեայ և անշահասէր առաջնորդ մը դրկէ, որպէս զի Անեցի դաշխականութեան այս մնացորդ Հայերն ալ կարենան կորստեան և անհետանալու վտանգէն ազատիլ, ինչու որ եթէ այսպէս քառորդ դար ևս շարունակուի, հոս ալ ճիշդ Ահհաստանի պէս բնաւ Հայ մը չը մնալով, յիշատակարանաց և տապանաքարերուն վրայ միայն պիտի տեսնուի Հայոց անունները:

Ե Ա Շ

Սա առաջ Մօլտավիոյ մայրաքաղաքն էր, ուր դաշխէր են ժամանակաւ մեծ մասամբ Հայերը: Ա.ս. կէ 180 սարի առաջ 150 տուն Հայ կայ եղեր հոն, իսկ այժմ 90 տուն մնացած է:

Կը պատմեն թէ 1554ին հոս տիրող Մօլտավիոյ Ֆէնէրցի իշխաններէն Սթէֆան պէյ, մեծ հալածանք հաներ է Հայոց գէմ և շատ չարչարեր է զանոնք որ յունագաւան ըլլան, բայց անյաջող ելեր է. որոյ վրայ տեղացի Հայոց շատը թողլով այս երկիրը՝ ուրիշ տեղեր քաշուեր բնակեր են:

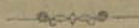
Այս քաղաքին ալ այժմու փառաւորութիւնը, Պուքրէշէն շատ վար չը մնար. ասի դրեթէ Բումանիոյ վաճառականութեան գլխաւոր կեդրոն քա-

Յաքներէն մին է : Հոս հայազգի մը բուժաններէն լրա-
թերթ մը կը հրատարակէ Գրեթ անուամբ , որ մեծ
համարում և ազդեցութիւն ունի երկրին մէջ :

Ժողովրդեան հարստութիւնը միջին կարգի է :
Ունին երկու եկեղեցի , Լուսաւորիչ և Աստուածա-
ծին անուամբ , և մէկ քահանայ , բայց մասնաւոր ազ-
գային դպրոց մը չ'ունին , այլ Պ. Խաչերես Գարա-
դաշեան իւր սեպհական մէկ մեծ տունը վարժարանի
յառակացնելով , հոն ամեն ազգէ տղայք կ'ընդունուին ,
որք և Հայոց տղայքն ալ կուգան , որք չորս լեզու
կ'ուսանին :

Հոս ալ հայերէն գիտնալէ զուրկ են թէ տղայք
և թէ օրիորդք , որոնք Պուքրէշցոց պէս տանկերէն
կը խօսին . քաղաքին երկտասարդութիւնը լուսաւորեալ
կը կարծուի , բայց ըստ մեծի մասին անտարբերու-
թիւն մը կը տեսնուի վրանին թէ՛ կրօնքի և թէ՛ ազ-
գութեան կողմանէ :

Այս վիճակը ցաւալի բան է , այնպէս որ եթէ
ասոր դարմանը մտածուելով առաջքը չ'առնուի՝ հոս
ալ հետզհետէ ազգութիւնը կորսուելու և անհետա-
նալու վրայ է : Այսպիսի օտար քաղաքաց առաջին
պէտքի բանն է դպրոցները , որպէս զի նոր սերունդն
հետզհետէ իր լեզուն ու ազգութիւնը ճանչելով , գո-
նէ կարենայ Հայութիւնը կանգուն պահել , ապագայ
վերակենդանութեան մը յուսովը :

Հ Ո Ք Ն Ս

Ս.սի գեղեցիկ քաղաք մ'է՛ Եռչէն երկաթու-
ղիով քիչ հեռի , անոյշ ջուր ունի և առողջ օդ մը :
Հոս մէկ աղահանք մը կայ , որ շատ անուանի է , և

այս է բուն Վլադի աղ կոչուածը : Այս քաղաքին մէջ
30 տունի չափ Հայ կայ , որոնք Ս. Ստուածածին
անուամբ փայտաշէն եկեղեցի մ'ունին առանց գըպ-
րոցի :

Գ Ս Լ Ս Ս

Ասի ալ Մօլտավիոյ երևելի նաւահանդիստ քա-
ղաք մ'է Գանուբի եղերքը Սէրէթ և Բրութ գետերուն
մէջտեղը շինուած : Հոս առևտրական մեծ գործեր
կ'ըլլան , ուրկէ շարունակ ցորեն և ամեն տեսակ ար-
մտիք նաւերը բեռցնելով՝ օտար երկիրներ կը գրկեն :

Այս քաղաքին մէջ ընդամենը 50 տունի չափ Հայ
կայ , գրեթէ ամենքն ալ վաճառական և գօմիսիօնճի ,
հարստութիւննին և գիւրակեցութիւննին ձեռք կ'տայ ,
և իրենք ալ միւս քաղաքաց Հայերուն հետ բաղդաս-
մամբ , քիչ մ'աւելի լուսաւորեալ և ըստ Բումանիոյ
ազգասէր են :

Մէկ եկեղեցի ունին Ս. Ստուածածին անուամբ ,
բայց չ'ունին քահանայ , ոչ ալ յատուկ վարժարան մը :

Ահա ցաւալի բան , ժողովուրդ և եկեղեցի կայ՝
քահանայ չ'կայ , ինչպէս գեռ ուրիշ քաղաքներ , որք
նոյնպէս քահանայ չ'ունին , ինչպէս որ պիտի խօսիմք
վարը ատոնց վրայօք ալ :

Յ Օ Ք Շ Ա Ն

Այս քաղաքին քովէն Մելքով գետը կ'անցնի :

Ամբողջ Բումանիոյ մէջ այս քաղաքն է միայն ,
որոյ Հայ ժողովուրդը իր ազգայնութեան նախատիպն

ու հանգամանքը իր լեզուն և բարբը, իր աղցոյին սովորութիւնքն ու զգացումները փոքր ի շատէ անեղծ և անվթար պահած է ցարդ, Հայ ազնոր մը՝ երբ միւս քաղաքներն ճանբորդելով այցելելէն յետոյ Յօքչան հասնի, հոս քիչ մը կ'ուրախանայ և կ'սկսի մխիթարութիւն մը զգալ՝ միւս քաղաքաց Հայութեան թշուառութիւնն և տխուր վիճակը տեսնելէն վշտացեալ իր սէրան սփսփելու համար :

Արդարև Յօքչանի Հայերն ալ բաւական ազգատէր և բարեպաշտ են . այժմ 200 տունի չափ Հայ ընտանիք կայ հոս, թէպէտ առաջները աւելի շատ են եղեր, երկու եկեղեցի ունին Ս. Պէտրոզ և Ս. Աստուածածին անուամբ, երկուք ալ քահանայ ունին : Աստուածածնայ եկեղեցին 1300 թուականին շինուած է, ծեծ, փառաւոր, դմբեթայարկ, և խիստ պայծառ է : Հոս ալ թէպէտ աղջկանց վարժարան չկայ, սակայն մանչ աղայոց դպրոցնին, ուրիշ քաղաքաց հետ բազմաամամբ շատ յառաջադէմ վիճակի մէջ է : 60ի չափ աշակերտ կը սարունակէ, որոնք՝ բաց ի հայերէն լեզուէ և հայկարանութենէ, որոյ դասատուն զրէթէ միշտ Պօլսեցի կ'ըլլայ : Ասկէ առջի վարժապետն ալ Պօլսեցի մ'էր, Մ'կրտիչ անուն, որն որ 10 տարիի չափ ամենայն անճնուիրութեամբ աշխատած է վարժարանը յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ դնելով զարգացնելու, և որոյ աշխատութեան պտուղը կը վայելէ այսօր թէ ինքը և թէ աղբը, ինչու որ ինքն եղած է Յօքչանցի Հայոց սրտին մէջ ազգութեան սէրը վառ և արծարծ պահողը, բայց դժբաղդաբար իւր յաջորդ վարժապետը, որ նոյնպէս Պօլսեցի է, արեւեցող ըլլալուն պատճառաւ, տեղացիք կը գանգատին և միշտ դժգոհ են : Երեք լեզուադիտութիւն ևս կ'ուսանին, Գումաներէն, Գերմաներէն և Ղազղիերէն :

Գայրոյին յառաջագիմութիւնը բաւական զօհա-
ցուցիչ է , և աւելի յոյսերով լի է տեղոյս երի-
տասարդութիւնը , որք Հայաստան անուամբ ընկերու-
թիւն մը հաստատած են , ընդհանաւր Քումանիոյ Հա-
յոց համար կեդրոնական ուսումնարան մը բանալու
նպատակաւ , որոյ կանոնադրութիւնը և տեղացւոյ
ազգասիրութիւնը նկատելով մեծ յոյս կոյ թէ՛ քիչ
ասնէնէն կը յաջողին իրենց այս գովելի նպատակին
համեւելու , յօգուա Հայ ազգին և ի պատիւ Ծօրչանի
Հայոց , որք այս կերպիւ մեծ ծառայութիւն մատու-
ցած պիտի ըլլան ազգին , Քումանիոյ մէջ ցրուեալ
հայազգի ժողովրդոց համար Հայութեան կեդրոն ու
վառարան մ'ընելով զԾօրչան քաղաքը , և սակէ անոնց
ըյս և սնունդ ջամբելով՝ պահելու համար ազգա-
թիւննին ու լեզունին , սանց նոր սերունդը կրթելու
լուսաւորելու և ազգային զգացում ներշնչելու միջո-
ցաւն ու շնորհիւր :

Թարգմանեան Մետօն վարդապետն յիշեալ քա-
ղաքն հասած ատեն , տեղացիք միտք ունէին զինքն
իրքն լեզուադիտութեան դասատու վար դնել վար-
ժարանին համար , սակայն անկէ ի վեր յայտնի չէ թէ
զինքն այդ պաշտօնին մէջ հաստատած են թէ ոչ , Մա-
կայն ինչ որ ալ լինի սա անուրանալի և ամհնաստոյգ-
է թէ Ծօրչանի Հայերն , որոնցմէ քանի մը ընտանիք
և մասնաւորապէս Ֆէրհաստանը , Պօլ-
սոյ Հայոց հեա միշտ յարարեբութեան մէջ կը գտնը-
ուին և Պօլիս հրատարակեալ ազգային թերթեր կ'ըս-
տատան , այս տեղի Հայերը բոլոր Քումանիոյ միւս
քաղաքաց Հայերուն նայելով նախանձելի վիճակ մը
ունին , և ըրած յառաջագիմութիւննին ալ այլոց նա-
խանձախնդրութիւնը զրգուելու արժանի օրինակ մը
կրնայ հանդիսանալ :

նուստ չըլլալին է, մինչդեռ իրենց նման գրացի միւս
երկիրները, օրինակի համար Ահհաստան, Պուքովինա
և Հունգարիա գաղթող Հայերն ամենամեծ մատակը
հեռանալով իրենց ազգային եկեղեցիէն, ոմանք Պու-
պական եզեր և այնպէս կը մնան, և ոմանք բոլո-
ւին օտար ազգաց հետ խառնուելով ու խնամութիւն
ընելով՝ անոնց մէջ ձուլուել ու անհետացել են, իսկ
Թուրքիոյ Հայերս կրնամք ամենայն գոհունակու-
թեամբ նկատել թէ՛ բոլոր Տումանիոյ Հայ գաղթա-
կանութիւնը, իր ազգային կիսատ լեզուին, և տե-
ղական սովորութեանց հետեւելնուն հակառակ՝ դար-
ձեալ և այնպէս իրենց ազգային մեծ եկեղեցւոյն կա-
տարելապէս հաւատարիմ մնացած են, և ասոնց մէջ
պապականութիւնը ընաւ մուտ գտած չէ, որն որ այս
կողմերս բաւական կրօնական աշխարհակալութիւն-
ներ ու յաղթանակներ եղած է վերջին դարերուս մէջ:

Ուրիշ ընդհանուր գոհունակութեան արժանի բան
մ'ալ կայ, որ Տումանիոյ Հայոց իգական սեռը, զին-
քը շրջապատող տեղական լիտի և անպարկեշտ բա-
բուց հակառակ, առհասարակ այս կողմերը տեսնուած
վատարարոյ կենցաղավարութեանց մէջտեղը, Տումա-
նիոյ մեր Հայ իգական սեռը իր բոլոր պարկեշտու-
թիւնը, համեոտութիւնն ու պատկառանքը պահած
է, և ասոնց այս գովելի յատկութիւնն ու բարեմաս-
նութիւնը այնքան հանրածանօթ եղած է անզացոց,
որ ամենէն անպարկեշտ և վատարարոյ ընիկ տեղացին
չը համարձակիր Հայ կնոջ մը պարկեշտութիւնն ու
պատիւը փորձելու, այլ ամենէն անամօթն անգամ
մեծ պատկառանօք և ակնածութեամբ կը նայի ու կը
վարուի Հայ կնոջ կամ տղջկան մը հետ, զխանալով
որ ասոնց ամենքն ալ անխտիր իրենց պատւոյն և հա-
մեստութեանը տէրն են, և թէ ասոնց պարկեշտու-

նուսձ չըլլալին է , մինչդեռ իրենց նման գրացի միւս
երկիրները , օրինակի համար Ահհաստան , Պուքովինա
և Հունգարիա գաղթող Հայերն ամենամեծ մասամբ
հեռանալով իրենց ազգային եկեղեցիէն , ոմանք Պու-
պական եզեր և այնպէս կը մնան , և ոմանք բոլո-
ւին օտար ազգաց հետ խառնուելով ու խնամութիւն
ընելով՝ անոնց մէջ ձուլուելու անհետացել են : Իսկ
Թուրքիոյ Հայերս կրնամք ամենայն գոհունակու-
թեամբ նկատել թէ՛ բոլոր Րուսմանիոյ Հայ գաղթա-
կանութիւնը , իր ազգային կիսատ լեզուին , և տե-
ղական սովորութեանց հետեւելուն հակառակ՝ դար-
ձեալ և այնպէս իրենց ազգային մեծ եկեղեցւոյն կա-
տարեղապէս հաւատարիմ մնացած են , և ասոնց մէջ
պապականութիւնը բնաւ մուտ գտած չէ , որն որ այս
կողմերս բաւական կրօնական աշխարհակալութիւն-
ներ ու յաղթանակներ եղած է վերջին դարերուս մէջ :

Ուրիշ ընդհանուր գոհունակութեան արժանի բան
մ'ալ կայ , որ Րուսմանիոյ Հայոց իգական սեռը , զին-
քը շրջապատող տեղական լիտի և անպարկեշտ բա-
բուց հակառակ , առհասարակ այս կողմերը տեսնուած
վատաբարոյ կենցաղավարութեանց մէջտեղը , Րուսա-
նիոյ մեր Հայ իգական սեռը իր բոլոր պարկեշտու-
թիւնը , համեստութիւնն ու պատկառանքը պահած
է , և ասոնց այս գովելի յատկութիւնն ու բարեմաս-
նութիւնը այնքան հանրածանօթ եղած է տեղացւոց ,
որ ամենէն անպարկեշտ և վատաբարոյ բնիկ տեղացին
չը համարձակիր Հայ կնոջ մը պարկեշտութիւնն ու
պատիւը փորձելու , այլ ամենէն անամօթն անգամ
մեծ պատկառանք և ակնածութեամբ կը նայի ու կը
վարուի Հայ կնոջ կամ տղջկան մը հետ , գիտնալով
որ ասոնց ամենքն ալ անխտիր իրենց պատուոյն և հա-
մեստութեանը տէրն են , և թէ ասոնց պարկեշտու-

Թիւնը բնաւ երբէք փորձի տակ չը կրնար ձգուիլ :

Ստոնց այս գովելի յատկութիւններն ի բաց առնելով, ցաւալի է թէ՛ ինչպէս բոնք Ռումանիոյ Հայերն իրենց իգական սեռն ալ կրթելու, և ազգային զգացումներով սրտերնին մշակելու և մտքերնին դաստիարակելու համար, ցարդ ազճկանց վարժարան մը չունին և ոչ մէկ տեղ մը, որոյ պատճառաւ իգական սեռին մեծ մասը հայերէն խօսիլ զիանալէ զուրկ կը դանտուի, և իրենց զաւակներն ալ զրեթէ շարունակ վրահերէնը լսելով իրենցմէ, ասի բաւական մեծ արդեւք մը կ'ըլլայ ազայոյ ալ կանոնաւոր հայերէն մը սորվելուն, և հայերէն լեզուն այն կողմի Հայ դաղթականութեանց մէջ տարածելով ընդհանրացնելուն դէմ, որն որ ազգութիւնը կենդանի և անկորուստ պահելու ամենազօրաւոր միջոցներէն մին համարուած է :

Ժողովրդեան բարեպաշտութիւնը պողած է ըսինք մեծ մասամբ. բայց ասի ոչ այնքան կրօնասիրութեան և ազգային եկեղեցին յարգելու փափաքին նուազումէն յառաջ եկած է, որքան աւելի արժանաւոր և բանիբուն եկեղեցականներ չունենալուն համար, որք իրենց սրտին մէջ ազգին և եկեղեցոյ սէրն ու զգացումները արժարժեն, Ընդհանրապէս Ռումանիոյ բոլոր հայաքաղաքաց մէջ՝ հոգեւոր հովուութիւն ու բոլոր պաշտամունքներն քահանայք կը կատարեն, քարոզ խօսող մէկ վարդապետ մ'անդամ չ'կայ, բաց ի Պօթուշանի Տ. Պօղոս ծերունազարդ քահանայէն, որ ինչպէս բոնք՝ պատկառելի, ազգասէր և արժանաւոր եկեղեցական մ'է. միւս բոլոր քահանայներն ալ ասհասարակ տգէտ են, և ամենքն ալ իրենց կամքին ու խօսքին համեմատ կը վարուին, որոց ընթացքն ու կարգապահութիւնը բնաւ կանոնի և հսկողութեան ներքեւ չ'է արձուած : Չունին իրենց վրայ և մտեր-

եին հոգևոր գլխի կամ տեսուչ մը՝ որ ակնածին կամ հանձնապահութեան հրաւիրուին, ժողովուրդն ալ զրեթէ բոլորովին անտարբեր է՝ եկեղեցւոյ ներքին կառավարութեանը մասին . ուստի ամենքն ալ իրենք իրենց գլխուն ընթացք մը բռնեց կ'երթան :

Բայց ասոր հետեանքն եղած է ժողովրդին կրօնասիրութենէ պաղիւր , ասոր համար բաց ի կանանց մէ , կիրակի օրերը ամեն մէկ քաղաքի Հայոց եկեղեցին՝ հազիւ 5 կամ 6 հոգի կը գտնուի :

Քումանիոյ Հայ գաղթական ժողովրդեան այսօրուան ունեցած միակ և անհրաժեշտ պէտքն է՝ բանիբուն և արժանաւոր ընդհանուր առաջնորդ մ'ունենալ , որ իրաւասութիւն ունենայ նոյն կողմի բոլոր հայաբնակ քաղաքաց ազգային եկեղեցիներուն տեսչութեանն ու կառավարութեանը վրայ , վարժարանաց յառաջադիմութեանն և նորանոր՝ մանաւանդ ազջկանց վարժարաններ բանալու համար ամեն քաղաքի հոգաբարձութիւններն ու ժողովուրդներն համոզէ և զանոնք յառաջ տանելու ջանք ընէ :

Այս պէտքը մանաւանդ Պօլսոյ Պատրիարքարանը պէտք է աշխատի լեցնելու , որ եթէ անտեղեակ է՝ ահաւասիկ այժմէն հարկ կը համարեմք իմաց տալ իրեն թէ՛ այսօր Քումանիոյ Հայ գաղթականութիւնը ստիպողական և անհրաժեշտ պէտք ունի հայ առաջնորդի մը , բայց չէ թէ կեղեքող և իր փորն ուռեցնող , այլ քիչով բառականացող և արժանաւոր առաջնորդի մը , և արդէն այն եկեղեցականը որ արժանաւոր է՝ բնականաբար քիչով ալ բառականացող կ'ըլլայ , վասն զի այս երկու պայմաններն ու յատկութիւններն իրարմէ չ'են բաժնուիր :

Տեղացիք արդարեւ եկեղեցականի ստակ ապէ չ'են փախչիր , իսկ եթէ այնպիսի առաջնորդ մը երթայ

որ միայն իր կոկորդն յադեցնելը նայի, այնպիսին ալ չեն ուզեր և չեն ճանչեր, և դժբաղդաբար Մօլտօ-Վալաքիոյ Հայերն՝ այս տեսակ եկեղեցականներ շատ տեսած ըլլալնուն համար, որոնք օտար ազգաց առջևը Հայոց արատ և անարգանք բերած են, ուստի և վախերնուն միշտ կասկածօտ աչօք կը նային ասոնց վրայ, մինչև որ համոզուին պարկեշտ, արժանաւոր և ակնածելի անձինք ըլլալնուն:

Յիրաւի առաջնորդն իրենց համար նոր ծախքի մը դուռ բանալ է, բայց երբ տեսնեն այնպիսի քաղաքադէտ, գործունեայ, բանիբուն, գիտուն և արժանաւոր բարձրաստիճան եկեղեցական մը, որ գիտէ ու ճանչէ իր պաշտօնին ու կոչման յարգն ու արժանիքը, որ երկրին իշխանութեանը քով մեծ համարում և յարգ ստանայ, որ ազգայնոց 20 տարիէ ի վեր երեօի վրայ մնացած դորժերը ձեռք առնելով զանոնք յաջողութեամբ ի գլուխ հանէ, որ ոչ թէ կեղծաւորութեամբ կամ մարդահաճութեամբ, այլ իւր բարի և պատկառելի վարքովն ու բարքովը ինքրզինքը սիրելի ընէ ժողովրդեան, թէպէտ խիստ ու անաչառ, բայց պատու և արդիւնք ցոյց տայ. այնպիսի առաջնորդ մը կրնամք ըսել ամենայն վստահութեամբ, որ եթէ եկեղեցւոյ հասոյթէն մէկ ստակ ալ չառնէ, դարձեալ ժողովուրդն իր քսակը դորա դողը կը պարպէ ամենայն դոհութեամբ, ինչպէս որ տակաւին մինչև ցարդ Րումանիոյ Հայը ամենայն գովութեամբ կը յիշատակէ Ներսէս վարդապետին (այժմու մեր Ս. Պատրիարքը, որ ինչպէս յայտնի է իւր վարդապետութեան ժամանակը այս կողմերն հողեւոր այցելութեան և հանգանակութեան ելած էր) և Մեղքիսեդեկ վարդապետին անունները ու չը յազենար, և զանոնք բերնէն չը ձգեր, հառաչելով ու փափաք

յայտնելով թէ ո՛ւր էր որ բոլոր հայ եկեղեցականք
ալ ասոնց նման ըլլային :

Գովութեան և շնորհակալութեան արժանի է իւր
քննց այս ընտրողութիւնն ու արժանեաց ճանաչողու-
թիւնը , իսկ Պատրիարքարանին ալ պարտքն է որ ասոնք
լաւ նկատողութեան առնու , ու արժանաւոր
առաջնորդով մ'օժտէ Րումանիոյ Հայը , որ եւրոպա-
կան ժողովրդի մը մէջ բնակելու հանգամանքն ու բա-
րեմասնութիւններն ունենայ , վասն զի հոս Տաճկաս-
տանի և Անատօլուլի դաւառաց չը նմանիր . այս տեղի
առաջնորդը՝ պատրիարքի մը յատուկ յատկութիւն-
ներն գրեթէ կաաարելապէս ունենալու է , որ թէ ինք-
զինքը և թէ իւր հովուած ժողովուրդը յարզի ը-
նել տայ տէրութեան և օտար ազգաց առաջը , որոյ
հետ շարունակ հաղորդակցութեան ու յարաբերու-
թեան մէջ են այս կողմի Հայերն :

Եթէ այս մասին անտարբեր և անհոգ մնամք , և
Րումանիոյ Հայ գաղթականութիւնը ընտիր և բանիւ-
բուն առաջնորդէ մը զուրկ պահեմք տակաւին , տա-
րակոյս չկայ թէ վրանին այսօրուան տեսնուած ազ-
գային փոքր ինչ զլացումն ալ պիտի անհետի , եկե-
ղեցասիրութիւննին բոլորովին պիտի մարի , որ ազ-
գութեան մնալուն հիմն է , և ազգային լեզուն պի-
տի կորսուի , որ ազգութեան գոյութեանը նշանն է ,
և ալ ո՛ւր պիտի դանեմք Րումանիոյ մէջ Հայ , որ
ցարգ կարող եղեր է ինքզինքը պահպանելու . այնու-
հետեւ ուրիշ բաժին չը պիտի մնայ մեզ , բայց եթէ
ասոնց ալ կորստեանը վրայ ողբալ , ինչպէս կողբամք
դեռ միւս անհետացող Հայոց անդառնալի կորստեանը
վրայ :

Գանք այժմ Հունգարիա անցնելու :

Հ Ո Ւ Ն Գ Ա Ր Ի Ա

Այս գաղթական Անեցիք, 15րդ դարուն մէջ, սկսան Հունգարիա անցնիլ. սմանք թաթարութանէն Տրապիզոն՝ անկէ նաւով Մօլտավիա անցան, և Մօլտավիայէն Հունգարիա գաղթեցին. սմանք Նիկօլ չեպիսկոպոսին հարածանացը չը դիմանալով՝ Լեհաստանէն ելան Սուչովա եկան, որոնցմէ մէկ մասն ալ Հունգարիա անցան. և շատերն ալ լսելով Հունգարիոյ պտղաբերութեան և վաճառականութեան շահաբերութիւնը, և իրենցմէ առաջ դայող աղքակցացը հարստութիւնը՝ թէ Մօլտօ-Վալաքիայէն և թէ այլուր երկիրներէն Հունգարիա անցան: Սնանկ որ մինչև 16րդ դարուն սկիզբները բոլոր Հունգարիոյ քաղաքները Հայ ընտանիքներով լեցուեցաւ, և մինչև 6,000 ընտանիք եղան. և որովհետև ասոնք Լուսաւորչական ըլլալով, հակառակ իրենց կրօնաօրութեանը ամեն տեղ եկեղեցի և դպրոց չ'ունէին. ուստի աղքատիրական ոգւով միաբանեցան, Թրանսիլվանիոյ մէջ երկու քաղաք շինեցին, մին անուանեցին Հայտաւոր կամ Կեւու, իսկ միւսը Եղիսպեթապօլիս կամ Պաշտօն, և Հայոց մեծ մասը այս երկու քաղաքը հետզհետէ եկան բնակութիւն հաստատեցին. բայց մէկ մասը Մաճառաց ձրրճով քաղաքը բնակեցան, և երևելի եկեղեցիներ շինեցին, և որոնք սր առևտրական յարմարութիւն ունէին՝ անոնք Մաճառաց այլ և այլ քաղաքները և գիւղերը մնացին, ինչպէս որ վարը պիտի խօսիմ:

Ասոնք 1607ին տէրութեան տուած հրովարտակին շնորհիւրը, ո՛չ թէ միայն մասնաւոր ատեան և ատենակալ ունէին, այլ և գաւառական ժողով և վրձ-

ուսական ատեան , որոնք թէ ազգին և թէ քաղաքին ամեն վէճերը իրենք կը վճռէին . (ինչպէս որ վարը դատարանաց օրագրութենէն քաղելով քանի մը օրինակ պիտի գնեմ) և այս ազատութիւնը մինչև 1897 դարուն սկիզբները վայելեցին , բայց օր ըստ օրէ նուազելով և ցրուելովնին այսօր այս ազատութիւննին ալ կ'օրսնցունելու վիճակին մէջ են :

Ասոնք հազիւ հազ 30 տարիի չափ իրենց եկեղեցոյն հարազատ դռնուեցան . և որովհետև Հայոց բոլոր առուտուրը Մաճառաց հետ էր , իրենք տարբեր կրօնք դաւանելուն համար՝ մէջերնէն ատելութեան ոգին վերցնելու և Մաճառաց համակրութիւնը գրաւելու համար՝ շահախնդրութեամբ եկեղեցիին միացուցին Մաճառաց հետ , որ մինչև ցայսօր իրենց մէջ շատերուն և թէ հարցնես թէ՛ ի՞նչու հայերէն չ'ես գիտեր , կը պատասխանեն թէ՛ « Հայու լեզուն՝ մեզ չը շահեցներ » : Ասոնց մէջ այն օրէն՝ այսինքն պտպականութիւնը ընդունած օրէն ի վեր՝ սկսած է ազգութեան ոգին օր ըստ օրէ անհետանալ , և իրենք ալ խնամութեամբ նուազիլ , ուր այսօր հազիւ 1,200 ընտանիք կ'ելլէ , և ասոնք ալ գրեթէ Նատին ժողովրդէ մը տարբերութիւն չ'ունին : Յաւային այն է թէ ասոնք իրենց մէջ Հայ ըլլանին , կամ աւելի շիտակն ըսելու համար , Հայ սերնդէ իջած ըլլանին կը խօստովանին , բայց այնքան տղէտ ու անտեղեակ են Հայոց ազգին վիճակին վրայ , որ պարզամտութեամբ անանկ կը կարծեն թէ՛ իրենցմէ զատ աշխարհիա երեսը Հայ անուամբ ոչ ոք մնացած է , և թէ Հայերն այլևս իրենց յատուկ կենդանի լեզու մը չ'ունին , ասոր համար իրենք ալ հայերէն լեզուն այնքան մեծ կարևորութիւն մը չ'են տար սորվելու կամ գործածելու : Հունգարիոյ գաղթական Հայոց ազգային այս վի-

ճակը ինչքան ցաւալի է և կսկիծ կ'ազդէ Հայու մը սրտին , այնքան աւելի մեղադրելի և անգոսնելի է այս կողմերն այլ և այլ քաղաքներն գտնուող Հայ-Պապական վարդապետաց բռնած թոյլ ու անհոգ ընթացքը , որոնք այս Հայ ժողովուրդներն հովուելու համար եկած կամ դրկուած ըլլալով , ասոնց մէջ ազդային լեզուն ու զգացումն արծարծելու և տարածելու փոյթ ու ջանք մը չընելէն զատ , ընդհակառակն կարծես թէ ասոնց ազդութիւնն ու լեզուն դիւամամբ իրենց մտքներէ տալու և օտարացնելու մասնաւոր և յատուկ հրահանգ մ'առած են :

Պապականութիւնն ահա սյուպէս մեր ազգին տունը կործաներ է , և տակաւին կ'աշխատի խրամատելով հիմն ի վեր տապալել և բոլորովին բնաջինջ ընել զայն՝ շնորհիւ տղիտութեան , որոյ մէջ պահել կ'աշխատի միշտ իւր ճանկին տակ ձգած ժողովուրդներն :

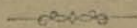
Ըստ մեզ , մեր ազգային իշխանութեան անհրաժեշտ պարտականութիւնն է առաքելութիւն մը հանել այդ կողմերը , երթալ լուսաւորելու , մտքերնին բանալու և ճանչցնելու համար այդ մենէ օտարացեալ և հեռաւոր ազգայնոց թէ՛ իրենցմէ հեռի այլ և այլ մեծամեծ երկիրներու մէջ , Թուրքիա , Ռուսաստան , Պարսկաստան , Հնդկաստան և այլն , մեծ Հայոց ազգ մը կը գտնուի և միլիօնէ բազկացեալ , որք իրենց յատուկ լեզուն , կրօնքն ու ազգային եկեղեցիներն գեռ կը պահեն , և թէ իրենք ալ այդ մեծ և կենդանի ազգին հեռաւոր անհատներն ու անդամներն են :

Այս գաղափարը պապական քարոզիչներու անհրճար է տալ , ինչու որ ասոնց պաշտօնն աւելի Հայ ազգը պատակաւ ու ջլատել է , քան թէ զայն միացնել ու զօրացնել . այս գաղափարը սոսկ և բռն հա-

քաղատ Հայու գաղափար է, և զայս Հայ առաքեալներն միայն կրնան քարոզել ու տարածել հեռաւոր և անջատեալ ազգայնոց մէջ :

Իսկ այս առաքելութիւնը կառարելու պարտականութիւնը՝ մեր ազգային իշխանութեան վրայ անհրաժեշտ հարկ մ'եղած ըլլալով, կ'ուզէ մեր Պօլսոյ Պատրիարքարանն առ այդ ձեռնարկէ, կ'ուզէ իր այդ մասին անկարողութիւնն զգալով, Էջմիածնայ Վեհ. Կաթողիկոսին թախանձէ, որ ինչպէս ամեն հեռաւոր տեղեր, նոյնպէս Հունգարիոյ և Գերմանիոյ և այլ օտար երկիրներու մէջ դռնուած հայաբնակ քաղաքներն մէկ մէկ բանիբուն և գործունեայ Հայ առաջնորդ եկեղեցականներ զրկէ, զանոնք քարոզելով և լուսաւորելով՝ Հայաստանեայց միութեան կեդրոն. Մայր Աթոռոյ հետ վերստին կապելու և յարաբերութեան մէջ դնելու համար :

Անցնինք այժմ մասնաւոր քաղաքաց վրայ առտութիւննիս շարունակելու :

ՊՈՒՍՇՕՎ. ԿԱՄ ԸՍՏ ԳԵՐԾ. ՅԲՕՆ ՇԹԱՏ

Ա.սի 12րդ դարուն վերջերը շինուած մեծ ու նըշանաւոր հարուստ քաղաք մ'է Բումանիոյ սահմանակից, 2,000 տուն կայ և 15,000ի մօտ բնակիչ ունի, խիստ մեծ մասը Բողոքական է: Հոս Լուաերի աշակերտը քարոզած ըլլալով, իր տունը տակաւին կը կենայ իբր սրբազան և նուիրական տեղ մը, զոր տեղացիք վերջին աստիճանի կը յարգեն և ուր ամեն սարի մեծամեծ ցոյցեր կ'ըլլայ: Ընդ ամենը չորս եկեղեցի կայ հոս, Բողոքականաց, Մաճառաց, Լաւինաց և Վլախաց. իսկ Բողոքականաց եկեղեցւոյն մեծութիւնն ու

հոյակապ տեսքը քան զմիւսներն կը գերազանցէ : Քաղաքին երկայնութեամբը սքանչելի ծառուղի մը կայ, որ 3 քառորդ ժամ կը տևէ ոտքով, և որոյ նկարագրութիւնն ու հարկ եղած գովեստը աւելի բանաստեղծի մը գրչին կը վայլէ ընել, քան թէ մեզ, որ խեղճ Հայուն հետքերը խուզարկելու ելած եմք այդ փառաւոր և մեծաչէն քաղաքաց մէջ :

Ասիկց 70 տարի առաջ այս քաղաքին մէջ 70 տուն Հայ կար, յորմէ 20 տուն հազիւ մնացած է այսօր, ոչ թէ օտար տեղ գաղթելով, այլ նոյն քաղաքին բնակչացը հետ խառնուելով ու անհետանալով : Օտար մը երբ Հայոց այս ողորմելի վիճակը տեսնէ, անհնարին է որ աչքին արտասուքը կարենայ բռնել և չզգայ թէ այդ պապականութիւնը ինչ աստիճան մնասակար և աղետարեր եղեր է մեր ազգին համար, որոյ ազգեցութեանը ներքև ո՛ր դիտէ թերևս 20 տարիէն յիշեալ քաղաքը բնաւ Հայ մը չպիտի մնայ :

Քաղաքին մէջ երևելի վաճառատուններն Հայոցն են, երևելի ու փառաւոր շէնքերն Հայոց սեպհականութիւնն են, իսկ ասոնց վրայ չը տեսնուիր գոնէ նշան մը՝ որ Հայ ազգութեան յատկանիչն եղած ըլլայ, վաճառականութեանց և բնակութեանց տէր Հայերն բոլորն ալ մաճառերէն և Մաճառաց պէսգրած են իրենց նշանատախտակներուն վրայ անուններնին, մինչև իսկ հայկական է՞ն մասնիկը գոնէ զանց քրած են գործածելու, կարծելով ասոնք թէ՛ հայութիւնը ոչնչացած է, թէ աշխարհիս վրայ կենդանի լեզու չունի, և թէ հայութեան՝ սարծենալու բնաւ մէկ կողմը չ'է մնացած, ուստի և իրենք ալ կ'ամաչեն օտարազգիներու առջև «Հայ ենք» ըսելու, այնպէս որ եթէ մէկը քաղաք մտնելով հարցնէ օտարազգիի մը թէ հոս Հայ կ'ա՞յ, պատասխան պիտի ընդունի թէ

« աղէկ մը չ'եմ գիտեր , բայց կարծեմ պիտի ըլլայ » :

Տեղուցս Հայերն թէպէտ փոքրաթիւ են՝ բայց մեծ անուն ունին քաղաքին մէջ , յաւալի է նակայն որ ազգութեան ոգին ու զգացումը կարծես մարած է սրտերնուն մէջ : Հայոց եկեղեցի չ'ունին , այլ Հայերն մինչև վերջին տարիներս Ատոհնայ եկեղեցին կը յաճախէին : Բարեբաղդարար Ֆօքշանցի մեծանուն Ֆէրհատեան Յակոբ աղա ազգասէր անձին շնորհիւր , այժմ Եաղութճեան Հ. Վրդանէս անուն վարդապետ մը ունին , որոյ ծախքը և թոշակը առատօրէն յիշեալ Յակոբ աղան իր քսակէն կը հոգայ , ս'չ ուրիշ բանի համար՝ բայց միայն ազգասիրութենէ ներշնչեալ , որպէս զի տեղացիք գէթ հայերէն լեզուաւ թիւ պապարագ լսեն և Հայ ըլլայնին ճանչեն ու չը մոռնան :

Մեծանուն Ֆէրհատեան , ինքը բուն և հարազատ Հայ մ'է Ֆօքշանէն եկած , Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդամ , որոյ գերդաստանին յիշատութիւնն ըրինք Ֆօքշանի Հայոց վրայ խօսած ատեննիս : Ուստի զարմանք պիտի պատճառէ թերևս թէ՛ ինքն Հայ մը ըլլալով և վարդապետին ալ ծախքը իր քսակէն տալէն յետոյ , ինչո՞ւ Հայ եկեղեցական մը բերել չ'աւելով Պապական վարդապետ մը բերել տուած է հոգ :

Իսկ նա աւելի ազգասիրական եռանդեամբ վառեալ՝ քան թէ կրօնական տեսութեամբ գործած է , վասն զի նկատելով որ տեղացի Հայք հնուց ի վեր Պապականութեան սովորած ըլլալով , եթէ Հայ քահանայ մը բերել տոյ՝ Պապականները քովը չ'պիտի յաճախեն , ուստի ինքն ալ պապական վարդապետ մը բերել տուած է , որպէս զի չ'խորշին իրմէն տեղացի Հայք , որոցհետ ինքն ալ ի սէր ազգին ներկայ դանուելով եկեղեցին՝ թիւ պատարագ կը լսէ , որպէս զի ականջնին վարժուի և սովորի հայերէնի :

Այս անձին ազգասիրական ոգին նոյն իսկ Եւրոպայի ալ մէջ հազուագիւտ բան է , ի նպաստ ազգին ստակ չը խնայեր , ազգասիրութենէ դրդեալ բոլոր հարկաւոր սասար քաղաքներն այցելութեան ելած է , դպրոցներուն և աղքատաց մեծ նպաստներ տուած է , այսօրուան օրս ալ իւր ծախքովը Հունգարերէնով Հայերէն քերականութիւն մը տպել տուած և բոլոր նոյն տեղի Հայոց ձրի բաժնած է , որպէս զի եթէ դպրոցներուն մէջ չեն դործածեր , գոնէ ամեն տուն մէկ մէկ հաս գտնուի ի նշան Հայութեան , Օտարական Հայ մը երբ այս քաղաքն երթայ , անհնար է որ այս անձը չը տեսնայ և իրմէ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն չը գտնէ , նեղութեան մէջ գտնուող Հայ մը անհնար է իրմէն օգնութիւն չը տեսնէ , վերջապէս իւր կրօնասիրութիւնը , ազգասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնը որչափ դովուի՝ քիչ է , ամսոս , որ եթէ իրեն նման քանի մը հոգի դեռ ևս գտնուէին՝ ազգն ինչ պտուղներ և օգուտներ կը վայելէր . այնպէս որ Ֆէրհատեան այժմ սոյն քաղաքի Հայոց պաշտպանը կը համարուի Նախախնամութենէն զրկուած , և եթէ Պրաչօլի մէջ Հայ ազգութիւնը դեռ որչափ ատեն կենդանի մնայ՝ ազգը այդ մասին գոյութիւնը՝ Ֆէրհատեանի կը պարտի , որոյ փոխարէն կամ Ս. Պատրիարքին և կամ Ա. Կ. Ս. Աթոռի կոստին կողմանէ օրհնութեան և քաջալերութեան կոնգակի մը արժանի է այս անձն , ի վարձատրութիւն իւր պղզին մատուցած ծառայութեանցն և բրած բարիքներուն :

Այսպիսի կոնգակի մը վրայ շատ հաւանական է թէ յիշեալ բարեսիրտ անձը , փոխանակ Հայու ստակով պատգական վարդապետ մը կշտայնելու (որ այս ալ ֆէրէն բնաւ տարբերութիւն մը չունի) , Հայ վարդապետ կամ քահանայ մը բերել տայ :

Ինչպէս ըսինք , տեղւոյս Հայք բնաւ հայերէն չեն գիտեր ըաց ի Յէրհատ աղայէն և իւր զաւկնե-
րէն , որոց մեծ խնամով հայերէն սովորեցնել տուած է
հայրերնին : Այս Հայոց մէջ օտարազգիներու հետ
խնամութիւն ընելու սովորութիւնն ընդհանրացած ըլ-
լալով , մեծ վախ կայ որ եթէ 20 տարի ալ այսպէս
անհոգ և մոռացման մէջ թողուին , այժմու դանուած
Հայերն ալ պիտի կորսուին , ինչպէս կորսուեր են 30
տարուան մէջ 40-50 Հայ ընտանիք , մինակ այս քա-
ղաքին մէջ :

ՊՍՏՊԱՆՈՎ, ԿԱՄ ԸՍՏ ԳԵՐԲ, ԷԼԻԶԱՊԷԴԵԴԱՏ

Պռաշօվէն մինչև այս քաղաքը երկաթուղիով 9
ժամ է , իսկ անկէ մինչև հոս երկաթուղւոյ անցած
քաղաքներուն մէջ կը գտնուին 3-4-5 կամ 10 Հայ
ընտանիք , առանց իրենց Հայ ըլլալնին գիտնալու և
առանց ուէ Հայ հովիւ և առաջնորդ մ'ունենալու ,
այնպէս որ գէթ 10 տարին անգամ մ'ասոնք Հայ
ճանբորդի մը երեսը չեն տեսած ու չեն հանդիպած :
Այս անծանօթ մնացող Հայոց բնակած քաղաքներն են
Հօրթին , Յօլվարդ , Ապաղա , Ակասթօնվօլօ , Ալ-
շօրաքօշ , Հօմօրթրէսը , Քաձա , Պէնէ , Էրկէօթ , Հէ-
յաչվայվա , Եակէշվառ , Տանուշ և Պաշպալով : Երկա-
թուղիով այս քաղքին քառորդ ժամ մը մնացած՝ հե-
ռուէն կը տեսնուի Հայոց եկեղեցւոյն բարձր դմբէթը :

Ինչ կ'ըզայ մարդ և ի՞նչ տխուր ազաւորութիւն
կ'ընէ Հայու մը վրայ , երբ սա տեսնէ թէ՛ Անեցիք
իրենց երկրէն հազարաւոր փարսախ հեռի օտար երկ-
րի մը մէջ միլիոններ վատնած են ասանկ եկեղեցիներ
չինելու , կարծելով թէ այսու կարող պիտի ըլլան ի-

րենց մայրենի և հնաւանդ կրօնքնին պահել, չ'զիտ-
նալով խեղճերը թէ՛ պապականութիւնը ո՛չ միայն իրենց
մայրենի կրօնքէն, այլ և իրենց ազգութենէն ալ հե-
ռացնելով զիրենք, փճացնելու և անհետայնելու ըն-
թացք մը բռնած են :

Պարսիկներն և Թաթարք, որք անհաշտ թշնամի
եղած էին Հայոց, պապականութեան չափ քնաս չ'են
տուած մեզի, ինչու որ եթէ անոնք հայոցմէ հարիւ-
րին Յը միայն կարող եղան խլել ու կրակապաշտ ընել,
Պապականութիւնը ամբողջ այդ դաղթականութիւնը
մենէ խլեր և օտարացուցեր է, հակառակ և ի հե-
ճուկս մեր նախնեաց թափած այնքան արեան Հայաս-
տանի աւերակացը վրայ, որպէս զի հայութիւնը չը
կորսուի և մի ու ամփոփ մնայ: Այս քաղաքաց Հա-
յերուն հետ եթէ տեսնուիս այսօր՝ բնաւ հաւատա-
լիքդ չ'գար թէ ասոնք այնքա՞յ ու հայրենասէր Անեց-
ւոց սերունդն եղած ըլլան :

Սոյն քաղաքն առաջ Կալաֆօլփօ կը կոչուէր, իւր
մօտն այս անուն զիւղ մ'ունենալուն համար, բայց
երբ Հայերն այս փոքր քաղաքը շինեցին, անունը փո-
խելով Պաշալով դրին, և վերոյիշեալ դիւղն ալ այժմ
այս քաղաքին շրջակայ արուարձաններէն մին կը հա-
մարուի: Քաղաքը՝ լայն ձորի մը մէջ շինուած է, ու
բուն երկու կողմը՝ տափարակ մշակելի բլուրներով
շրջապատուած է, Թրնօվա դետին արևելեան կողմը,
որոյ վրայ փայտաշէն բայց մեծ ու փառաւոր կամուրջ
մը ձգուած է: Այդ արևելեան կողմը Հայոց երկիրն
է, թագաւորական ազատ, փոքր և բարեշէն քաղաք
մը, լայն և ուղղահայեաց փողոցներով, տուները քա-
րաշէն միայարկ կամ երկու դատիկոնով, իսկ լայնար-
ձակ և մեծ. ամեն տուն՝ քաղաքին շրջակայները՝ ի-
րեն սեպհական երկիր ունի: Քաղաքին աէրը Հայ է:

ինչպէս որ Հայերն շինած են զայդ և 470 տուն կը պարունակէ :

Ասկէ մէկ դար առաջ 2300ի չափ Հայ ժողովուրդ կար հոս , բայց օր ըստ օրէ ցրուելով , կամ օտար ազգաց հետ խնամութեամբ և կամ ուրիշ քաղաքներ փոխադրելով բնակութիւննին , այսօր հազիւ 400ի չափ Հայ կ'ենէ , այն ալ միայն անուամբ Հայ , իսկ այն Հայոց մեծամեծ ու փառաւոր տուններն այսօր Մաճառներով ու Վըլահներով լեցուած է :

Ասի մինչև 1848ին շատ աղէկ վաճառաշահ քաղաք մ'էր , իսկ Հունգարացոց 48ի յեղափոխութեան ատենը՝ շատերն ուրիշ տեղ գաղթելով , յեղափոխութենէն ետքն ալ առջի վաճառականութիւնը չ'է մնացեր , անոր համար քաղաքացիք կ'ըսեն թէ այսօր իրենց քաղաքն աւերակ է , ինչու որ Մաճառիստանի գրեթէ բոլոր Հայերն ալ վաճառական ըլլալով , խիստ քիչ արհեստաւոր կը գտնուի , և այս մասին հնուց ի վեր ամեն ազգէ ալ առաջինն ու յառաջագէմն եղած են :

Յիրաւի ալ քաղաքին ընդարձակութեանը եթէ նայուի , անչուչտ պիտի կարծուի թէ ժողովուրդը ցըրուած է , վասն զի նա որ բոլորովին ուրիշ տեղ մը չէ դաղթած , ինքն այլուր գնալով ընտանիքը հոս ձգած է , ճիշդ ինչպէս կ'ընեն այժմ մեր Անատոլոյի դաւառացիներն , ասոր համար շատ տուն էրիկ մարդ չ'կայ , այնպէս որ բոլոր քաղքին մէջ հայազգի այր մարդոց թիւը հազիւ 40 կամ 50 հոգի կ'ենէ :

Հայք 1/2 եկեղեցի ունին , ուր լատինական ծէսով կը կատարուի կրօնական արարողութիւններն . առաջինն է Ս. Երրորդութիւն , միջին մեծութեամբ , որոյ վրայ գրուած է՝ «*Եկեղեցի այս եկեղեցի զմայն հառադոյեալ ԼՈՒՍՍԻՈՐՁՍԿԱՆ ժողովրդոց*» : Երկրորդը քաղաքին մեծ հրապարակին վրայ է Ս. Եղիսաբէթ անուամբ ,

ընդարձակ մեծ ու քարաշէն եկեղեցի մը , որոյ ճա-
կատը բարձր երկու զանգակատուն կայ , և տաճարին
մէջ Աւագ Խորանին երկու կողմերը , մեր ազգային
եկեղեցիներուն ձևովը , չորսակուն մեծ ու փառաւոր
խորաններ կան , երկու կողմը մէկ մէկ վերնատուն
ունի , որոյ մին ազնուական ընտանեաց յատկացեալ
է (Թէպէտ չ'կայ այժմ այն ազնուականութեան տիտ-
ղոսը կրող Հայ ընտանիքներ) , միւսն ալ Հայկական
Թանգարան կամ գրատուն մ'է , ուր Անի քաղաքէն
բերուած ու մագաղաթի վրայ գրուած խիստ շատ
գիրքեր կան եղեր ժամանակաւ , իսկ ժողովրդին ան-
հոգութեամբը ասոնց մեծ մասը գոյցուած , մէկ մա-
սը իւրաքանչիւրն իրեն սեփականած , մնացածն ալ
Վէնէտիկցիներն առնելով իրենց վանքը տարած են ,
այնպէս որ այսօրուան օրս հոս մնացած գիրքերն ան-
նըչան բան մ'է , այն ալ փոշիներու տակ թաղուած :

Սոյն եկեղեցւոյ ճակատը արձաններով ու սիւ-
ներով զարդարուած է , բարձր գմբէթ մ'ունի վրան
պղնձապատ , տաճարին դրնէն մինչև Աւագ Խորանը
եզած երկայնութիւնը 105 ոտք է , այնպէս որ այս
եկեղեցւոյն մեծութիւնն ու ընդարձակութիւնը՝ Պօլ-
սոյ եկեղեցեաց քառապատիկն է :

Երրորդն է սորա դէմը՝ հրապարակին արևելեան
կողմը Մխիթարեանց շինած եկեղեցին՝ Պօղոս Պետ-
րոս անուամբ , որ այս ալ միւսներէն նուազ փառա-
ւոր չ'է , ոսկեզօծ սիւներով ու պատկերներով զար-
դարուած , սա իրեն սեփական վանք մ'ունի , ուր
առաջներն Հայ տղայք հայերէն կ'ուսանէին Մխի-
թարեանց ջանիւքը , բայց ցաւալի է որ վերջէն ասոնք
ալ Վիէննացոց ընթացքը բռնելով , հայերէն լեզուի
ուսումը բարձի թողի ըրին : Սրգէն Հայերն , Վիէն-
նայի միաբանութեան նայելով , Վիէնտիկցոց վրայ

փոքր ի շատէ համարում՝ մ'ունին ազգային լեզուի մշակութեան մասին . ուստի ոչ նուազ ցաւ կ'ազգէ , երբ հակառակ Մխիթար Աբբայի ուխտին՝ կը տեսնուի որ յիշեալ միաբանութիւնն ալ անհոգ կը դրանուի , իրեն յանձնուած Հայ ժողովրդին մէջ հայերէն լեզուն տարածելու : Այդ ժողովուրդը բքած է թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ վանքին ծախքը , և եկամուտներ յատկացուցած է , որ Հայ մանկտիք հայերէն ուսանին Միաբանութեան Դանիւքը , մինչդեռ Մխիթարեանք այսօր յիշեալ վանքը՝ միաբանութեան հաշւոյն համար օտարին վարձու տուած ըլլալով , անշուշտ իրենց աւելի շահ մը բերելու նպատակաւ , Հայ տղայքը քաղաքին դպրոցը կը յաճախեն , ուր խառն ամեն օտար ազգէ ալ ուսանողներ կը դասնունին , ասոնց հետ ուսմանց ընթացքն ունենալով , և ալ թոշակ վճարելով , մինչդեռ օտարք բան մ'ալ չեն վճարեր :

Հայ տղայք շարաթը երկու օր , մէյ մէկ ժամ գաս կ'առնեն Վէնէտիկի միաբանութեան անդամ Հ. Նիկողայոս Չիչեանէն , որ տեղացի է , սակայն շատ ցաւալի բան , ուսուցանողն ալ ուսանողք ալ , այնպէս որ այսօր քաղաքին մէջ չկայ Հայ երիտասարդ մը , չկայ օրիորդ մը որ հայերէն բառ մը գիտնայ , մինչև իսկ քրե բառն անգամ ըսելու լեզունին չը գաւնար , ուսանող տղայք ալ սակաւին և միշտ հայերէն քերականէն անդին չեն անցած , և եթէ այսպէս երթայ՝ անցնելիք ալ չունին :

Չեմ գիտեր թէ ասի Վէնէտիկոց պատիւ կը բերէ՞ արդեօք , եթէ այսպէս շարունակուի՝ շատ հաւանական է թէ ասկէ 20 տարի ետքը՝ այս քաղաքն ալ հայերէն բառ մը գիտցող չը պիտի մնայ , և հոս ալ ուրիշ քաղաքաց մէջ եղածին պէս՝ Հայերն պիտի անհետանան , և այն ատեն Վէնէտիկցիք չը պիտի ա-

Ճաշին իրենց տպած Հայոց սրտամուծեանը մէջէն «Մասնառիտանի Հայ գաղթականք» բառերն իրենց գրչովը սրբելու : Իրենք զիրենք ազգատէր կեղծելուն ուսինպէս ցոյց տալ ուղեղնուն հակառակ , Պաշպալօլի մէջ այսօր ընդամենը 20 ծեր չ'ենէր հացերէն գիտցող , ասոնք ալ հազիւ դեռ 10 տարուան կեանք մը ունին , այնուհետև Հայ ճամբորդը թող երթայ եկեղեցւոյ յիշատակարաններն կամ լոկ գերեզմանատանց ասպանաքարերը կարգալով , Հայոց կորստեանը վրայ ողբայ և սրտաւք թափէ :

Չորրորդ եկեղեցին է Յովհաննու Մկրտիչ անուամբ , զոր Թիւրքեանց ցեղէ Հայ իշխան մը շինած է , անունն ալ եկեղեցւոյ ճակատը դրուած կը կենայ : Նաև լերան գագաթն ալ հայկական մատուռ մը շինուած է , ուր Աւագ շաբթուն իբր Գողգոթայի լեռը , բոլոր Հայք քահանայներով թափօրի կ'ենէն հոն , սրոյ գրտի դին մեծ խաչելութիւն մը կայ վրան Գլորիատոս խաչեալ :

Հոս նաև ուրիշ երկու փայտաշէն եկեղեցի ալ կայ , մին Մաճառաց միւսն ալ Վլախաց , Հայք 4 քահանայ ունին , Սնտոն Մարթօն՝ որ ժողովրդապետ է , Յակոբ Մարքովիչ , Աուկաս Աւետիք և Հ. Նիկողայոս Չիչեան : Հայոց նախնիքը՝ քաղաքին տարեկան 60,000 ֆիօրլինի չափ եկամուտ մը թողած են թէ քահանայից , թէ եկեղեցեաց և թէ աղքատաց պէտքը հոգալու համար , բայց ինչպէս ըսինք՝ քաղաքին մէջ օտարազգիք շառնաղնուն համար՝ այդ եկամուտն ասոնք վայելելու վրայ են այսօր , ինչպէս այս տարի տէրութիւնը քաղաքին բերդին նորոգմանը համար , յիշեալ եկամուտէն 20,000 ֆիօրլին առաւ , որպէս թէ այդ հասոյթը քաղաքին պահպանութեանը կամ հասարակաց շինութեանը համար յատկացած ըլլար :

Պաշարանաւորի Հայ ժողովրդեան մէջ տեսնուած յաշ-
 ւալի մէկ պարագայն ալ այն է , որ ժողովուրդը բնա-
 միջամտութեան և համարառութեան իրաւունք և ձայն
 չունի ազգային կալուածոց , սեպհականութեանց և
 ընչից մատակարարութեանն ու հասութից և ծախուց
 գործածութեանը մասին , որն որ բոլորովին կը բրին
 ձեռքն անցած է , որ ուղածին պէս կը վարուի , ինչ-
 պէս վերն յիշեցինք թէ՛ քաղաքին Հայ մանկաւոյն
 հայերէնի ուսմանն համար հաստատուած վանքն ու
 վարժարանը օտարազգիներու վարձու տուած , կը թու-
 զէին որ Հայ տղայք օտարազգի անտոյց հետ խառն
 քաղաքային հասարակաց վարժարանը յաճախեն :

Նմանապէս ասկէ 2 տարւոյ չափ յառաջ , սոյն
 քաղաքէն Մելիք անուն հարուստ և բարեպաշտ հա-
 յազգի մը վախճանելով Աիէննայի մէջ , 80,000 Քի-
 օրին արժողութեամբ իր սեպհական մէկ տունը քա-
 ղաքին Հայոցը կտակ կը թողու , գորա եկամուտը
 յօգուտ ազգին գործածելու , այդ ստակն ալ որո՞ւն
 ձեռքն անցած է և ո՞ր է , մարդ չ'գիտէ :

Սոյն քաղաքը հասարակաց պարտէզ մ'ունի , ուր
 տեղացիք ամեն կիրակի իբրև մէկ ընտանիք հաւաք-
 ուելով կ'ըբօնուն ու կը պարեն :

Հայերն Մաճառաց տէրութեան զօրք կ'տան , այս
 հոյազգի զինուորականաց մէջ՝ մեծ ու նշանաւոր մար-
 դիկ ելած են և դեռ կան , իսկ ցաւալի է որ այս
 քաջ ու արի Հայերն ալ իբրև Մաճառ կը յիշուին ու
 կը ճանչցուին օտարներէն :

Այս քաղաքին մէջ սովորութիւն մը կայ , որ ժո-
 ղովուրդը իր ուտելիք պարէնը շաբաթ մը բաւելու
 չափ մէկտեղ կ'առնէ շաբաթ օրերը , որ Բարեկըլլայ ,
 և նպարն ու այլ պէտք եղած նիւթերն շրջակայ Ալաշ-
 լաք զիւղացիք կը բերեն հոն ու կը ծախեն , շաբթու

մէջ ուրիշ օր ուտելիք գտնելն դրեթէ անկարելի է :

Սոյն քաղաքին Հայ ժողովուրդը , որն որ Հուն-
դարիոյ ուրիշ քաղաքաց Հայ բնակչացը նայելով , ա-
ւելի հայութեան մէջ կրթութեամբ պիտի ըլլայ , մեծ
մասամբ և կարելի է ըսել թէ ամենքն ալ , այն աս-
տիճան տղէտ ու անտեղեակ են ամեն կողմանէ , որք
կը կարծեն թէ ժամանակաւ Հայոց այն մեծ ազգին
մնացորդները՝ միմիայն Մաճառիտանի մէջ գտնուող
Հայոց այդ փոքր մասն է . այնքան Հայու վրայ խօսք
չեն լրած , Հայ պապական վարդապետ և ուսուցիչ-
ներ ալ ունենալնուն հակառակ , որ բնաւ հաւատալ-
նին չիգար՝ երբ ըսես իրենց թէ այսօր աշխարհիս ե-
րեսը 4-5 միլիօնէ բաղկացեալ Հայոց ազգ մը կայ :
Մինակ հայասիրութիւնը՝ փոքր ինչ տեղոյս ծերե-
րուն սրտին մէջ դեռ կենդանի մնացած է , որոնք
շարունակ կ'ըսեն թէ՛ «Աւա՛ղ , որ մենք ենք հայ լե-
զուն պահողը , բայց երբ մենք մեռնինք՝ հայերէնն
ալ հոս մեզի հետ պիտի մեռնի և մուսուլի յաւէտ» ,
ուստի և կ'աղաչեն ու ջերմ փափաքներ կը յայտնեն ,
որ օտար երկիր գտնուող Հայերն այս բանին դար-
ման մը տանին և առաջքն առնուն :

Այս տեղի Հայ երիտասարդութիւնը իր ազգին
վրայ բնաւ դադարաւար և զգացում չ'ունի , շնորհիւ
պապական կղերէն ստացած կրթութեանն ու դաս-
տիարակութեանը , և իրենց այս փոքրամասնութեանն
ալ նայելով կ'ամաչեն «Հայ ենք» ըսելու : Ընչպէս որ
ըսինք ասկէ առաջ , այս քաղաքին մէջ Հայոցմէ էրիկ
մարդ շատ չ'ըլլալուն պատճառաւ , պանդխտութեան
երեսէն՝ Հայ օրիորդք որ ազգէ որ սուղուն՝ կ'եր-
թան , ասով օտարաց հետ Հայոց խնամութիւնն այն
աստիճան յաճախ է՝ որ ասանկով թերևս օր մ'ալ բո-
լորովին պիտի հասնին ու սպառին :

Այս քաղաքը Աստուածատուր Նուրիճան անուն ծեր մը կար, որ քաղաքին 55 տարի ծառայութիւն ըրած է, և քիչ չատ աղգարէր էր, յիրաւի օտար երկրի Հայոց վրայ սյնչափ տեղեկութիւն չունէր, բայց իր նախնեացմէ մնացած քանի մը կտոր հայերէն գրքերն իր աղգասիրութիւնը վառ պահած էին, և միայն սորա որդիքը քանի մը բառ հայերէն գիտեն ու կը հասկընան, հայերնին տանը մէջ միշտ հայերէն խօսիլ սովորութիւն ըրած ըլլալուն համար:

Սա այս տարի մեռաւ, և որոյ վերջին մէկ նամակը ստացած էի ի Վիէննա, իմ այս քաղաքը ըրած այցելութենէս երկու ամիս ետքը, որով կ'աղաչէր թախանձանօք ըսելով թէ՛ քաղաքիս խնդճ վիճակը, զոր տեսար, պատմէ՛ քու երկրիդ Պատրիարքին որ դարման մը տանի, վասնզի այլևս ես ալ անկողին ինկայ, և ցաւօք պիտի բաժնուիմ աշխարհէս, քաղաքացոցս այս դառն վիճակը տեսնելով:

Պաշպալօլի Հայոց մէջ նշանաւոր ընտանիք և գերդաստաններ կազմող անձանց գլխաւորներն են այժմ՝ Չաքարիաշ, Քօրաշօնի, Չիքի Լաքար, Եաղօք Սէմբէթէրի, Քօլօման Քօստա, Ժօզէֆ Նուրիճան, Տօղթօր Բաթրուպան, Սօքօնեօշ Միքօշ և այլն:

Տեղւոյս Հայերը առ հասարակ փոքր ինչ թխադէմ (էամէր) են, յայտնի չ'է թէ երկրին կլիմայէն է, թէ իրենց վաղեմի Անեցոց սերնդական կամ ժառանգական գոյնն է:

Եկեղեցեաց մէջ պատարազը ճիշդ լատինական ծէտով կը կատարեն ու երգեհանով, ինչպէս վերն ըսինք, օրը 3 անգամ ժամերգութիւն կ'ըլլայ, քահանայք վերջին աստիճանի տղէտ են բաց ի Վիէնէ տիկի միաբան Հ. Նիկողայոս Չիչիեանէն, իսկ Ժողովորդը աղգասիրութենէ աւելի բարեպաշտութեան

մէջ անդիի ծայր կրթուած է, այնպէս որ ազգութեան անունը 7 տարի բերան չառնէ՝ հոգ չ'է, բայց պէտք է որ ամեն օր եկեղեցի երթայ և իրօք ալ կերթան, Ստոյգն ըսելու համար ասոնցմէ շատերը՝ գաղտնիար չ'ունին թէ Պապականութիւնն ու Լուսաւորչականութիւնը տարբեր են իրարմէ, այլ անանկ զիտեն թէ Պապականութիւնն է Հայուն բուն և հնազանդ կրօնքը: Կ'ըսեն թէ «Սմենքս ալ Լուսաւորչի զաւակ ենք, և թէ Հայաստանի մէջ ինչ կրօնք որ կը պաշտէինք՝ հոս ալ նոյնն ենք», չեն գիտեր խեղճերը թէ ինչ էին և թէ ինչ եղած են այժմ, բայց Լուսաւորչն ալ անդիի ծայր կը սիրեն և կարելի է ըսել թէ մինչև Քրիստոսի չափ կը պաշտեն ու կը յարգեն:

Մաճառիսթանի գաղթող Հայոց խօսած հայերէն լեզուին մէջ, որչափ ինչ որ կրնան խօսիլ, ընդհանրապէս խառնուած կը գտնուին մաճառերէն, վրահերէն, գերմաներէն, լատիներէն և թաթարերէն բառեր, ճիշդ ինչպէս որ մեր Թուրքիոյ Հայոց ասկէ կէս դար առաջ խօսած լեզուին մէջ կը գտնուէին անխըտիր տաճկերէն բառեր, որոցմէ այս օրուան օրս մարքուած է մեր սովորական գրական լեզուն, և միայն ստորին կարգի ռամիկ և անուս ժողովրդեանը մէջ հազիւ կը գտնուին:

Մաճառիսթանի Հայ գաղթականութիւնը՝ իր այդ դործածած խառն բառերուն մէջէն՝ կայ որ Հայաստանէն իր հետ բերած է, մասնաւորապէս թաթարերէնը, և կայ որ տեղացի կամ հաղորդակցութիւն ունեցած ժողովրդոց բարբառէն փոխ առած է, այնպէս որ օտարական Հայ մը 2-3 ամիս մեծ դժուարութիւն կը քաշէ, մինչև որ փոքր ինչ վարժուի ու հասկնայ այս կողմերու Հայոց խօսած հայերէն լեզուն:

Ս.յս ժողովրդոց մէջ հայերէն գիր պրեւ զիտցող

գրեթէ բնաւ չկայ, և եթէ հայերէն բան մը գրել պէտք ունենան, իրենց հայերէն գրուածները մաճառի տառերով կը գրեն, զիրն մաճառերէն և խօսքը հայերէն:

Հունգարիոյ քաղաքացի մէջ ղլխաւորաբար էլիզապէզ շմատն ըլլալով, ուր քիչ մը հայերէն լեզուն կը խօսուի, և այն ալ ժողովրդին տարևոր և ծերունի մասին մէջ, ինչու որ նորահաս երիտասարդութիւնը զայդ ալ չ'ունի դժբաղդաբար: Թէպէտ Վէնէտիկի միաբանութենէն ալ Չ վարդապետ կայ Հ. Չիչիեանն որ հայկաբանութեան (կամ աւելի ճիշդն ըսելու համար՝ հայ սյրբենարանի) գասատու է, և Հ. Ղուկաս, ուստի և հետաքրքրութեան համար, և իբր օրինակ Մաճառխութանի մէջ խօսուած հայերէն լեզուին մէկ քանի բառերը մեր ընթերցողաց կը ներկայացնենք, նշանակութիւննին ալ միատեղ դնելով, ինչպէս են աղաչա ալ կամ պարտ, պիքա կէն, բաննա օրերոք, բոհէ սպտե, ուտելի համալ, նմա կնձի, շաղաշլլ ճրածել բազդերէի, լմանն է ճեշ է, մէկ վազը փոք օր, հիւսպիկ այժմ, պինդէ ասնի է, զօր աղկէկ շոք աղէ, կու'թվի հանոյ կամ փետոք է, կ'խէ կնտ, սրտտել երեք փոքնել, պիսիբէի կոպէն, հինտիկուց հինտան այօրոտն օր, խօսեցընել կարգալ, հեծել շրտ, քաղուիլ ժողովուրդն ճուռում հաստացում, հրոց փոքի, գալի փոքնտէ, ցենել հրտիբել, գաթա ասննէն, տարը բոյց, զարազ հիմակ, պէռնա ընձայ և այլն:

կան նաև հետևեալ բառերը,

Թաթարերէնէն՝ խօճա հարստ, տէսթուր բասակն է կամ կոց, բէշաքար արհեստար, սոյ փետակ, օղկա ուրել կամ օտար, պաղչա պարտել, խըյար վարանի և այլն:

Հունգարերէնէ՝ քիչիթ մը +իւ ճ, կրինտան յեշան, պոլթ ճողալ կամ վաճառարան, անալս փոքնտ և այլն:

Վլահերէնէ՝ սլօպօտ քերել, պարաս հիմայ, տարպա

ինչպէս, ոչ օրս «նշ» սեպ փոխարէն, ազգար Գորս և այլն:

Ստոնց խօսած հայերէն լեզուին ամբողջին վրայ
գաղափար մը տալու նպատակաւ, հոս կը գնեմք վեր-
ջերը ինծի ուղղեալ նամակի մը օրինակը, որն որ Ե-
լիզապէթ շրատէն գրուած է մաճառերէն գրով, և
լեզուն հեռեեալ հայերէնն է, ինչպէս պիտի տեսնուի
չհասկցուած բառերուն նշանակութիւնն ալ մեր կող-
մանէ փակագծիւ յաւելցնելով:

Աղաչա Արշակ Ալթունեան,

Թողութիւն պ'անիս ինչպէս հայնակ չի պիտիմ՝
դիտնալ գրելու (այսինքն՝ հայերէն գրել չի դիտնա-
լուս համար ներողամտ պիտի գտնուիս), ասպէս մա-
ճառ գիր մեր երկիրը սորվեցինք, զոր խօսմթ պի
համըրիմ (բախտաւոր ևմ) մէկ քանի բան գրելու,
ու թէ հոս դալ իմացիլ իմ օղկանուն (ուրիշներէն)
թուղթ գրիլիս նա պիտի խնդրվէի . . . և այլն:

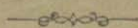
Ձիս մտնաս, շտա սոյ առքախրի մէջ կիլանք (կըլ-
լանք) մինք երկուսս մէկ (իրարու խօսք) հասկինալու
ես կի հասկինամ ու դիտիմ թէ վըր (ո՞ր) երկիրը ինչ
կի նայվի (կանցի) ու ինչի՞ մէջ կի րանք բարա վաս-
դիկելու (ստակ շահելու ո՞ր միջոցին մէջ աջադոկ ենք):

Հըրմընքըդ հիմպի դիտիս մեր էրկիրը, մինք
զոր սիրել ինք զհըրմընքդ, տարը (բայց) չինք բո-
հել (սպասել), վըր հըրմոնցը դժուարութիւն անինք
հոս դալու. մինք կի կամենանք վըր մեզի շտա լա-
իմֆօրմացիօններ (տեղեկութիւն) տաս Աստանդնու-
պօլսի Հայոց վիրա թէ ի՞նչ հիվօգօշներու (պաշտօն)
մէջ կի ծառային օամանցոց Պուռը, և թէ ինչի՞ մէջ
լաւ ին . . . և ա ին:

Այսքան օրինակ մը բաւ է Հունգարիոյ Հայոց
խօսած ու գրած լեզուն հասկնալու, որ թէ պէտ խեղճ

քան է, սակայն երանի՛ թէ այսքան ըստը զիացած նին ու այս չափն ալ մնար :

Ո՛վ գիտէ 20 տարի ետքը՝ զէթ այսքան հայերէն մ'իսկ պիտի կրնա՞յ լսուիլ հոգ :

ԿԵՌ-Լ.Ս. ԿՍՄ ԸՍՏ ԳԵՐՄ ՍՍ.ՄՈՒ ԾՈՒՅԻՎ.Ս.Բ

ԸՍՏ ԼՍՏ Ս.ԲՄԷՆՈՐԹԸԼԻ

Էլիզապէթ շքատէն մինչև այս հայաբաղաքը երկաթուղիով 10 ժամ կը տեէ, իսկ այս երկուքին մէջ տեղը գտնուած զիւղերն ու քաղաքներն ալ ջրուած Հայ ընտանիքներ կան առանց հովուի և հողարարձուի : Այս զիւղերն ու քաղաքներն են, Էձէր, Միդեաշ, Տիշքարուշ, Միքսաս, Տէվո, Պօլաշֆօլվօ, Նօտիննէդ, Ֆէլվից, Մօրօշօյիվար, Քօշտոթ, Կիրաշ, Վիրակուշլէ, Քօլօշքարա, Օրօյիտօ և այլն : Այս վերջին զիւղին մէջն է երկաթուղւոյ կայարանը, որն որ կէսըայէն 4 ժամու չափ հեռի է, և տրկէ կառքով կ'երթան քաղաքը :

Կայարանէն մինչև կէսըա զնայիք ճանբուն վրայ երկու կողմը անթիւ անհամար խաչելութեան նշաններ կան, բնական մեծութեամբ Քրիստոս ալ վրանին բևեռեալ, կամ Աստուածամօր արձանները զՅիսուս զիրին առած կեցած, և կամ Լուսաւորիչը որ շճրդատ կը մկրտէ. բոլոր ասանք կամ քարի և կամ փայտի վրայ քանդակուած, այնպէս որ ճամբորդի մը կը թուի թէ աւելի Երուսաղեմայ տաճարին կը մօտենայ՝ քան թէ եւրոպական քաղաքի մը ճամբուն վրայ կը գտնուի :

Ասոնք տեսնողը բնական զարմամբն ու զղացու մօջը հանդերձ, նաև ճիշդ գաղափար մը կրնայ ու :

նենալ տեղւոյն Հայոց ինչքան կրօնասէր և բարեպաշտ ըլլալուն վրայ, ինչու որ կայարանէն մինչև քաղաքը 25-30ի չափ կայ այդ քանդակներէն, որոց առջևէն անցնող ու է քրիստոնեայ ճանբորդ մը անհնար է որ երկիւղածութեամբ զգածեալ, գլուխը բանալով մէկ երկու ազօթք չ'արտաբանէ :

Կայարանէն մինչև քաղաքը երթալու համար 36 հատ մեծ ու փոքր կամուրջներէ անցնելու է, ասկէ կը հասկցուի թէ որքան ջրոտ երկիր մ'է սա : Այս քաղաքը 1703ին շինած են Հայերն Ծոմուշ գետին քովը . բարեբեր անտառներով լեցուն գեղեցիկ և ընդարձակ դաշտի մը վրայ, Հայերն 1711 թուականին մեծամեծ արտօնութիւններ ստացեր են տէրութենէն, որոց արքունի բնագրէն համառօտիւ օրինակուած մէկ քանի պատճէնները կայ քովերնիս :

Ասկէ 60 տարւոյ չափ յառաջ 6,000 Հայ բնակիչ կը հաշուեն, իսկ այսօր հազիւ թէ 2,000 հոգի կ'ենէ . 2,000էն աւելի Հայոց սեպհակահութիւնն եղող տուն կայ, բայց ասանց ալ մեծ մասը Պաշտպալովի պէս սկսած է օտարազդիներով լեցուիլ՝ Հայոց հետզհետէ պակսելովը : Մինչև 1848, Հունգարիոյ յեղափոխութեան ատեն՝ օտար մը եթէ հոս գար, չ'էր կրնար բնակութիւն հաստատել, վասնզի քաղաքացիութեան իրաւունք չ'էր արուեր իրեն . իսկ յեղափոխութենէն յետոյ օտարաց ալ սկսաւ արուիլ այդ քաղաքացիութեան իրաւունքը, որով օտարք օրըստ օրէ լեցուելու վրայ են քաղաքին մէջ, այնպէս որ այսօր Հայոց տեղ 6,000 բնակչաց կէսէն աւելին օտար ազգի է :

Հայք առհասարակ աւելի վաճառական են քան թէ երկրագործ . իսկ իրենց տանը պէտք եղածին չափ բան կը ցանեն : Գաղաքն այնքան ընդարձակ եր-

կիր չ'ունի իր շրջակայքը . ամեն տուն հազիւ մէկ կամ երկու չափ (չափը 5000 քառակուսի կանգուն է) անդ ունի . Հայոց մէջ արհեստաւոր գրեթէ չ'կայ , ինչու որ ինչպէս ըսինք՝ առհասարակ ամենքն ալ վաճառական են . իսկ Հայոցմէ աղնուականութեան ախտը սով մեծատուն և երևելի գերդաստաններ կը գըտնուին այս քաղաքը :

Քաղաքին օդն առողջ է իսկ ջուրը լեղի , քաղաքին շէնքն ու ձևը խիստ վայելուչ է , լայն և ուղղահայեաց փողոցներով , տուները քարուկիր , մէկ կամ երկու դասիկանով , իսկ խրաքանչիւրը Յէն մինչև 15 սենեակ ունի : Տուներուն մէջը կազով կը լուսաւորի , դիշերային պահնորդներ կան ստիկաններէ զատ , նաև խիստ սքանչելի հասարակաց պարտէզ մ'ունի , որոյ նմանը ամբողջ Հունգարիոյ մէջ չը գտնուիր :

Պարտիզին մէջ գեղեցիկ ամառնային թատրոն մը կայ , ծառի ոտերէ և կանանչեղէններէ շինուած , բայց այնքան ճիշդ և ճարտարութեամբ յարմարցուած է թատերատրահը , որ եթէ փայտաշէն ալ եղած ըլլար , ճարտարապետը անկէ աւելի գեղեցիկ և վայելուչը չ'պիտի կրնար շինել :

Ասկից զատ ունին նաև Աղքատանոց , Քլիւպի և Պարահանգէսի սրահներ , վերջապէս ամեն բան , ինչ որ ասանկ քաղաքի մը կատարելութիւնը կը պահանջէ :

Քաղաքը մեծ հրապարակ մ'ունի , որուն բուն մէջ տեղը աէրութեան պաշտօնարանը և դատարանը կը գտնուի : Այս հրապարակը շաբաթը երկու անգամ բարձր կ'ըլլայ , ուր Ալլահ և Մ'աճառ զիւղացիք տառելիք և նպար կը բերեն քաղաքացւոց : Քաղաքին մօտը մեծ բերդ մը կայ , ուր կը բանտարկուին թրանսլիվանիոյ յանցաւորներն , որք Տ'տարիէն մինչև ցմահ

բերդարդելութեան վճիռ ընդունած են : Այց ելած պահուստ մէջը 1,100 բանտարկեալ կար , բայց շատ ուրախացայ երբ իմացայ թէ ասոնց մէջ մէկ հաս Հայ չ'կայ* :

Վաճառատուններն յիշեալ մեծ հրապարակին վրայ են , որոց առուտուր ընդհանրապէս գիւղացւոց հետ է :

Հայերն երեք եկեղեցի ունին , առաջինը՝ որ հրապարակին վրայ կառուցուած է խիստ մեծ է և ընդարձակ Ս. Երրորդութիւն անուամբ :

Արտաքին բակին մէջ , որ հրապարակին գէմը

* Այս բերդին յանցուորներն , Տաճկաստանի բանտարկելոց պէս ձրի չ'են ուտեր , և բանտին մէջ անլուր խայտառակութեամբ չ'են անցներ ժամանակին , այլ այս բանտարկելոց մէջ , դերձակութիւն , հիւանութիւն , երկաթագործութիւն , վերջապէս ամեն տեսակ արհեստներ կան , որոնք բարի գիւղացւոց պէս ամենայն բարեկարգութեամբ առաւօտէն մինչև երեկոյ կ'աշխատին , և այս աշխատութեանց արդիւնքէն իրենք ալ կը կերակրին , երեւկոյին ամենքը մէկանց մէկ սեղանի վրայ ճաշելով : Այս յանցաւորներն իրենց աշխատութեանն իբր վարձք՝ օրական ալ առնելու իրաւունք կունենան , այնպէս որ իւրաքանչիւրին աշխատած և հասուցած գործոյն համար օրական վարձքը նշանակուելով ու հաշիւ ըլլալով , դատապարտութեանը պայմանաժամը լրացած պահուն , բանտէն ելած օրը իր ամբողջ վարձքը կաննէ և այնպէս կըմեկնի , որով և այդ գումարն իրեն դրամագլուխ մը կըլլայ՝ բանտին մէջ ստիրած արհեստը բաննելով անկէ ասրելու :

Ասով մէկ քանի բարիք միանգամայն դործուած կըլլայ , նախ որ բանտարկելոց սնունդը Պետութեան դանձուն վրայ աւելորդ և պարապ բեռ մը չ'ըլլար , երկրորդ՝ յանցաւորը պարապ չ'կենալէն զատ՝ արուեստ մ'ալ ուսած կըլլայ բանտին մէջ , երրորդ՝ որպէսզի ասկէ ազատելէն վերջը , փոխանակ աւելի վատթար , սրիկայ ու չարագործ մը ըլլալու՝ Տաճկաստանի բանտարկելոց պէս , ընդհակառակն պարկեշտու կրթեալ քաղաքացի մը դառնալով իր արհեստովն կապրի , և ուրիշին վնաս հասցնելու չ'առաջնորդուիր :

կիյնայ, երկոտառան Ս.Ռաքելոց արձանները կան, որոյ տակն է թաղուած քաղաք և եկեղեցին շինող բարերա-
բաց, ազնուականաց և գ.քտերուն գերեզմանները :
Գմբէթին վարի կողմն ալ Ս. Լուսաւորչի և Ս. Սահակ
Պարթևի արձանները կեցած են : Երկու հատ բորձր
զանգակատուն ունի, որուն մէջտեղն ալ բարձր աշ-
տարակ մը, որոյ ճակատը գտնուած խոշոր ժամացոյ-
ցին ձայնը բոլոր քաղաքին մէջ կը լսուի : Աւագ խո-
բանը շատ բարձր է, երկու կողմերը չորսական հատ
մեծ պատկերներով : Աւագ խորանին ալ կողմը պատ-
կեր մը կայ, որն որ Ս. Լուսաւորչի զՏրդատ մկրտե-
լը կը ներկայացնէ : Խորաններն խիստ զարդարուած
են : Տաճարին երկու կողմը մէկ մէկ մատուռներ և
պահարաններ կան, որոց մեծ ութեանը նայելով կա-
տարեալ եկեղեցի կրնան ըսուիլ, ուր և ոսկեպատ հրա-
շալի պատկերներ կը գտնուին :

Պահարաններուն վրայ վերնատուններն են, որոց
մէկ կողմինը ազնուական ընտանեաց յատուկ է, որն
որ այժմ գոց է, միւս կողմինն ալ թանգարան է, ուր
գաղթականք Անիէն հետերնին բազմաթիւ զիւրք բե-
րած ըլլալով, հոս ալ Պաշպալովի պէս կորսուած ու
ցրուած է, մէկ քանին Վիէննացիք, մէկ քանին ալ
Վէնէտիկցիք առնելով, այնպէս որ յիշեալ թանգա-
րանին մէջ այսօր ընդամենը 200 կտոր ձեռագիր մատ-
եան կայ, ամենքն ալ կրօնական նիւթոց վերաբեր-
եալ : Ասոնցմէ զատ կայ նաև ձեռագիր պատմու-
թիւն մը՝ որ Անեցւոց Լեհաստան դաղթելուն ման-
րամասն նկարագրութիւնը կընէ, ասի քահանայի մը
քով է : Կայ նաև մագաղաթի վրայ գրուած Յայսմա-
ւուրք մը արծաթապատ, վրան ալ ԱՆԻ գրուած, որն
որ միւս գրեանց հետ փոշիներու տակ թաղուած է,
և բնաւ հոգ տանող չկայ այդ հնութիւններն պահելու :

Աւագ խորանին ճակատը գեղեցիկ սակեղօժ պատրշ-
գամով վերնատուն մ'ունի , ըստ լատինական ձևոյ , ուր
երգեհանը դրուած է և դպիրք կ'երգեն : Եկեղեցւոյ
ներքեւ պարսպ և տեսակ մը դանքանարան եղած է ,
ուր ազգին բարերարներուն , երեւելիներուն ու ազ-
նուականներուն և քահանայից դերեզմանները կան ,
ինչպէս նաև այժմ եկեղեցւոյ 200 ֆիւորին նուէր ար-
ւող քաղաքացիք ալ կը թաղուին :

Տաճարին բարձրութիւնը 74 կանգուն է մինչև
գմբէթը , և լայնութիւնը 42 , իսկ դրնէն մինչև Աւագ
խորանը եղած երկայնութիւնն է 143 կանգուն* : Աւա-
հանին երկու կողմերն ալ 37ական մեծ նստարան կայ
չարուած , այնպէս որ իտալական ճաշակաւ շինուած
զարդարուն և փառաւոր մայր եկեղեցիէ մը բնաւ չը
տարբերիր :

Երկրորդ եկեղեցին է յանուն Աննայի կառուց-
եալ , որ քաղաքին արեւմտեան կողմը կ'իյնայ : Սոյն
եկեղեցին շիներ են պայազիտ և ազնուական ընտա-
տանիքէ երկու եղբարք , Սողոմօն և Ասատուր Եի-
մայեանց անուն , կտակ ընելով միանգամայն որ իրենց
մահուանէն ետքը՝ եկեղեցին իր եկամուտներովը մի-
ատեղ Վէնէտիկոց յանձնուի , որպէսզի վանք շինե-
լով միմիայն Հայ տղայոց հայերէն ուսուցուի : Իսկ
ասոնց մահուանէն յետոյ՝ քաղաքացիք դժկամակելով
կը մերժեն եկեղեցին յանձնել Վէնէտիկոց , որոնք
տեղւոյն դատարանը բողոք բառնալով դատ կը բա-
նան քաղաքացւոց դէմ , բայց դարձեալ չ'են յաջողիր

*Թերևս շատեր չ'սկիտի ուզեն հաւատալ սոս Երկայնութեա-
նը , բայց նոյն իսկ ևս ալ հիտանալով ոտքովս չափեր ու դտեր եմ
թէ 143 կանգուն է : Անեցոց ձեռօքը շինուած սոյն եկեղեցւոյն
այս մեծութիւնը տեսնողը կամ լսողը պէտք չ'է սակայն զոր-
մանայ Անեցոց եկեղեցոսիրութեանը վրայ , եթէ յիշէ անգամ
մը թէ՛ Անիի կործանումէն առաջ 1001 եկեղեցի կը գտնուէր :

եկեղեցին գրաւելու : Այդ եկեղեցին այժմ զայդ շինող բարերարաց ազգականացը հսկողութեանը տակն է , որք դորա մատակարարութիւնը կը հոգան , և շաբաթը երկու անգամ բացուելով թիւ պատարագ կ'ըլլայ :

Ահաւասիկ յիշեալ եկեղեցին սրահանջելու համար Վէնէտիկոց մատուցած բողոքը :

1760 Ինչպայտի տված, Սողոմոնին առած ժամուն համար

Յարգութեամբ յայտնելով մեծազոյն խնդիրքն առաջի հայաքաղաքի երկուտասան Հայ դատարացն , խնդրեմ զի մտիկ անէք խնդիրքս :

Ինչպէս յայտնի է եկեղեցոյն աւետմանն շինեալ հոգի Սողոմոնէ Երմայեան , զինի վսխճանելոյն նորա որպէս երևի ի Գեաղամէնդէն . յանձնեալ է ֆամիլիային իւրոյ և արենակցաց , որպէս ողորմութեամբ Պ. Ա. Գրիգորին Երմայեան և եղբորոցոց նորին Պ. Ա. Լուսիկին Երմայեան զոր տեսանելու և մտածելու , որ Աստուծոյ ողորմութեամբն Պ. քաղաքին վերապատվելի Նլէպանիայէն եկեղեցին օր ըստ օրէ կուհաղատվի ու կը հատըրվի , վասն որս յօժարակամօք կամեցան տալու մեր կրօնին , որն որ տասը տարի է նրուն ժամանակէն , ինքեանց հըրամայնօցը կամեցողութեամբ յատուկ կամօքն , արանց յորդորելու կամ արանց խնդրելու շնորհեցին մեզ զայս Ս. Աւետման եկեղեցին , իւր կացութեամբն և մշտնջենական ֆունտացիան զի մինչև որ Նլէպանիան չի մտնուն Պ. քահանայքը , նա մինք չի մօտիկնանք , այժմ լսելու որ գերարգելի Տէր Մինասը ուր Աստուած փոխեցաւ , վասն նորոյ յանցն առի զալ այս տեղը , խնդրուածք անենք մեծարելի Պ. Հայաքաղաքիս և զլինճին օր եփոր շնորհիւ տէրն այն ժամանակը հասնելու , զվերապատվելի քահանայքն մըտնուն Նլէպանիան , անոր ետէն Պ. քաղաքը սիրով ընդունէ զայս կրօնը որ Աստուծոյ շնորհիւ յոյս ունիմք , թէպէտ չինք պարծենար օր ծարայութիւն պի անենք վասն հոգոյց շահի փրկութեան և վասն տղայոց շօլայնու ուսումնասիրութեան , թէօր կամօքը ըլլայ Պ. քաղաքինը՝ որն որ կը յուսամք շնորհիւ տէրն , որովհետև օր Աստուած մեղքըցիլ է մեր Հայոց ազգին և զայս կրօնըս լոյս հանիլ է մեր Հայոց ազգին օր մնայ Հայի լեզուն հաստատու

կի սեպեմբ Թէ Աստուծոյ այս պատուական հայաքաղքին ալ
 օղուա պիւլլայ , վասն բազում իրաց , զայս ալ կու յայտնիք
 ինչպէս օր ծանրութիւն չի պիւ անինք Պ. քաղքին , զէրամ մու-
 րացիական քահանայ չինք , որպէս օր կի լիսեմբ Թէ շատօնք զուր-
 ցիլէն : Սյսու որպէս ու ասելով զվերոյգրեալ խնդիրքս զբա-
 սեմ զըթութեամբ բարի պատասխանութեամբ մեծարելութեամբն
 ձերոյմ :

Մնամ

Նուաստագոյ ծարայ Հ. Ղազարոս կրնօաւորի
 կարգէ սրբուն Անտօնի արքաի

Յ.ՂԵՐՍԱԳՐԻՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ

« Ինչպէս կարդալու Պ. քաղաքը չիչգանցիան (ա-
 « զէրոսպիր) ձեր հըրամանուցը և մտիկ անելու զՊ.
 « այս տեղացի Բլէպանիային պատասխանն ալ և զիւր
 « պիտուհութիւնը և տեսնալու օր չի գայ հնար զողոր-
 « մութեամբն յԱստուծոյ Սօղօմօնին արած ժամն՝ զորն
 « օր Բլէպանիան թողիլ է և ինչ վասն ալ Բլէպանի-
 « անն ձեռնէ էզիլէ և է ձեր հրամանուցը կրօնին տա-
 « սլու, և օչ կուտանք ամենեին . Աստուած տայ օր
 « հատրըվի (լմնայ) նոր ժամն և ի հոն տրվի Բլէպա-
 « նիան, և այս հին ոչ յԱստուծոյ Սօղօմօնին արած
 « ժամին սլիտվականութիւն չի ունենար Պ. քաղաքն,
 « նոս այն ժամանակ այն առեմի ապրող քաղքըցոյցը մօտ
 « սօլիցի դուադ (գիտնալու) բանի , որոնք ևս պանէն
 « ինտոր Աստուած իրատէ իրինք : »

« Պ. պատվերի Բլէպանին ժողովուր-
 դական կրօնի կրօնական »

Երրորդն է Պօղոս Պետրոսի եկեղեցին , որն ուր
 Երրորդութեան եկեղեցիէն քիչ փոքր է , զոր Հա-
 յերն իրենց ծախիւքը չինելով Մաճառաց նուիրեր են
 զիրենք շահելու նպատակաւ :

Նաև չորրորդ եկեղեցի մ'ալ ունին քաղաքէն

դուրս, հայկական գերեզմանատանը մէջ, ուր ամեն օր ժամերգութիւն կ'ըլլայ: Հայք այն աստիճան բարեպաշտ են, որ ամեն օր գէթ անդամ մը պատարազի ներկայ պիտի դանուին: Եկեղեցւոյ դրսի բակը Քրիստոսի խաչելութեան արձանը կայ, ուր շատ կանայք գիշեր ատեն ժամը 4-Յին դալով՝ ծընկան վրայ ժամերով աղօթք կ'ընեն ու այնպէս կ'երթան սրառկելու: Ամեն ժամերգութիւն ծանուցանող զանգակի հնչիւնը լսելուն՝ ուր որ ալ ըլլան գլուխնին բանալով կը կենան ու «Հայր մեր» մը կ'ըսեն և այնպէս ճամբանին կը շարունակեն, անանկ որ չը կարծուիր թէ մինչև իսկ Երուսաղիմայ վանքին մէջ ալ ասանց չափ երկիւղած ու բարեպաշտ անձինք զանուին:

Եկեղեցական արարողութիւննին թէպէտ ըստ լատինական ծիսի է, սակայն ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ալ նախատօնակ կը կատարեն, զիստօր և մեծ տօներու նախընթաց երեկոյին հայերէն շարականներով, մանաւանդ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօնին օրը, որ ճիշդ մեզի հետ կը կատարեն, մեծ և փառաւոր հանգէս կ'ընեն, և բոլոր ժողովուրդք ալ միարեւան կ'երգեն ու կը կարդան շարականներն:

Տեղւոյս Հայերն 6 քահանայ ունին, որոց առաջինն է Լուքաչի Քրիշթօֆ, որ ժողովրդապետ է: Ասի շատ ազդասէր անձ մ'է, և 2-3 կտոր գիրք հեղինակած ու հանած է, որոց մէկն է Հունդարացւոց Ս.սիայէն Եւրոպա դաղթելուն պատմութիւնը, յորում Ս.սիոյ մէջ Հայոց, Մաճառաց դրացի ժողովուրդ մ'ըլլալը կը բացատրէ, և զայս իսկ մը Հայ պատմութիւններէ ու դրսէն բերած վաւերական վկայութիւններով կը հաստատէ. նաևս բառարան մը դրած է սոյն գիրքին վերջը, ուր Հայոց լեզուէն Մաճառաց շատ բառեր փոխ առած ըլլալը ցոյց կ'տայ, ինչպէս են

օրինակի համար՝ քիչիտ +իւ՛ն, սերեգլեմ՝ եւ փե՛ծ, տեր
դէր, և այլն :

Այս մարդը շատ աշխատած է որ Մաճառիստա-
նի մէջ Հայ եպիսկոպոսութիւն մը հաստատէ և իւր
քսակէն շատ ստակ վատնած է այս նպատակին հաս-
նելու համար, և Պապէն յաջողեր է այս մասին հա-
ւանութիւնն ալ ստանալ, բայց տեղւոյն Մաճառ եպիս-
կոպոսը դէմ կենալուն համար, իր ջանքն ապարդիւն
եղեր է : Սա 20,000 Ֆիօրլին նուիրած է քաղաքին մէջ
որքանոց մը հաստատելու և ուրիշ շատ բարեգործու-
թիւններ ունի բրած, դժբաղդաբար այս տարի վախ-
ճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց իբր ժողովրդապետ երկ-
րորդ երէց ազգասէր հայր Պարանը :

Սա, երբ քահանայ ձեռնադրուեր է, հայերէն
մէկ բառ չը գիտէ եղեր, բայց իւր փափաքովը քիչ
ժամանակի մէջ լաւ հայերէն սովորեր է, և այսօր ազ-
գասիրութեան կողմանէ գրեթէ մէկ հատիկ է Հուն-
գարիոյ մէջ, Զմիւռնիոյ Արշալոյսի ալ բաժանորդ է,
չոր փափաքանօք կը կարգայ իր հեռաւոր ազգայնո-
ցը վրայ գաղափար և տեղեկութիւններ ստանալու
համար :

Միւս 4 քահանայքն են՝ Քօբառ Շիմօն, Բօբ Թօ-
տօր, Չաքան և Նօվաք, որոց ամենքն ալ քիչ շատ
հայերէն գիտեն, բայց հայութեան զդացումը մա-
րած է սրտերնուն մէջ, բաց ի առաջին երկու քա-
հանայներէն :

Աեւլայի վարչական իշխանութիւնը գրեթէ բո-
ւորովին Հայոց ձեռքն է, մասնաւոր արտօնութիւն-
ներով վաւերացեալ, այնպէս որ Հայոց տէրութեան
մը ձեռօքը կառավարեալ քաղաքէ մը բնաւ տարբե-
րութիւն չունի, Հայ մը երբ այս քաղաքը և իր հայ-
կական վարչութիւնը տեսնէ, պիտի կարծէ անշուշտ

Թէ Հայոց կործանեալ թագաւորութեան ժամանակէն այս քաղաքը թերևս մոռցուելով ազատեր է, ինչու որ Հայ մը՝ Հունգարիոյ և Նիհաստանի միւս հայաբնակ և Հայոց ձեռքը կառուցեալ քաղաքաց այս օրուան ողբալի վիճակը տեսնելէն յետոյ, երբ անգամ մ'ալ հոս կէսը հանդիպի, մեծ մխիթարութիւն և գոհունակութիւն մը պիտի իմանայ, տեսնելով որ քաղաքապետական պաշտօնարանին մէջ ամեն զլխաւոր գործ Հայոց ձեռքն է, քաղաքապետէն մինչև իսկ գիշերային պահապաններն անգամ Հայ են, Ասանք մինչև 1848 Մաճառաց յեղափոխութեան ատենը, իրենց ստացած ազատ արտօնութեան շնորհիւր, իրենց դատերը իրենք կը վճռէին, կառավարութիւնը բնաւ չը խառնուիր եղեր, բայ ի տարեկան տուրքէ և զինուորէ :

Նաև Հայոց դատարաններուն արտօնութիւն և ձեռնհասութիւն ալ տրուած է եղեր եղևնական դատերնին ալ տեսնելու, որոնք մինչև մէկ աստիճան փոքր յանցապարաներն իրենք կը դատեն ու կը պատժեն եղեր, իսկ սճրագործները՝ զորս թէպէտ իրենք կը դատեն ու կը վճռեն եղեր, բայց պատիժը տէրութիւնն ինքը կ'տայ եղեր, իսկ յեղափոխութենէն ի վեր այդ արտօնութիւնը ձեռքերնուն առնուած է, ուր այժմ այդ դատերը տէրութիւնը կը տեսնայ. ասոր հետ միկտեղ բայ ի դատարանէն՝ այսօր միւս ամեն քաղաքական պաշտօններ Հայոց ձեռքն է, Նաև նամակատունը, հեռագրատունը, դանձապահութիւնը, մաքսատունը, քաղաքին պահպանութիւնը, հրդեհ մարերու համար ջրհանակրաց խմբին կազմութիւնը, վերջապէս ամեն բան Հայոց ձեռքն է, և բոլոր պաշտօնավարներն ալ Հայ են :

Քաղաքը 410,000 Ֆիօրին եկամուտ ունի, զոր

Հայոց նախնիքը ճգած են, որն որ մեծ մասամբ հասարակային շինութեանց կը դործածուի: Այս ստակէն կ'տան քաղաքին փողոցներուն, կազերուն, պահապաններուն, հասարակաց պարտիզի սպասաւորացն ու պարտիզպաններուն, ազքատաց, եկեղեցեաց, գըպըրոցին և այլն: Առաւելարութիւնը մէկ ստակ չը վճարեր քաց ի պաշտօնավարաց ամաւականներէն, որ այս ալ ժողովուրդէն հաւաքեալ արոց գումարէն կը տըրուի, և աւելորդը տէրութեան դանձը կը դրկուի:

Ըստ հունգարական սահմանադրութեան՝ 3 տարին անգամ մը՝ պաշտօնավարաց փոփոխութիւն կ'ըլլայ, և ընտրութիւնն ալ քաղաքացւոց քուէարկութեամբը կը կատարուի: Ընտրողք որչափ ալ մեծ մասամբ օտար ազգի բլլան, այսու ամենայնիւ Հայերն միշտ իրենց ազգակցին քուէ տալով, և միւս ժողովըրդոց շատին ալ քուէնին հայ քանտիտաներու տալընուն համար, միշտ Հայերը պաշտօնեայ կ'ընտրուին, այնպէս որ մէջերնին մէկ Հունգարացի չ'կայ:

Հայք 1848էն առաջ խիստ հարուստ են եղեր, Մոծառաց ծուրութենէն օգուտ քաղելով՝ խսկ վերջերը հետզհետէ ինկեր են, մանաւանդ 48ի Մոծառաց յեղափոխութեան միջոցին, տէրութեան հանած մէկ միլիօն ֆիօրինի թղթագրամը՝ բռնի այրել տուեր են, քաց ի իրենցմէ առնուած մէկ միլիօն ֆիօրինի պատերազմական նպաստէն, և քաղաքին հասած կէս միլիօն ֆիօրինի փնասէն: Արդարև Հայերն այսքան ահագին փնասուն տեղը դարձեալ կարող պիտի ըլլան եզեր լեցնել իրենց դործունէութեամբն ու փութաշանութեամբը, քայց պատերազմէն վերջը դործաւնութեան և առուտուրին առջինին քաւորդն անգամ չ'է մնացեր, այս պատճառաւ առուտուր և դործ ճարելու համար օր ըստ օրէ այս քաղաքէն ալ յրուիլ

«կասձ են Հայերն ուրիշ տեղեր : Ասով հանդերձ յիշեալ քաղաքն այս օրուան օրս մէկ կամ մէկուկէս միլիօն Ֆիօրինի (100 կամ 150,000 Օսմանեան ոսկի) հարստութիւն ունեցող Հայեր կը գտնուին , որոց քով Հայ ազգութիւնն ալ թէպէտ փոքր ի շատէ մնացած է տակաւին՝ ուրիշ քաղաքաց նայելով , բայց ափսո՛ս որ 5 տարին անգամ մը գոնէ Հայ ճամբորդի մ'երեւալ չեն տեսներ , կամ Հայ քարոզչի մը այցելութիւնը չեն վայելեր , որ հայութեան զգացումը սրտերնուն մէջ արծարծի , և ուրիշ երկիրներու մէջ հայ եղբարք և արեւակիցներ ունենալնին յիշելու առիթ մը տրուի , որոց վրայօք միշտ տեղեկութիւններ ստանալու ամենաձեւերմ փափաք ունին :

Յեզափոխութենէն առաջ Պօլսեցի մը գացեր էր այն կողմերը , այս տարի ալ ես դացի : Ազգին վրայ տուած տեղեկութիւններս մեծ հաճութիւն կը պատճառէին և մեծ տպաւորութիւն կ'ընէին վրանին , ուստի և ա՛լ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կ'պահանջէին և հետաքրքիր կ'ըլլային : Երբ իրենց ամեն հարցմանցը պատասխանելով , զիրենք դժհայնեղու նըպատակաւ , ամեն բան կը պատմէի՝ քնաւ հաւատարմին չ'էր գար , թէ աշխարհին վրայ իրենցմէ զատ ուրիշ տեղ Հայ կ'գտնուի . թէ այսօր 4-5 միլիօնի թիւ մը կը կազմեն , թէ ամեն տէրութեանց մէջ հայազգի պաշտօնավարներ գտնուած ըլլան :

Ասոնց հետ խօսողը՝ անհնար է որ աչքերը չ'եցտուի Արսեն թէ երբ Մաճառ յրազիրներուն մէջ Հայուն անուն մը կը տեսնեն յիշուած , առի մեծ խնդութիւն կը պատճառէ եղեր իրենց , օտար երկիր գտնուող իրենց ազգակցին ու արեւակցին անունը լսելուն համար , բայց գժուարաւ կը միտին եղեր հաւատալ , վախնալով որ խաբուած չ'ըլլան : Ինչպէս որ ինձի ալ ստէպ կ'հար-

յընէին թէ իրօք Աբրահամ բաշա , Ստեփան բաշա ,
Նուպար բաշա , Սարգիս պէյ , Մազսուա Սիմօն պէյ ,
Օտեան էֆէնտի , Վահան էֆէնտի և այլն ասոնց ա-
մենքն ալ Հա՛յ են միթէ : Եւ երբ ասոնց Հայ ըլլալը
հաւաստելէս վերջը՝ ուրիշ գեռ խել մը մեծամեծ
պաշտօններու հասնող Հայոց անուններն ալ կը յիշէի ի-
րենց՝ անբայատրելի ուրախութիւն մը կ'ըզային , զոր
անկարելի է նկարագրել : Սա չափ ըսեմ որ 3 շաբ-
թուան մէջ ասոնց ազգասիրական զգացումն այնքան
զրգուեցի ու բորբոքեցի , որ անցեալ տարի Եջմիածնայ
կաթողիկոսին՝ Ռուսիոյ կառավարութեան ձեռօքն՝ աք-
սորման լուրը երբ կարգացին , զոր Վաճառ թերթերը
ուրիշ լրագիրներէ առնելով հրատարակած էին , այն
աստիճան բարկացան ու կատղեցան որ եթէ ճիշդ և
ստոյգ ելնէր՝ պիտի պատրաստուէին 200 Հայ երէտա-
սարդ խումբ մը կազմելով , պատերազմելու երթալ ի
Կովկաս :

Հարկ կը համարիմք դնել աստանօր Հունգարիոյ
հայ դաղթականաց՝ իրենց հնաւանդ սովորութիւն-
ներէն մի քանին փոխելով տեղւոյն սովորութիւններն
ընդունելուն նկատմամբ , 16րդ դարուն սկիզբները
ըրած մէկ ժողովքնուն մէջ , որոշած ինչ ինչ բարե-
կարգական կանոնաց և սնօրէնութեանց բուն պատ-
ճէնը , զոր ընդօրինակած եմք յիշեալ քաղաքին արձա-
նագրութեանց տօմարէն , և որ դիտնալու և կարեու-
րութեան արժանի կետեր կը պարունակէ :

«ԹՎ. և ՃՀԶ. օգոստոսի ԻԱ. և լաթինացոց
«1727 սեփտեմ. Ս.

«Շնօրհօքն Ստտուծոյ կամեցողին փարեաց ժողո-
«վեցանք մինք Հայոց ազգըս թէ քահանայք , թէ աշ-
«խարհականք ի քաղաքս Հայոց կեռլա , ու հաստատե-

«ցինք մեր մէջ զսուրբ միաբանութիւնը, որ այս ներ-
«դոյ գրեալ կանոններն ու փունքդերըն մնան անշարժ,
«ու հաստատ մեր մէջ մշտնջենապէս, ու օվ որ այս
«կանոններուն ընդէմ կաննի թէ քահանայ թէ աշխարհ-
«հական, նա ունենայ պատիճ քաշելու, կամ թէ ճու-
«րում հարազատ տալու, ինչպէս այլ վայր գրած է :

«Ա. Նախ և առաջ թէ օր հանդիպի Ս. Յակօբայ
«հետ ծննդեան պատուցը մէկտեղ, նա տեղը մնայ
«անխաղա, ասոր ըդդէմ կաննօղը, ճուրում ունենայ
«տալու եկեղեցուն Բ. սակի :»

«Բ. Ծննդեղը թէ օր Քշ. կամ Ռը. հանդըպի, ու-
«տիս ուտլի եկեղեցոյն ատագին կէօրէ :»

«Գ. Ծննդեան ետև ութն օր մարդ ալ հրց «սքէ
«չուտէ, ինչպէս օր ալ վաղուց հաստատած է զոյ բա-
«անըս, միայն ճերմակ ուտելու թաղութիւն կայ նասակ-
«սքէ ու թէ օր հրց ուտէ, նա ունենայ ճուրում տա-
«լու Բ. Մաճառի «սքէ առն :»

«Դ. Թէ օր ջուր օրհնեացը ձրագալուծն այսինքն
«խրդումըն ուտիսաց օր ըննի, նա պարտ է պաս ու-
«տելու սուրբ եկեղեցին հրամանին դօրայ, վօվօրն
«դէմ ըլլայ, ունենայ Բ մճր եկեղեցոյն ճուրում տա-
«լու ու Ս. ալ դատաւորաց :»

«Ե. Թէ օր ջուր օրհնեաց պատուց օր ըննի, ինչ-
«պէչ Քշ. կամ Ռը. նա պարտական ըլլա ամեն մարդ
«զպատը տեղը բրնելու, ու ուտիս չուտելու սուրբ ե-
«կեղեցոյն ատագին դօրայ, չէ հնազանդօղն ունենայ
«ճուրում տալու սուրբ եկեղեցոյն Ք. ֆունդ մօմ, ու
«դատաւորացը Ս. մճր :»

«Զ. Թէ գտլի մեր մէջն օր վաղուցու սովորու-
«թեան դօրայ ջուր օրհնեացն ետև Ը. կամ Ժ օր հրց
«ուտէ, ունենայ եկեղեցոյն ճուրում տալու Բ. ֆունդ
«կերօն ու դատաւորաց Բ. մճր :»

«Է. Թէ որ մէկնի վորն Բուն բարեկենդանին, Բջ
 «ու Գջ ուտիս ուտէ ընդդէմ մեր Հայոց սահմանքին,
 «ունենայ ճուրում տալու եկեղեցուն Գ մճր ու դա-
 «տաւորաց Բ մճր ։»

«Ը. Թէ որ մարդ գտլի որ Չատիկին էտե զարտ
 «քճերմակ ուտիսն կամ զիտտակ պատն մըսեղէն ուտէ,
 «մէկնի վորն Գջ Ուրբաթն, կամ ինչ ուրի Համբարձում
 «ըստ հին սովորութեան, ունենայ ճուրում տալու ե-
 «կեղեցւոյ Ե մճր, ևս դատաւորաց Ե ։»

«Թ. Թէ որ մարդ ճամբովն ճարտար, կամ ուրիշ
 «տեղ պատուց օրն ճերմակ ուտիս կամ թէ միս ուտէ
 «տուանց թողութեան, նա ունենայ ճուրում տալու ե-
 «կեղեցւոյ Բ ֆունդ մօմ ու դատաւորաց Գ մճր ։»

«Փ. Վօլ օր տօն օրն կամ թէ կիրակիքն ժամ
 «չիքա պատարագ և քարոզ չի լսէ, կամ թէ զտօնըն
 «չէ բրնէ առանց պատճառի և հրամանի, ունենայ
 «եկեղեցւոյ Բ ֆունդ մօմ տալու ու դատաւորաց Բ
 «մճր ։»

«ԺԱ. Վօլ օր սովէնդին հարսնիք կամ թէ շան-
 «ովօք Զանգու, կամ թէ հարկ լաւուցոցմով Զանգարան
 «անէ, նա ունենայ եկեղեցւոյ Ե մճր ճուրում տալու
 «ու դատաւորաց Բ մճր ։»

«ԺԲ. Չաղաթիկն օրն որ կուդայ Հայոց թ վին ՌճՀ
 «ին և ըստ լատինացւոց 1729ին Չին տարին ունե-
 «աննք կատարելու, այնպէս որ Լեհցի հայերն կատարին
 «այսինքն Շին տեղը զՀօն բանեցնելու որ շիտակ դայ
 «Չատիկն, օվ օր ասոր հակառակ ըլլայ թէ քահանայ
 «թէ աշխարհական, ունենայ ճուրում տալու եկեղեցւոյն
 «Ե օսկի ու դատաւորաց ևս Ե օսկի ։»

«ԺԳ. Սմեն երեք օարի ընդանրական ժողովք ըլ-
 «լայ մեր մէջ, Սանդամը ի կեռլան, ուրիշ անգամ
 «մը Պաշպալօֆն կարգօվ որ թէ քահանայ թէ աշխար-

«հական ըլլայ, ունենայ իք մը մեծ տարտ կամ պա-
 «կասութիւն, թէ հոգևոր ու թէ մարմնաւոր, նա
 «ընարվի ժողովին մէջ, ու վոր քաղքըցիքն հակառակ
 «ըլլան այս ժողովքին, նա ունենան ճուրում տալու ԻՅ
 «մճր Արնատ գումբանիային»

«ԺԻ. Թէ օր մարդ տավար մօրթէ, վատ դիտա-
 «ւորութեամբ հին սօվորութեան գօրայ, թէ անով
 «մեղաց թողութիւն պի գտնու, կամ թէ իւղ անուշ
 «անէ կամ մատաղ, նա ունենայ ԺԲ մճր ճուրում
 «տալու եկեղեցոյն, ու թէ թարկը շիտայ չէ բանե աւ
 «ատաթիւնը՝ աս երկրէն աքսորվի ու գուս ելէ»

«ԺԵ. Աօվ օր կախարդութիւն անէ, կամ աղօթէ
 «կամ երկու զարնաւոր շուր առնու կեօրուին նշան, ու-
 «րիչ բանար ասոնց գօրայ կախարդական անէ, կամ
 «օղկային «ռէն» անել տայ, կամ խրատէ կամ մահա-
 «նայ ըլլայ, այսպիսի մարդն ԻԳ մճր ճուրում տայ
 «եկեղեցոյն երեքում բայը ըլլայ մեծաւորաց»

«ԺԶ. Հինտիկուցինտան գիտնայ ամեն մարդ,
 «օր այնպէս շանվէ նշանէ զդուստրն օր երբօր ըլլայ»
 «ԺԷ. տարեկան լրման օրհնուի նշանըն, և երբօր ԺԳ
 «տարեկան ըլլայ նա պրսակ երթայ. չէ ինչպէս ինչ-
 «վաս եղիլ է օր դաս մը ԺԱ, տարեկուն ու դեր ալ
 «քիչ շանվիլին դարդիլին, նա համ ընդդէմ Աս-
 «տուծայ ու օրինաց ու համ ընդդէմ աշխարհիս սո-
 «վորութեան գօրայ էղիլէ: Որ քահանայն գտիլի օր
 «ալ առաջ քան զԺԲ տարին նշան օրհնէ, կամ թէ
 «քան զԺԳ տարուն մուտը առաջ պսակ տայ, նա Ա
 «տարի մը իրեն ժողովորթենէն, ու կէլուրէն զըրկը-
 «ուած ըլլայ»

«ԺԸ. Ամեն մարդ գիտնայ օր ասկից Գ տարին
 «վերայ վարդն եօրու ու մաքրիտն «ռէն» կարգիլիլի,
 «որ չի գտիլի մաղկըլիլի վրայ «ռէն» ու թէ մարդ ըն-

«դէմ գտիլի էսօր վերայ, երեք տարին լմնայ, նա
«վարդերը ու մաքրիտը եկեղեցուն առնուն, ու չոր-
«սին երեքում բայլն դասաւորաց ։»

«Յ՛՛՛. Հարսնից կողմանէ խալած մարդ ալ պար-
«տական չիլայ տալու, ոչ խաչուէն ոչ օղկաներն --բէ-
«անբը միայն թէ վով կամենայ փեսին օգնութիւն անե-
«լու կըլլայ, զհարսն ու զփեսան ալ շատ սլօպօտ Կե-
«լի չըլլայ բազնիք տանելու, լայելի մարդու ալ չի-
«տան, զարտօր Գոյն մէն մը խաչուին մէմը փեսին,
«մէմը փեսին հօրը ու մէմ մը վաղահին, Այ քա-
«հանու, ոչ եկեղեցեանայ ոչ պիրօվին, և ոչ կարիճվո-
«րաց խալած չի տրուի, միայն թէ քահանու հարսնի-
«քէն նասիպ պիտըրկովի զհարսը ալ շատ չի քօղին,
«փեսին ևս գտիլն Գոյն վրայ նարօտ չի գնին, միայն
«թէ վէնէց գրուի կամ թէ գօրունա հարսինը գլխուն
«վերայ զարդարած, ուրիշ բաներով ալ ըստ կարի ։
«Երբօր ըլլայ հինադրօնք Խն Դնէ և ներու Կր-Կրեւ-
«միայն զվով օր հարսինը հարը, ու մարը սիրէ զնո-
«քա պիցենին, ու հարկին օրն զփեսին հարն կամ
«փեսան զօրսնք սիրէ զնօքա հարսնիք հրամեցէք
«պանէ ։ Նոր կարդուածնուն հինաիկուցլինտան սլօպօտ
«չիլայ մազկապ հազներու, ոտնվորաց հարկ մարդ ալ
«չանէ մարդ չ Կր-Կրեւ, բայց թէ կամենայ փեսան նա
«պի հարկէ զօտնվորաքն, Պսակ երթանա կերտններ
«խալա Գոյն չիտանին եկեղեցի, ոչ մեղըր ուտեցնուն
«հարսին ու փեսին ժամն, ժամին ազպարն կամ ու-
«րիշ տեղ պսակէն գառնան նա խնկով չի ծխին, հա-
«ու խալած Վերէլ չի թապլին շք Կրեւ հարսին ու փե-
«սին գլխուն վերայօվի, ոչ ալ հարսին գլխուն վրայ
«խալած կախ անին Վերէլ Կրեւ Գլեւ փեսան թուով Կր-
«պսակ չերթայ ոչ օղկա տեղ թուով քալէ, վով օր
«հարսնիք երթայ, նա պէրնայ չիտայ երե-Կրեւ, զարտ

« օր փետին ու հարսին մարը ու հարը հարկին օրը սի-
 « տան պաշխիչ հարսին ու փետին իրենց կարիէցը դո-
 « րայ , լժով օր ընդդէմ ըլլայ այս բանիս , ունենայ ե-
 « կեղեցոյ Բ օսկի ու դատաւորացը Ս, օսկի ճուրում
 « սալու ։ »

« ԺԹ. ԵՃ մճր օսկի սերմիյա չունեցողն , բարակ
 « չուխէ հագուստ չի հագնի , իրենց կնտիքն ալ սլո-
 « պօս չիլան ստամապէ կազու հապաչու կամ սուդ-
 « նա կամ խաֆդան հագնելու ոչ արծթէ գօտի կա-
 « պելու , բայց ինչ օր ինչվաս կարած հագուստ ունե-
 « նան , զան սլոպօս ըլլայ հագնելու , ու ան ալ ինչ օր
 « ծնօղացմու տված ունենան , տարը հինտիկուցինտան
 « իմանան զորը այսպիսի հագուստ կարելով , ունենայ
 « եկեղեցոյ ԺԲ մճր ճուրում տալու ու դատաւորաց
 « Ս, օսկի ։ »

« Եւ վասն հաստատութեան և ամրութեան այս վե-
 « րոյզըրեալ կանօնացս , մինք Հայոց քաղքցիքս ի Պաշ-
 « սպալօվցիքս և ճուրճօվցիքս թէ քահանայք թէ աչէ
 « խարհականք մեր յօժար կամօքն ըստօրազրվեցանք,
 « ի քաղաքս Կեռլա ։ »

« Մինք Պարսեան , Ասորեանքանսն Վերդեքս : Ե՝ Տ. Մէ-
 « անս Թօբան Բլեդանսալ Կեռլայ : Ե՝ Տ. Օնանէն ի Պաշպօվ-
 « Բլեդանսալ : Ե՝ Տ. Սէմն Թօբան Բլեդանսալ Հայոց , ճարճօվս
 « Մէնք Մէլուլի : Ե՝ Եկեղեցական Կեռլայ Հայոց Կառնի Ե՝
 « Կօբչանի : Ե՝ զբնոյ Օվանէն Եկեղեցական ի Պաշպօվս : Ե՝ ճար-
 « ճօվս Եկեղեցական Քնք Մանսի Սբրեհեթ : Ե՝ Պերօվ Հայոց Կա-
 « ղաթի Կեռլայ Սօղօն Գօրեթի Շիճանայ : Ե՝ Զարիկ Պերօվ Գոմ-
 « քանիտի : Ե՝ Օվանէն արթի Սիբչանի Պերօվ ճարճօվս ։ »

Ահաւասիկ հոս կը գնեմ 17րդ դարուն սկիզբնե-
 րը՝ հայ դատաւորաց արձակած դատավճուռոյն մէկ քա-

նիին բուն պատճէնները , զորս դատարանի արձանա-
դրութիւններէն քաղած եմք :

Ա.

Ինչպէս որ եկաւ խուլը Ուօլէմնարը ու տալի արաւ զտղայ
պէսպիարը (սափրիչ) , զիրին մանչը թէ , կնիկը ծեծիլէն : Վը-
կայութիւն տուաւ ուրու (որն որ) ծեր Գրօյդարը , ու ասաց տե-
սիլ է զպէրպիարը խաղրան (գօմ) պահըտված , նա ասիլ է թէ
ի՞նչ կանես ի հօդ , նա ասաց թէ պան ունիմ մէկ մարդու հետ ,
անոր էտեաց կիլէ կընիկը զուրս Ղիմնարինը , նա կիզարնէ մէկ
կօրաց փետով մը ու թեք ըսուցիդ արիլ է (կտորել) : նա դտաւ
դատաստանս որ անոր սեպը (փոխարէն) տայ ճուրում ընտոր կար-
նայ հաչգուելու (ծեծ ուտողը ինչպէս ուզէ պիտի փոխարինէ) :

Բ.

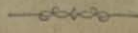
Ինչպէս որ եկաւ Ղուսիկ Նիկոլին որդին , ու տալի արաւ
զաղահանդին մանչը թէ ճամբօյր գալօյլ Շըմլօլէն (Վալաքի
անուն) ասիլ է հարուց (նախատինք Հայոց) , ասաց ինք ալ թէ
ասիլ է , զէ գատ քուֆուրլուիդ արիլ է զինքը բօրը շխտակուց
պօղը քրֆըդ իլէ (նախնեացը հայհոյել) նա դտաւ դատաստանը
որ բանտ դնին զերախայի երկրին մարդը (Բումանիացի) ու ծե-
ծին օրուան վրայ (կէս օրէն ետե) Մ. լօբաթա (ՅՕ հարուած) :

Գ.

Ինչպէս որ եկաւ Խաչատուրը Օմօրօղը ու տալի արաւ մեր
դատաստանին զիմացը զՂիմօնը Դաջուն՝ թէ կըրվարիլին ու զՀօ-
պին քրքրըդիլ է ու զինքը թուրլու թուրլու արիլէ : գտաւ մեր
դատատընը որ ՓԲ մճր ճուրում տայ ու օրձան վրայ ծեծեն Ղ
լօբաթա :

Դ.

Ինչպէս որ եկաւ Հանդօն ու տալի արաւ մեր դատաստանին
զիմացը որ , մէկ շափիսօյ մը (պարսամուրհակ) Ռեճիլ , մճրի
թէ պարտէր կօրօլէրի Մանըկը թէ , ութը տարիէ որ տվիլ է
օրօլէն (ձեռքէ) փոխ ստակ Ռեճիլ մճր օր տայ Բ շարաթէն :
նա տվիլ է Ռեճիլ մճր ու մնացիլ է երկու շարաթին զլխուն Կ
շահն ալ տալու , գտանք մեր գատատընը որ կօրօլէնք վճարին Կ
զիւին շահը ու ութը տարին Կ ին շահն ալ կանէ ՀԳ նէմցէթ
զլօր շահ տալ , աւելի պակաս չիլա ու հաչգուին :

ՍԷՆԹ-ՄԻՔԷԼՕՇ ԿԱՄ ՃՈՒՐՃՈՎ,

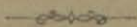
Այս քաղաքը Հունգարիոյ վաճառականաց կեդ-
 րոնն է, 50 տարի առաջ 150 տուն Հայ կը գտնուի
 եղեր հոս, բայց հիմայ 40 տուն հազիւ մնացած է.
 որոցմէ շատ քիչը գիտեն հայերէն: Կնչքան որ այս
 քաղաքը Մաճառաց կը վերաբերի, բայց և այնպէս
 Հայերն աւելի գործունեայ և հարուստ ըլլալուն պատ-
 ճառաւ, մինչև 1848ի յեղափոխութիւնը, այս քաղ-
 քին կառավարութիւնն ալ Հայոց ձեռքն էր ճիշդ Աէն-
 լայի պէս, իսկ այսօր Հայոց քով իրենց առջի հարըս-
 տութեան ու ազդեցութեան քառորդն անգամ չէ մը-
 նացած:

Հայք գեղեցիկ եկեղեցիկ մ'ունին, որոյ ճակա-
 տը դրուած է Վենեցիոյ Կիւզնիս Բէն 1733ին Ճորճոյ Հայոց
 ծախսիւ թորոյ Սէնդ Է Ղալար Օհանէսեանի հոգեւորնութեան
 օրէն: Ունին քահանայ մը՝ որ նա ալ հազիւ քանի մը բառ
 հայերէն գիտէ: Տեղւոյս այժմու Հայերուն ամենքն
 ալ վաճառական են, և մէջերնին ազքաա չ'կայ բնաւ:

Ս Ի Բ Վ Ի Զ

Հոս ալ ճիշդ վերինին նման, ասկէ 60 տարի ա-
 ռաջ 50 տուն Հայ կայ եղեր, իսկ այսօր 17 տուն կը
 գտնուի, որոցմէ հազիւ մէկ երկու հոգի հայերէն
 գիտեն: Այս քաղաքին ալ կառավարութիւնը Հայոց
 ձեռքն է եղեր առաջուց, որոցմէ բոլորովին առնուած
 է այժմ: Գեղեցիկ եկեղեցի մը և վանատուն մ'ունին,
 ժողովուրդը ոչ այնքան հարուստ է, գրեթէ յատուկ
 քահանայ չ'ունին, այլ լաթինացեալ Հայ քահանայէ

մը պատարագ կը տեսնեն : Այս տեղի Հայ Ժողովուրդը տակաւին սոսկմամբ կը յիշէ այն կոտորածը՝ որ տեղի ունեցեր է 1694ին Թաթարաց ձեռքը, որ ատեն Հայ Ժողովուրդը դեռ Լուսաւորչական է եղեր, երբ Թաթարք սոյն քաղաքը կը պաշարեն, Ս. Սարգսի շաբաթ օրը յանկարծ եկեղեցւոյ վրայ կը յարձակին պատարագի ժամանակ, և բոլոր Ժողովուրդը՝ քահանայով մէկտեղ ընդ ամենը 148 հոգի՝ անխնայ թրէ կանցընեն, այնպէս որ մէկն ալ չ'ազատիր : Այժմ յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ Քրիստոսի 1011 թուականին գրուած մագաղաթեայ Աւետարան մը կայ : Ժողովուրդը մեծ մասամբ տղէտ է :

Տ Է Վ Ա.

Այս քաղաքը քանի մը հայ ընտանիք կայ, ունին եկեղեցի մը՝ զոր Լատինք գրուած են : Հայերը յատուկ քահանայ չ'ունենալով, Լատինաց հովուութեան ներքեւ են : Իրենք ամենքն ալ վաճառական են, և հայերէն լեզուն միայն երկու ծեր զիտեն :

Ն Ա Ս Ս Օ

Առաջներն 40 տուն Հայ կայ եղեր հոս, ամենքն ալ խիստ հարուստ և վաճառական, իսկ այսօր 20 տուն չ'եղնէր : Ա. Լուսաւորիչ անուամբ փառաւոր եկեղեցի մ'ունին իր կալուածներովն ու Ժողովրդապետի առաջնորդարանովը : Այս ալ Լատինաց ձեռքն անցած է այսօր :

ՊՐԻՍՏԻՅ ԿԱՄ ՍՍՍ ՍԼՊԻՇ

Ս,յս գեղեցիկ քաղաքին մէջտեղը հոյակապ և մեծաշէն եկեղեցի մը կայ, զոր Հայերն կառուցեր են : Ամբողջ Թրանսիլվանիոյ մէջ գրեթէ չ'կայ ասոր նմանը ճաշակի և գեղեցկութեան կողմանէ, զոր այսօր Բողոքական Սաքսօնիացիք գրաւելով, իրենց ժողովարան ըրած են :

Հայ մը երբ այս ահագին եկեղեցին որ տեսնայ, Անեցոյ ստակովը շինուած, բարձր գմբէթով ու թանձր պատերով, անհնար է որ սրտէն հառաչք մը չ'արձակէ ու աչքին արտասուքը բռնել կարենայ :

Տակաւին եկեղեցւոյ ճակատը կեցած է մեծ խաչը, զոր Բողոքականք հրաման չ'ունին վար առնելու, մինչև որ ինքնիրեն իյնայ :

Հոս ընդ ամենը 8 տուն Հայ կայ, որք Կեռլայէն եկած են, մասնաւոր երէց չ'ունին, այլ Լատինաց քահանայները կը հովուեն զիրենք : Ս,յս ընտանեաց մէջ երեք անձինք կան, որոց քով ազգութեան զգացումը գեռ կենդանի ու վառ մնացած է, որք են Այծակօ, Կրէկօր Սէնկօզ և Լուքաչի Գրիգոր :

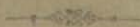
Նաև Մաճառխատանի այլ և այլ քաղաքները, ինչպէս են Այնուտ, Ապրուտ, Գուրտա, Ռէկին, Վէզլատի-Վաչարհէլ, Մօրուշ-Վաչարհէլ, Նօբվաուօզ, Գեմինա, Սիպին, Տէթ և այլն, որոց մէջ 5էն մինչև 13 կամ 20 տուն Հայ ընտանիքներ կը գտնուին, հարուստ վաճառականներ և երկրատէրներ. մէջբնուն շատ քիչերն հայերէն գիտեն, իսկ ամենքն ալ լատին քահանայից հովուութեանը տակ են, ասով հանդերձ

կրօնատէր են և փոքր ինչ ալ ազգասիրական զգացում մ'ունին, եթէ հայութիւնը իրենց ճանչցնող ըլլայ. ասանց շատը օտարաց հետ խնամութիւն ունի :

Ասկէ զատ Թրանսիլվանիոյ որ գիւշն որ մանես, անհնար է որ Հայ մը չ'գտնուի, ինչու որ երկրատէր Հայերը զրեթէ միշտ գիւղերը կը բնակին : Ուստի որ գիւղացիին հարցուի թէ Հայ կա՞յ հոս, իսկոյն կ'տասնի ցոյց կ'տայ, իսկ այն Հայը կը տեսնես որ իր Հայ ըլլալը չը գիտեր, այնքան Հայութեան խօսք եղած չէ որ ինքն ալ մտռցած է իր Հայ ըլլալը և կամ կ'ուրուեսայ Հայ ըլլալը, Հայոց վրայ գաղտփար և ծանօթութիւն չ'ունենալնուն և մեծ ազդ մ'ըլլալը չ'գիտնալնուն պատճառաւ : Բայց երբ Հայոց վրայ դոհացուցիչ և ուրախառիթ լուրեր հաղորդուի իրենց, կ'սկըսի վրանին շատ քիչ ազգային զգացմանց արթննալուն նշաններն տեսնուիլ : Արսեն թէ «մեզ այսպէս բաներ պատմող և իմացնող չ'կայ, մենք ալ գիտենք թէ միայն մենք ենք մնացեր Հայ, անոր համար ամօթ զգալով մենք ալ չ'ենք ուղեր Հայ ըլլալնիս յայտնել, որ չ'ըսեն թէ Չինկեանի պէս քիչ մը բան մնացեր ենք» :

Այս է զրեթէ Թրանսիլվանիոյ գաղթական և կէս կորուսեալ Հայոց բոլորին ալ կարծիքն ու կեցութեան պայմաններն և վիճակնին : Բաց ի տեսնցմէ, այդ հայ գաղթականութիւնը Հունդարիոյ մէջ դեռ ուրիշ շատ տեղեր թէ եկեղեցի, թէ մատուռ և թէ ուրիշ բաղմամբիւ հաստատութիւններ ու շատ կտոր կտրուածներ սնի եղեր, որք այժմ՝ բոլորովին Ատմինաց ձեռքն անցած են, որոց հայկական գոյք ըլլալը վրայէն յայտնի է :

Այս կորուսաներն անշուշտ տեղի ունեցած են այս կողմի Հայերն առանց գլխաւորի և առաջնորդի մնալնուն համար :

Մաճառ խոթանի Հայերը թողելէ յառաջ, հարկ կը համարիմք սոյն դաղթականութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն մ'ընել :

Այս երկրին Հայերը, ինչ կարգէ ալ լինին, ընդհանրապէս և առհասարակ աշխատասէր են, յատկութիւն մը որ կրնայ իրենց ազգին պատիւ մը բերել, հակառակ Հունգարացոց դանդաղ և անյաջող բարուցը, հաւատարիմ և ուղիղ են վաճառականութեան և իրենց առուաւորին մէջ, որով դրամատեսարայ մեծ համարումն ու վատահոթութիւնը կը վայելին, փոխանակ Հրէից պէս խորդախ կամ խաբեբայ ըլլալու :

Բաց ի մէկ երկու քաղաքէ, Հունգարիոյ բոլոր միւս քաղաքաց Հայերն, արք և կանայք, ընդհանրապէս բաւականատէր և ամսթխած են, հակառակ Մաճառ և Ալաճ իգական սեռին լիախ և անպարկեշտ կենցաղալարութեանը, որոց մէջ Հայք կրցեր են պահպանել իրենց համեստութիւնը, մարդասէր են և բարեսիրտ՝ հակառակ Մաճառաց սխալալութեանը և Ահհայ մարդասեցութեանը :

Հունգարացիք և Ալալաք այնքան թեթեւ են ի կրօնս և շատն անհաւատ, բաց ի Ալալաք գիւղացիներէն, որ տարին անդամ մը իսկ եկեղեցիին առջեւն չեն անցնիր, և 15 տարուան միջոցին, մինակ Մաճառներէն 3-4000 ընտանիք Մովսիսական օրէնքն ընդունած են, զոր բացարձակ կը դաւանին :

Մաճառներն շատ ալ հպարտ ու սնուպարծ են, քսակնին մէկ ոսկի որ ունենան, ինքզինքնին թագաւոր կը կարծեն, շուայլ են և զեղխ, զուարթերէս և զբօսասէր, բայց շատ ընտիր պատերազմող են, ահանկ որ իրենց քաջութեանը հաւատարող ազգ չկայ գրեթէ. խիստ կորովի և հատաբազուկ են :

Ասկից յառաջ ըսինք թէ՛ Ահալայի հայ ժողովրդ-

դասերը Հայոց եպիսկոպոսութիւն մը հաստատել խնդրած էր Պապէն և հաւանութիւնն ալ ստացած , բայց Մաճառի եպիսկոպոսը դէմ կեցած էր : Այդ արգելքն ու ընդդիմութիւն հանելուն պատճառը սա էր թէ՛ տեղւոյն բնիկ Մաճառ ժողովուրդը , ինչպէս՝ ըսինք , կրօնքէ պաղած ըլլալով բնաւ եկեղեցի չեն երթար , ընդհակառակն Հայերն ալ անդիլի ծայր ջերմեռանդ ու կրօնասէր ըլլալով , առանց եկեղեցի երթալու չեն անցներ , հետեւաբար ընդհանուր Մաճառիսթանի Պապական եկեղեցիներն յաճախող ու պայծառ պահող ժողովուրդն , նաև իր շահու և հասութից ազբիւրն Հայերն ըլլալով , թող չէ տուեր որ զատ եպիսկոպոսութիւն արուի ասոնց , ինչու որ այն ատեն պիտի հեռանան իրմէն և շահու ազբիւրը պիտի դոյցուի . ալ որսու զանգակ պիտի հնչեցնեն հրաւիրելու որ եկեղեցի դան , եթէ Հայերը չըլան Պապական եկեղեցեաց մեծ մասը պարագ կը մնան :

Իսկ Մաճառ եպիսկոպոսը այսքանով ալ չբաւականանալով , կ'աշխատի որ խնամութեամբ և կամ ուրիշ այլ և այլ միջոցներով , այսինքն դպրոցներէն հետըզհետէ հայերէն ուսումը և եկեղեցիներէն հայերէն լեզուաւ ժամասացութիւնը վերցնելով , Հայերն Մաճառ ազգի մէջ ձուլել ու կլլելով անհետացնէ , այնպէս որ եթէ այս բանին անմիջական դարման մը չտարուի , հետեանքը խիստ աղետալի և մծապաւտ է :

Հայերն մէկ պակասութիւն մ'ունին որ մեծ մասամբ տգէտ են , յորմէ դժբաղդաբար շատ դէշ հետեանքներ յառաջ եկած են : Սակայն միթիւրութեան արժանի բան մ'ունին որ , իրենք ինչքան որ ջերմ Պապական են , սակայն և այնպէս մեր ճանչցած Պապականաց պէս բնաւ ատելութիւն և թշնամութիւն չունին Նուսուրչական Հայոցս հետ , ընդհակառակն ինչ

քան որ յարեալ են Պատին՝ կրնայ բառիլ թէ անկէ շատ աւելի կը սիրեն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Էջմիածնայ Լուսաւորչական աթոռը երբ կ'ըսեն՝ անձկակարօտ հառաչք մը կ'արձակեն, թէ ինչո՞ւ իրենք այնքան հեռի մնացեր են անկէ : Վերջապէս Հունգարիոյ Հայերն իրենց պատգականութեամբն հանդերձ, ինքզինքնին Լուսաւորչական և Հայաստանեայց Լուսաւորչի եկեղեցւոյն զաւակներն կը համարին :

Ասի այնպիսի զդայում մ'է, որ եթէ արծարծի և ի կիրարկանի, կրնայ մեծամեծ և յաջող արդիւնքներ ձեռք բերելու շարժառիթ մ'ըլլալ :

ԵՐԿԻՐ ՊՈՒԳՕՎԻՆԱԻ

Այս երկիրը մինչև 1778ին Մօլտավիոյ մէկ մասն ըլլալով, սոյն թուականին Օսմանցոյմէ Քերմանացիներուն ձեռքն անցեր է, ուր և կը գտնուի տակաւին : Այս երկրին մէջ ընդամենը 3 հայաքաղաք կայ, որք են Սուչաւա, Չէրնուվից և Սէրազ :

Ճանբորդը Թրանսիլվանիոյ սահմանէն մինչև Պուգովնայի երկիրը իջնելու պահուն, բոլոր անցած տեղերը Հայոց վրայօք հետաքրքրական խել մը բաներ պիտի տեսնէ, որոց մէկ քանին հարկ կ'համարիմք յիշատակել :

ՍէՏէֆ.— Այս ճանբուն վրայ գեղեցիկ դիւղաքաղաք մ'է, ուր 30 տունի չափ Հայ կը գտնուի. օրոնք այս ատրի սիրուն եկեղեցի մը շինեցին, բայց իրենք քահանայ չունենալուն համար Լատին եպիսկոպոսը 2 լատին քահանայ գրկեց ասոնց : Այժմ այս եկեղեցին Հայոց ստակովն ու ծախիւքը՝ Լատինաց եկեղեցի մը եղած է, և ի շնորհս Հայոց շինած այս եկե-

զեցւոյն՝ Ծ-6 տարիէն կարծեմ Հայ մը չը պիտի մնայ հոն , գիտցած ու շարունակած հայերէն ժամասացութիւնն ալ բոլորովին լատիններէնի փոխուելով :

Այս գիւղին Հայերը երկրագործ են , հիւրասէք և բարեպաշտ :

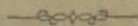
Ասոնք երբ իմացան Հայ օտար ճանբորդի մը իրենց գիւղն այցելելը , իսկոյն իրենցմէ 2 պատգամաւոր ընտրելով կը զրկեն ինծի , ինքրելով որ աղաչեմ ու միջնորդութիւն ընեմ Հայոց մեծամեծներուն իրենց հայերէն գիտցող հայ քահանայ մը զրկելու , որպէս զի լեզուին չկորսնցնեն և Առասաւորին լեզուաւ պատարագ լսեն , (Հայերէնը Առասաւորչի լեզու » կը կոչեն ասոնք) վասնզի , կըսեն , մեզքը չէ՞ մեր ստակին որ Յրանկաց ասնք , որ մեր նոր շինած եկեղեցին Յրանքներն առնեն ու Հայուն չը մնայ . . . : Աստի և կը խնդրէին որ ժամ յառաջ իրենց հայ քահանայ մը հասցնելու ճարը նայիմ : Սրգ՝ դու Հայ մ'ըլլալով լսէ՛ ասոնք եթէ կրնաս բռնել աչքիդ արտասուքը կամ արգիլել սրտիդ փղձկելը : Մարդուս ծնողացը կամ եղբարցը մահը այնքան վիշտ ու կսկիծ չպատճառեր՝ որքան որ այս օտար երկիրներու մէջ ցրուեալ ու սփռեալ խեղճ և անոք Հայ ժողովրդեան անձկակարօտ և անխնամ վիճակն ու կացութիւնը , Արցածիս չափ մխիթարեցի և իրենց մեծ յոյսեր տալէս զկնի , հառաչելով բաժնուեցայ . . . :

ՊՅՐԿՈ ԲՐՈՒՆՏ.— Այս ալ գիւղաբաղաք մ'է , ուր 3 տուն Հայ կայ , որք բաւական հարուստ են Բարեբաղաբար ասոնք իրենց հայերէն լեզուն կատարելապէս պահած են , սա պատճառաւ թէ օտարազգիի մը առջևը գործի մը առթիւ գաղտնի խօսակցելու յատուկ լեզու մ'ունենալու համար , որ խիստ ստիպողական և անհրաժեշտ կը համարին , և ոչ թէ Հայ ըլլալուն և

կամ հայու թիւննին պաշտպանելու համար : Ասի իրենց խոստովանած պատճառն է , որ ոչ նուազ մարդուս ծիծաղը կը չարժէ :

Կան ուրիշ նաև խել մը գիւղեր , ինչպէս են՝ Գիւկուցա , Գօմբնու , Բօյանքսթամբլը , Բօշնան , Տօրնա վատիա , Եագօպինա , Բուտնա և Պօթօյիտա : Մինչև հոս գտնուող Հայերն պապականացած են , իսկ հետեւեալ գիւղերունը հարազատ Լուսաւորչական ֆնացած են , ինչպէս են՝ Բիմբլուէք , Բրիւսակ , Վաման , Ծրածն , Պուքչօվա , Էլիէշտէն , Սինտիլիս և Հօմօր : Ասոնց մէջ մէկէն մինչև 10-15 տուն Հայ կը գտնուին , որոնց գործն է անտառներէն տախտակ կտրել տալ : Ասոնց մէջ կան նաև վաճառականներ ալ , որք գիւղացւոց ապրանք կը ծախեն . վերջի Հօմօր գիւղաքաղաքին մէջ 10 տուն Լուսաւորչական և ազգասէր Հայ կայ , որոնց մէջ նշանաւոր են Սիմօն Փատուրօվիչ Գրիգոր Փոփօվիչ , Օհաննէս Սնտրուչքա և այլն :

Ասոնք եկեղեցի մ'ալ ունին , բայց քահանայ չունենալնուն համար , տարին 1-2 անգամ Սուչաւայէն (որ 4 ժամու հեռաւորութիւն ունի) քահանայ մը կ'երթայ Հօմօր որ թգոնէ պատարագ մը տեսնեն : Տղաքնին օտար դպրոց կ'երթան , բայց հայրերնին մեծապէս կը ցաւին ու կը դանդառին իրենց զաւակացը հայերէն չը սովորելուն վրայ :

Չ Է Ր Ն Ո Ւ Վ Ի Յ

Ասի Պուքօվինայի մայրաքաղաքն է , Պէսարապիոյ տահմանագլխօյն վրայ , Խօթուէն 2 ժամու չափ հեռուի , ձախ կողմէն Բրութ դետը կ'անցնի , որ կը դատէ Բուժմանիան Պուքօվինայէն : Սուչաւայէն ալ մինչև այս քաղաքը երկաթուղիով 3 ժամ կը տևէ :

Չէրնուվից 30,000 բնակիչ ունի մեծ մասը հարուստ, աղքատը շատ քիչ է . նաև քաղաքացւոց մեծ մասն ալ Հրէայ է, բոլոր շուկայն և վաճառականութիւնը Հրէից ձեռքն է, բաց ի երկու հայաղգիներէ, որք հարազատ Լուսաւորչական են, Անտօն Գապաքար անուամբ :

Այս քաղաքին մէջ ամեն ազգէ ալ մարդ կ'գրտնուի, մանաւանդ որ Չէրնուվից՝ բոլոր Բուժմանիոյ ու Կաճառիստանի կեդրոնական ուսումնարանը կը համարուի . ունի երեք հաս առաջին կարգի վարժարան, 12 քլաս, և 7 հատ երկրորդական դպրոց, բաց ի աղջկանց համար 2 զիշերթիկ և 3 ցերեկեայ վարժարաններէ : Բուժմանիոյ հարուստները՝ օտար երկիրներէ իրենց զաւկները հոս կը դրկեն ուսումն առնելու, այնպէս որ իդական սեռի դպրոցաց մէջ մինչև 25 տարեկան աղջիկներ կը գտնուին ուսմանց ընթացքին աւարտելու համար, վերջապէս այս քաղաքն ամբողջ ուսումնարան մ'ըլլալ կը կարծուի, ուր իրեն ամեն ճիւղերն ալ ունի :

Չէրնուվիցի մէջ 24 տուն Հայ կայ սպապական, հարուստ երկրագործ և հողատէր, որոնք շատ գիւղեր և արտեր ունին իրենց սեպհական, դժբաղդաբար ո՛չ աղգային զղացում ունին, և ո՛չ ալ հայերէն բառ մը գիտեն . մինչև իսկ Հայ ըլլալնին ալ չեն ուզեր խոստովանիլ, բայց խիստ քաղաքակրթեալ և ուսումնական են : Այնպէս որ Սուչաւայէն հոս, որ 3 ժամու չափ հեռաւորութիւն ունի, համբողջ մը մեծ և զգալի տարբերութիւն մը կը տեսնէ առաջնոյն և վերջնոյն բնակչացը մէջ, մէկուն տգիտութիւնը միւսին ուսումնականութեանը հետ հակապատկեր մը ձեւացնելով :

Հայերն այս քաղաքին մէջ մինչև ցարդ եկեղեցի չ'ունեն, այլ Լատինաց եկեղեցւոյն մէջ խորան մը

կար յատուկ , որ Հայ քահանայ մը կը պատարագէ եղեր : Իսկ ջանիւք նոյն տեղի Հ. Միթուլցքի Հոսվմէական քահանային , այդ 24 տուն Հայ ընտանիքը 100,000 Ֆիօրին ծախքով խիստ շքեղ քարաշէն եկեղեցի մը կառուցեր են , (որուն ազգասէր Մեծ. Ջուշեղ 600 Ֆիօրին նպաստած է) որ դեռ նոր այս տարի օծուած էր : Հայ մը որ այս փառաւոր եկեղեցին մանելով երբ անգամ մը Հայ արանց ու կանանց վրայ ակնարկ մը ձգէ , անհնար է որ անքերը չը լեցուի , տեսնելով որ Մենցիի գաղթականութեան այս ընտիր մասին ալ ազգային և հայրենի զգայումները բոլորովին սրտականութենէն թունաորուելով , պապականութեան մէջ մտրեր ու խեղդուեր են , Չը լսուիր բնաւ հայերէն բառ մը այդ Հոյսց բերնէն , որք եթէ օտար երկրէ հասնող Հայու մը հանգիստին՝ առ առաւելն միմիայն երեսը նայելով լսելեայն կը ժըպտին , ասով հոսկցնել ու յայանել ուզելով թերեւս Հայութեանն կտամամը ունեցած սէրն ու համակրութիւնը , իսկ ասկէ զատ ալ ուրիշ բան չ'են գիտեր , բայց միայն գերմաներէն բարե մը տալով հեռանալ , ցուալի հառաչանքներ ու ազգային համար արտար և չարագուշակ մտածումներ թողլով առաջդ :

Եկեղեցին երկու քահանայ ունի , մէկն է վերոյիշեալ Հ. Միթուլցքին , որ քիչ մը հայերէն գիտէ բարեբաղդաբար , իսկ երկրորդը ճիզլիթական զըպրոցի մը աշակերտ է , որոյ անունն անգամ արժան չ'է տալ , հայերէն բարե մ'անգամ տալ չը գիտէ , բայց եթէ շաբաթն անգամ մը թութակի պէս հայերէն թիւ պատարագ մ'ընելէն զատ , այն ալ առանց նշանակութիւնը գիտնալու և հասկնալու , երկու Ահհ տիրացու կայ ամօականաւ բռնուած , որոյ արարողութեան համար պէտք եղած քանի մը հայերէն բառ սովրեցու-

յած են, ժամակօշն ու լուսարարը Լեհացի են : Վերջապէս այս քաղաքին Հայերն ալ մինակ այսօրուան օրս իրենց հայերէն թիւ պատարագովը կը ճանչցունին , այս ալ վերնայ նէ՛ իբրև տես հոս տեղի 24 տնւոր Հայերուն ալ :

Ս Ո Ւ Չ Ս Ի Ս .

Սա հին քաղաք մ'է , որոյ 2,000 տարուան բերդին մնացորդները ասկառին կը կենան : Քովէն Սուչով գետը կ'անցնի՝ որ Մոլտովիան կը զատէ :

Քաղաքիս բնակչաց թիւն է 13,000 , որոց գրեթէ 1/3ը Հրէայ է , ասոնք բոլորն ալ հարուստ և քաղաքին առուտորը ձեռքերնին է : Հոս առաջներն Հրէայ չ'կար , և բոլոր վաճառականութիւնն Հայոց ձեռքն է եղեր , բայց օր ըստ օրէ Հայք ջրուելով և Հրէայք շատնալով , այս վերջիններն այսօր հարստացեր , իսկ ընդհակառակն Հայերն ալ աղքատացած են :

Հրէից այսքան շուտ աճելուն և բազմանալուն պատճառներէն ամենէն զլիսաւորը սա՛ կրնայ համարուիլ թէ , Հրէայք ընդհանրապէս 10-12 զաւակի տեր կըլլան , մինչդեռ Հայք ընդհակառակն 1-2 զաւակով կը բաւականանան :

Հարստութեան մասին ալ Հայք գրեթէ իրարու նախանձոտ են և մէկմէկու մեծնալը չեն քաշեր , մինչդեռ Հրէայք ընդհակառակն միշտ իրարու օգնող և մ'իմէկու հարստանալուն փափաքող են , այս ընթացքով կերևի թէ Հրէայք բոլոր աշխարհի ժողովրդոց ամենէն հարուստն ու զօրաւորը պիտի ըլլան :

Սուչաւայի մէջ ասկէ 150 տարի առաջ 700 տուն Հայ կայ եղեր , 5 եկեղեցի և 2 վանատուն ունենա-

լով, բայց ինչպէս առաջ ըսինք, ասոնք նախ Լեհաստանէն հոս և ասիէ ալ մէկ մասը վերջէն Մաճառիստան գաղթելով, ասիէ մինչև 70 տարի առաջ 200 տուն Հայ մնացեր է մինակ սոյն քաղաքին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի եկեղեցւոյ արձանագրութենէն, իսկ այսօր 90 տուն Հայ քաղաքին մէջ կայ, 70ի չափ ալ շրջակայ գիւղերը: Քաղաքացի Հայոց մեծ մասը ազքատ է, իսկ գիւղացւոյ մէջ հարուստներ շատ կան, որոցմէ ոմանք ընդարձակ կալուածներու և շատը ամբողջ 2-3 գիւղի տէր են: Ասոնց մէջ Պարոնութեան տիտղոս կրող 6-7 Հայ ընտանիք կը գանուին, իսկ միւսներն հարուստ հողատէր են. մեծ մասը երկրագործութեամբ կ'ըբազին, իսկ մէջերնին վաճառականութեամբ պարապող քիչ կայ:

Քաղաքին մէջ ընդամենը 23 եկեղեցի կայ, որոց 21ը օտարազգիներու է, և Հայոց 3էն միայն 2 եկեղեցիներն կանգուն կը կենան, իսկ միւս 3 եկեղեցեաց աւերակներն անգամ չ'են տեսնուիր: Այժմու 2 եկեղեցեաց մինն է Ս. Խաչ, ուր ժողովուրդը կը յաճախէ գլխաւորաբար: Այս եկեղեցին Քիբրիեանց հայազգի իշխան մը շիներ է, որու տէրութենէն Պարոնութիւն արուեր է, և այդ ազնուականութեան տիտղոսին իրաւունքը տակաւին մինչև ցայսօր իւր ազգատոհմին բոլոր անդամներն ալ կը վայելեն:

Եկեղեցւոյ գմբէթը կաթուղիկէի ձևով է, և բարձրը քարաշէն զանգակատուն մ'ունի, գերեզմանատունն ալ սոյն եկեղեցւոյ բակն է:

Երկրորդն է՝ Ս. Սիմէօն անուն եկեղեցին քարուկիր փառաւոր շինուած քով, որոյ մէջ ալ գեղեցիկ գերեզմանատուն մը կայ:

Հայոց 2 վանատուններէն մէկն է Ս. Օգոսէնա վանքը, որ գեղեցիկ եկեղեցի մ'ունի կաթուղիկէ և

քարաչէն զանգակատունով, յորմէ 12 ոտք վեր Լուսաւորիչ անուամբ փոքր մատուռ մը կը տեսնուի: Քարաչէն առաջնորդ սրան մը կայ մէջը մատուռով մը, որն որ օր ըստ օրէ քոյքայուելու վրայ է, Ասի Ակորչա անուն անձ մը շիներ է, որոյ անունը քանդակեալ կը կենայ մտարան ճակատը:

Միւսն է Հաճկատար վանքը, որ քաղաքէն կէս ժամ հեռու՝ բլուրի մը վրայ շինուած է, ունի ուխտաւորաց սենեակներ, խիստ անոյշ ջուր մը, որոյ նրմանը չկայ քաղաքին մէջ: Այս վանքը հրաշագործ ըլլալու համբաւ մը կը վայելէ, ուր ո՛չ միայն Հայերը, այլ և օտարազգիք ալ կ'զան բժշկութիւն զրտնելու:

Թէ քաղաքին և թէ գիւղերուն մէջ գտնուող այս 150 տունի չափ Հայոց համար՝ ընդամենը 2 քահանայ կայ. Տ. Լևոն և Տ. Յովհաննէս Արշնայ: Ասանք բաց ի ժողովրդէն առած նուէրներէն նաև տարեկան թոշակ կ'ստանան եկեղեցիէն: Գիւղերը գտնուող Հայերը՝ շատ ժամանակ քաղաքը չը կրնալով գալ ստարագ տեսնելու, օտիպուած են Յունաց եկեղեցիներն երթալ:

Գժբաղդաբար քաղաքին Հայ եկեղեցիներն ալ մեծապէս բարոքման և կանոնաւորութեան պէտք ունին, ժամատացութիւննին անկարգ և անկանոն է, մանաւանդ կարգացած շարականնին: Այս եկեղեցեաց համար անպատճառ ուրիշ մէկ երկու ուսեալ և կարգ կանոն զխոյոզ քահանայներ պէտք են:

Սուչաւայի մէջ մեր զխոյոզ հին ամիրայութիւնը կը տիրէ, բառին ըուն նշանակութեամբը, եկեղեցւոյ հողաբարձութիւնը որ հրամայեն՝ այնպէս պիտի ըլլայ. քահանայք ըստ ամենայնի պատրաստ են անոնց հնազանդելու, այս պատճառաւ կրօնքի դէմ

չատ բաներ տեղի կ'ունենան : Կնչպէս որ անցեալ տարի մկրտութեան մը առթիւ՝ քահանայից և հոգաբարձուաց մէջ վէճ մը ծագելով, վերջիններն Պատրիարքարանէն ուրիշ քահանայ ուղելու ելան : Պատճառը սա էր թէ՛ հոգաբարձուաց մին ուրիշի մը դէմ ունեցած սխակալութիւնը յազեցնելու համար, կ'պատուիրէ քահանային թէ՛ երբոր երախտյն մկրտելու բերեն, մինչև որ հայրը եկեղեցւոյն պարտք ունեցած 30 քրքմից սակին չը հատուցանէ՝ չըլլայ որ զուակը մկրտէ, Բայց քահանայն առանց մտիկ ընելու այս պատուէրը, երախտյն կը մկրտէ . հոգաբարձուք իմանալով զայս, քահանայն աջը կանչել կ'տայ և խրատիւ կը յանդիմանէ խօսքը մտիկ ըրած չըլլալուն համար, առ որ քահանայն կը պատասխանէ թէ՛ ասի իւր պաշտօնն է, ուր որ մկրտութիւն, սոսկ և ննջեցեալ մ'ըլլայ, իր պարտքն է երթալ կատարել, զոր եթէ չընէ՝ իր կարգին և կոչմանը դէմ՝ մեղանշած կ'ըլլայ, և թէ ինքը ստակի Բահլուր չէ և այլն :

Ասոր վրայ բարկանալով հոգաբարձուք՝ դանդաղ կը գրեն Պատրիարքարանը յիշեալ քահանայից դէմ, պարտազանցութեան յանցանօք ամբաստանելով զանոնք, և ուրիշ քահանայ գրկուիլ կը խնդրեն Ս. Պատրիարքէն : Ստոյգն ըսելու համար քահանայք այս մասին յանցանք չ'ունին, իսկ ուրիշ կողմանէ շատ մեղադրելի են, ինչու որ եթէ առած ստակնին իրենց զրգանը մոտեցիլքը դիմանան՝ անդիի ծայր կաշխատին, այնպէս որ իրենց անյադ արծաթսիրութենէն կարգերնին ու պատիւնին նուաստացուցած են, և հոգաբարձուք քահանայից հետ իրր ստորակարգեալ ծառայի մը հրամայելու պէս կը վարուին :

Հասարակ ժողովուրդը ձայն չ'ունի բարձրացնելու և հաշիւ ուղելու, եկեղեցւոյ կարգադրութիւն

և ամեն բան 2-3 հոգաբարձուաց ձեռքն է, որք 10 տարիէն ի վեր է այս պաշտօնը կը վարեն:

Նաև Հայ եկեղեցեաց մէջ Լատինացոցմէ մէկ քանի սովորութիւն ներմուծած են: Օրինակի համար եկեղեցւոյ մէջ սովորութիւն ունին որ «Սուրբ սուրբի, Առէք կերէքի, Սրբասացութեան» և այլն միջոցին Լատինաց պէս սպասուորը զանգակ կ'հնչեցնէ, Ողջոյնի ժամանակ ժողովուրդը զիրար չ'ողջունէր: Առաքելոցն ալ կիսկատարըսելով շուտ մը կը լինցնեն:

Սրգէն ժողովուրդը եկեղեցի շատ չ'յաճախէր, կրօնքէ գրեթէ բոլորովին պաղած է, բաց ի կնիկներէ, որոնք միշտ եկեղեցիէն պակաս չ'են ըլլար, բայց ասոնք ալ մինչև ժամերգութեան աւարտը բարձր ձայնով իրարու հետ խօսակցելով, ժողովրդին մտածական աղօթքը կը խանդարեն, վասն զի հոս վերնատուն չը գտնուելով, եկեղեցւոյ ասեանին կէսը այր մարդ կը կենայ կէսն ալ կին:

Մարդս վերջին աստիճանի զարմանք կիմանայ, տեսնելով Սուչաւայի Հայոց այսքան կրօնքէ պաղիր, մինչդեռ Մաճառիստանի Հայերն՝ որք հազիւ թէ 230 տարիէ Սուչաւայէն Հունգարիա գաղթած են, բնաւ եկեղեցւոյ դրնէն չ'են զատուիր և վերջին ծայր բարեպաշտ են: Ասոր պատճառն ըստ մեզ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Սուչաւայի Հայ քահանայից անկարգութիւնն ու միայն իրենց շահուն համար աշխատելն եղած է, բայց ամենէն աւելի հսկող քարոզիչ առաջնորդ մը չ'կենայն է որ ամեն մարդ ըստ հաճոյից ընթացք մը բռնիր կ'երթայ:

Գպրոցնին շատ խեղճ բան է, ուր ուսումը հասարակ ընթերցմունքէն անդին չ'անցնիր, վարժապետնին է Աստուածատուր Բամաչկան անուն ծերունի մը որ 300 ֆիօրին թոշակ կ'ստանայ, բայց ինքը հայե-

րէն պարզ ընթերցմունքէ մը անդին չկրնար անցնիլ, նմանապէս գրած գիրերնին ալ Ադամէն մնացած է : Այս դպրոցը յաճախողներն խեղճ աղքատաց զաւակներն են, որոց ամենէն աւելի պէտք է ուսումը, բայց հարուստք իրենց զաւակներն քաղաքային մեծ վարժարանը կը դրկեն տարին 100 Քիօրին թոշակով : Արդեօք այդ ստակով Հայոց դպրոցը յառաջ տանին և շարքացնեն, և աղքատ տղայք ալ հարուստներուն որդւոց շնորհիւր ուսումն ստանան ու կրթունենէ չըլլար :

Բայց որո՞ւ հոգն է այդ բանը, արդէն—ցաւալի է ըսել—բոլոր հարուստք այնքան հպարտ են և մեծամիտ, որք իրենցմէ ստորին մէկու մը անգամ բարե տալ կը զլանան, աղքատը մարդու տեղ չ'են գնելի, սորորմութիւն խնդրող քաղաքացին կը վաճառն առջևնուն : Ամեն հարուստք իրարու սխերիմ թշնամի են, զիրար կը բամբասեն, շատերն իրարու հետ տարիներով սրդողած կը կենան, շատն ալ եկեղեցի չ'ուզէր գալ եկեղեցւոյ հոգաբարձուաց մէկուն գէմ հակառակութիւն կամ ատելութիւն մ'ունենալուն համար : Իրարու շահու աչք կը անկեն և զիրար սնանկացնելու և վատահամբաւելու կ'աշխատին :

(Ստով հանդերձ պէտք չ'է բացառութիւններն ալ մտնալ, ինչու որ արդարութեան պարտք մը կատարած ըլլալու համար հարկ է խոստովանիլ թէ՛ Սուշաւայի Հայոց մէջ կը գտնուին դեռ այնպիսի անձինք, որք իրենց ներկայ վիճակին վրայ յուսահատեալ, մեծ վշտակրութեամբ աներևոյթ ձեռքէ մը դարման և օգնութիւն կ'ակնկալեն՝ այս շարեաց և անտեղութեանց օր մը յառաջ բարձումը տեսնելու :)

Ստանք այն աստիճան ճշմարիտ են՝ որ կրնամք ըսել թէ տակաւին շատ պակաս են մեր այս յիշած թերութիւններն, ինչպէս կրնայ վկայել նաևս Պէժ-

յիւք-տէրէ նստող այն աղնիւ Պ. Չունդ ազգասէր ան-
ձը, որն որ Սուչաւացի է, (բայց բնաւ մարդու հա-
ւատալը չ'գար, ինչու որ անկարելի բան է թէ Սուչա-
ւայի Հայոցմէ այսպիսի ընտիր և գովելի բարեմասնու-
թիւններ ունեցող մարդ ելնէ) :

Սա իւր հոգաբարձութեան օրովը, զոր վարեր է
Սուչաւայի մէջ ասկէ 24 տարիի չափ յառաջ, վերջին
աստիճան աշխատերու ճգներ է դարձրոյին յառաջա-
դիմութեանը մասին, և երկու երեք տարուան մէջ
բաւական ալ պտուղ և արդիւնք հասուցեր է, որոց
մէկն է քաղաքիս Տ. Լևոն քահանայն, Յայց ինքը
լուսամիտ և խիստ ազատասէր ըլլալուն, տեղացիք գրե-
խոյն փորձանք չ'է մնացեր որ չը բերեն, ուստի ինքն
ալ չ'կրնալով համբերել, հոգաբարձութենէ հրաժա-
րեր և ձգեր քաղաքը՝ Պօլիս եկեր է, Յայց իր բարի
բնաւորութեամբը և անկեղծ ու արդարասէր վարքովը
չատ Հայ երևելեաց սիրաբը շահելով, մեծ պատիւ ու
համարում ստացեր է հոս, այնպէս որ այս օրուան
օրօ Պ. Չունդ թէ՛ ուսումնականութեան, թէ՛ հարըս-
տութեան և թէ՛ պատուաւորութեան մասին, Պօլսե-
ցի Հայոց մէջ երևելի և նշանաւոր անձանցմէ մէկն է,
և սրոյ անունը նոյն իսկ իրեն թշնամի և հակառա-
կորդն եղող Սուչաւացիք անդամայսօր ակնածութեամբ
բերաննին կ'առնեն :

Մինչդեռ անդին, վիրաւորեալ սրտիւ Պ. Չուն-
դի իրենցմէ բաժնուելով հեռանալէն ի վեր է որ, ի-
րենք փոխանակ յառաջադիմելու, օր ըստ օրէ յետա-
դիմութեան երես բռնելով, այսօր այս տխուր վի-
ճակին մէջ կը գտնուին :

Սուչաւայի մէջ աղջկանց դարձրոց չ'կայ, այլ գեր-
մանուհի մը եկեղեցւոյ կարուածներէն մէկ երկու
սենեակ վարձելով՝ հսն Հայ աղջկանց գերմաներէն

գաս կ'տայ, որոնք հայերէն բառ մ'ալ չ'են գիտեր, Ամսոս, միթէ այդ գերմանացիին հետ հայ վարժուհի մ'ալ բերելով, ՁՁ աղջկան համար գերմանուհւոյն վճարուած 220 ֆիորլինի կէսն ալ այդ Հայ վարժուհիին տալու ըլլան նէ՞ գէ՞շ մի կ'ըլլայ, որ Հայ աղջիկներն ալ գոնէ օրը իրմէն մէկ երկու հայերէն բառու խօսակցութիւն սովորելով մայրենի լեզունին անկորուստ պահած կ'ըլլան, Բայց ո՛ւր է այն սղին և այն զգացումը որ զատոնք մտած է :

Այս տեղի Հայ ժողովրդին մէջ ալ ամուսնութիւնը նուազած ըլլալուն համար, Հայ օրիորդաց շատը օտարազգիներու հետ կարգուելու ակափին հետեւած են : Տեղացիք մարդու հետ սերտ բարեկամութիւն չունին, վերջին ծայր կասկածոտ են, և տեսակցութիւննին խիստ ցուրտ է : Տակաւին կը տեսնուի այս տեղի Հայոց մէջ՝ Թաթարաց պէս, Յէ-պոյէ, Էնթ-ըէ և Խալը-է գնողներ, զորս տեսնողը՝ հին աշխարհի մարդոց վրայ կրնայ գաղափար մ'ունենալ :

Այժմ այս քաղաքին համար խիստ ստիպողական է դպրոցի բարեկարգութիւնն ու յառաջադիմութիւնը, և լսու հայկաբան դասատուի մը և վարժուհիի մը պէտքը խիստ զգալի և անհրաժեշտ է :

Այս գործն ալ ի գլուխ հանելու համար, հարկ է Րումանիա բանիբուն առաջնորդ մը զրկել, որն որ մերթ ընդ մերթ այս կողմերն ալ այցելելով՝ ջանայ եկեղեցին բարեկարգել, ժողովուրդը կրօնասիրութեան բերել, քահանայից վրայ հսկել և մէկ երկու բանիբուն քահանայ ևս աւելցնել :

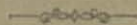
Նկեղեցին 15,000 ֆիորլին եկամուտ ունի, բայց ի ուխտաւորաց և եկեղեցի յաճախող ժողովրդեան կողմանէ տրուած նուէրներէն, որոց կէսը հազիւ թէ ծախք կ'ըլլայ, իսկ միւս ստակներն ո՛ւր կ'երթան կամ

Ո՛ւր մնացած են, ո՛չ գիտցող կայ և ո՛չ հարցնող փնտռող։
Սակայն մենք Լուսնացանք դրամական կորստէն, հա-
յուլթեան այս մնացորդը գոնէ չը կորսուի, որոյ հարկ
եղած դարմանն ու միջոցը ձեռք առնուին Ս.զգ. վար-
չութեան և Ս. Պատրիարքին լուրջ ուշադրութեանը
յանձնել հարկ կը համարիմք։ Սպագայն պիտի անի-
ծէ զմեզ՝ եթէ այս մասին մեր ձեռքէն եկած ջանքն
ի գործ դնելու զլանամք և կամ անխոյթ մնամք։

Ս Ե Ր Ս. Գ.

Հոս ընդամենը 10 տուն Հայ կայ, որք նոյնպէս
Չէրնուվիցի Հայոց նման բնաւ հայերէն չեն գիտեր,
բաց ի 1-2 անձանցմէ, կրօնքով Հռովմէական են, չունին
յատուկ եկեղեցի, Լատին քահանայ մը կը հովուէ
զիրենք, Իրենք կ'ըսեն թէ՛ հոս առաջները 700 Հայ
ընտանիք կան եղեր . . . :

Ո՛ւր են մնացեր արդեօք, աւաղ քեզ, ազգ
Հայոց

Լ Ե Հ Ա Ս Տ Ա Ն

Ի Լ Վ Ո Վ, Կ Ա Մ Ը Ս Տ Գ Ե Ե Մ, Լ Է Մ Պ Լ Ի Կ

Այս քաղաքը 1060ին շիներ է Լևոն անուռն դուքս մը, որոյ անուամբը երբեմն Լէօբօլիս ալ կայ յիշուած :

Կերևի թէ այս քաղաքը Հայոց առաջին գաղթականութեանը միջոցները շինուած է, ինչու որ թէ քաղաքին շինութեան և թէ Հայոց այդ առաջին գաղթականութեան թուականացը մէջ ակներև զուգադիպութիւն և նոյնութիւն մը կայ :

Հայք, առաջին անգամ 1120 անուոր սկսած են գաղթել հոս, ուր նախ փոքր, բայց վերջը 1183ին փայտաշէն մեծ եկեղեցի մը շիներ են, որոյ յիշատակարանը կը կենայ դեռ, Հայերն ինչքան որ իրենք չեն շինած այս քաղաքը, բայց այնքան ծաղկեցուցեր են որ՝ այն ժամանակը 100 տարուան միջոցին՝ Գերմանիոյ առաջին դեղեցիկ և վաճառաշահ քաղաքն եղած է :

Ստուգիւ ալ ասի մայրաքաղաք մ'ըլլալու ամեն հարկ եղած հանգամանքներն ունի. քաղաքը մեծ է և զարդարուն, տուները բարձր ու քարաշէն, նոյնպէս բարձրաբերձ և հսկայածև 30ի չափ եկեղեցիներ, Ասոնցմէ զատ ունի, նաևս երևելի համալսարան մը, և վարժարաններ, մարմարեայ արձաններով զարդարուած թատրոններ, հասարակաց սպորտէզներ, զբօսավայրք և դեղեցիկ ու սքանչելի հրապարակներ, վերջապէս իրօք մայրաքաղաք մը ըսուելու արժանի է այսօր :

Մինչև 14րդ դարուն՝ 7,000 Հայ ընտանիք կայ եզեր այս քաղաքն և իր շրջակայները, իսկ հետզհետէ

կորսուելով ու ցրուելով, մինչև 1640ին 4000 ընտանիք մնացեր է, անկէ յետոյ Նիկօլ ԺԱ. Թորոսեվիչ Հայ չեպիսկոպոսը պապականութիւնը բռնի Հայ ժողովրդեան մէջ մտցնել ուզելով, ժողովրդին երկարատեան դէմ կենալուն, երկպառակութեան մեծնալուն, 43-20 տարի եկեղեցիները գոց մնալուն, վերջապէս ժողովրդին արդար ձայնը՝ պապականութեան մէջ խղճութեամբ պատճառաւ, շատերը թողլով Ահատտանը՝ Մուշաւա, Մոլտավիա և ուրիշ քաղաքներ զաղթեր են: 1800ին սկիզբները տակաւին 200 Հայ ընտանիք կար հոս կրսն, բայց աւանդ որ այսօր 20 ընտանիք մնացած է ընդամենը:

Ասկէ 2 դար առաջ Հայերն 3 եկեղեցի, 2 վանք և մեծ ալ դպրոց մ'ունին եղեր՝ բազում կալուածներով ու իրեն սեպհական գիւղերովը. իսկ այսօր մէկ վանատուն և աւոր կից եկեղեցի մ'ունին իր սեպհական կալուածներովն: Հայոց վանքը մեծ ու քարուկիր շինուած է Օրմեանցքի Ուլիձա (որ նշանակէ Հայոց Թաղ) ըսուած տեղը, այս վանքին մօտն է նաև եպիսկոպոսարանը, կանոնիկոսարանը և կուսաստանը:

ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայոց եկեղեցին է արքեպիսկոպոսանիստ բարձր փառաւոր քարաշէն՝ Ատուածածին անուամբ, որն որ 3 դուռ ունի մեծ ու փառաւոր, երկու կողմը 13 խորանով. ասոնց մէջ մեծ խորան մը կայ Ս. Առսաւորչի, որ հարաւային կողմը կ'իյնայ, ուր ամեն հինգշաբթի օր պատարագ կ'ըլլայ՝ մէկ երկու կտոր շարահանի երգերով: Այս պատկերն ամբողջ խորանին մեծութեամբն է և սկեպատ, զոր Աստարինէ անուն Հայ կին մը նուիրեր է 1608ին, տեղիւքին մէջ այն-

պէս հրամայուելով իրեն , ինչպէս որ նոյն պատկերին մէջ մի ըստ միովէ գրուած է :

Այս եկեղեցին խիստ հարուստ է իր թանկագին զարդերովը , ուր տակաւին Անիէն բերուած եկեղեցական ծանրագին անօթներուն մնացորդները կը կենան , ինչպէս են 1010ին գրուած գրչադիր Աւետարան մը ոսկեպատ , 2 հատ սկիհ , մէկ քանի ձեռք ծանր զգեստներ և այլն : Եկեղեցին հայերէն լեզուաւ պատարագ կը լլայ ըստ ծիսի Լատինաց , իսկ ժամերգութիւնը Հայոց շարականներով կը կատարեն , այն ալ ոչ թէ ամեն օր : Կայ 10ի չափ Հայ կանանիկոս , բայց եպիսկոպոսէն զատ ուրիշ մէկն ալ չ'ըիտէ հայերէն , միայն թութակի պէս շարական կարգալու համար՝ հասարակ պարզ ընթերցմունք մը սովորած են : Այս եկեղեցւոյն յիշատակարանը այսպէս գրուած է :

Աթոռանիստ եկեղեցին Հայոց Կղզւոյ շինեցա յամի Տն. 1185 փայտալէն . իսկ ի 1563 շինեցին քարալէն . հիմնադիրն էր պր. Յակոբ Շահնշահ Կաթացի . և պր. Ստեփան ֆանոսեան Արահամենց ի Վայսուրի քաղաքէ : Ի 1509 նորոգեաց զգմբէթն յարգելի Աստուտը Գօփուլէն : Ի 1562 կանդնեաց զանդակատունն պր. Անդրէասն Կաթացի . ի 1723 շինեաց զվերնատունն կուսանաց և բարձրացոյց զգաւթն պր. Խաչիկ Աւետարանովիչ ազնուական իշխանն և դատարօրն (Հայ) դատաստանին . յորոյ յիշատակ կանգնեցին զսիւնն արտաքին :

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՏՐՄՆ

Լէմպէրկ երեք եպիսկոպոսութիւն կայ , Լատին Հայ և Ռուս , երեքն ալ մէկգմէկէ անկախ , Հայոց եպիսկոպոսարանը շինուած է եկեղեցւոյ արևելեան կողմը բարձր և գեղեցկաչէն , ունի 8 սենեակ , 1 սրահ , մեծ սեղանատուն մը և փոքրիկ մատուռ մը : Սեղանատան պատերուն վրայ՝ մինչև ցարգ Լէմպէրկ նստող Հայ եպիսկոպոսաց պատկերները քաշուած , ու

ուսկի շրջանակներու մէջ առնուելով կախուած կը կենան , որոց առաջին 10 եպիսկոպոսները Վուսաւորչահան են մինչև Նիկիոյ Թորոսելիչ շեպիսկոպոսը , ապէ՛ ալ մինչև Կոյնդեան Վարդերեսելիչ Ծպապական հայ եպիսկոպոսունք , ընդամենը 19 պատկեր , որոց շարքին մէջ այժմու հայ եպիսկոպոսինն ալ կը տեսնուի :

Եպիսկոպոսարանը բաղմամբ իւ արծաթեղէն և կահ կարասիք ունի , նաև թանգարան մը կայ հայերէն հին դրեանց , ուր կ'ըսուի թէ 1500 կտոր ձեռագիր մատեան կը դանուի եղեր ժամանակաւ , որոցմէ եպիսկոպոսներէն ու քահանայներէն շատեր կամ իրենք առեր և կամ ծախեր են , շատն ալ Վիէննայի և Քէշթայի արքունի մատենադարանին նուիրեր են , ինչպէս որ Վիէննայի կայսերական գրատունը այսօր 350 կտոր գիրք կայ հայերէն : զոր նոյն տեղի Միւլլէր Քրիսթից հայագէտ գերմանացին վկայած է : 1616ին հոս հայերէն տպարան մը հաստատուելով , առաջին անգամ Սաղմոս մը տպագրեր են , իսկ շատ չանցած գոցուեր և խաբանուեր է տպարանը , որուն յիշատակարանը այսպէս կը գրէ :

Ամենակարօղ զօրութեամբն Աստուծոյ կաղմեցաւ նոր տպագիրս երկիրն Իլախայ քաղաքս լէվ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ նրնջման սուրբ Ածածնին ձեռամբ յոքնամեղ քարմատանեէնց Յովանէս երիցուս , զոր հոգս առեալ մեծաւ աշխատութեամբ և բազում ծախիւք տարի մի բոլոր արհեստաւորաց հետ դատեցայ մինչև գիրն ի զլուխ հանի և նոր կաղմարան սահմանեցի . և վասն փորձի նախ գերզոն Գաւթի մարգարէին տպագրեցի ի յօգուտ և ի շահ անտուածատէր աղօթողաց մերասէն ազանց . . . արդ՝ եղև զբաւ սորին թվականութեան Հոյոյ Ռիմ ամին . յամենան գեկտեմբերի թե և ի Տեառն 1616 ամի . . . ի թագաւորութեանն Քրիստոնէից չե՛հ աղգին բարեպաշտ արքայի երրորդ Չիկմունտին :

Եկեղեցւոյ զանդակատունը մեծ և բարձր է եւ

պիսկոպոսարանին դրանք վրայ, ուր այսպէս յիշատակարան մը կայ գրուած :

Ո՛ր Հայոց թմբն և յամենան յունվարի, Խճ. Անդրէասն Կաթագին շինել կտուր զտուն դանկակին վասն իւր հոգոյ և իւր ծնողացն Խաչերեսն և Սառային և եղբօրն աւաթն. եւ ամենայն գարմիցն Յիսուսին :

Եպիսկոպոսարանին և եկեղեցւոյ մէջտեղի փոքր բակը բարձր մարմարեայ քարէ սիւն մը կանգնած է, որուն վրայ հայր Յովսէփ զՅիսուս գիրկը առած է, մարմարեայ սիւնին վրայ այսպէս փորագրուած է :

Ի փառս սրբոյ Երրորդութեան զայս եկեղեցի եւ վանս նորոգեաց պատուելի Պարոն Խաչիկն Աւկուտեճովի կառուար եւ մեծաւոր Հայաստանցի ի 1752. յաւուր սրբոյ Խաչին :

ԿԱՆՈՆԻԿՈՍԱՐԱՆ

Կանոնիկոսարանը փողոցի վրայ բարձր ու քարուկիր փառաւոր չէնք մ'է, մէջը շատ մը սենեակներ կան իրարմէ բաժնուած զատ զատ, ուր քահանայք կը բնակին : Հոս ալ կայ նաև ազգային թանգարան մը, ուր կը պահեն եղեր Հայք իրենց թանկագին մատեաններն, իսկ այժմ ասոնց չարորդն անդամ չէ մնացած : Հոս է նաև Հայոց գանձատունը, ուր առաջներն 40,000 ոսկի հասոյթ կը մանէ եղեր կալուածներէ, բայց հիմայ շատ նուազ բան մ'է եղած հասոյթը, կալուածոց շատն յանիրաւի յափշտակուած և օտարազգիներէն գրաւուած լինելով :

Հոս շատ տեղեր հայերէն քանդակագիր յիշատակարաններ կը տեսնուին, զորս Անեցիք ընծայեր են, և անհնար բան է որ մարդս—կամ մանաւանդ Հայ մը—դանոնք կարդալու ատենը կարենայ լայլ զսպել, Հայոց ո՛ր դուռը զարնես, — Էջրամեցէք սի՛ն

րելի, ձեր երկրէն և մեր ազգակիցներէն ինչ լուր
 ու տեղեկութիւն ունիք, պատմեցէ՛ք մեզի տեսնենք՝
 հրաւերը փոխանակ լսելու, խսկոյն լեհերէն լեզու
 — աս' ի է անս կը հարցնեն ներսէն: Եթէ ըսես թէ —
 Հայ եմ— մենք հայերէն չենք դիտեր կը պատասխա-
 նեն: Արածես աղանիի բոյները՝ թունաւոր օձերու
 բոյներ են դարձեր:

Ասոնիկոսարանի բաղերն բուր Հայ տապանա-
 գրերով ծածկուած են, որոց մէջ 1160 թուականին
 մեռնող մարդոց տապանաքարը կը տեսնուի:

ԿՈՒՍՍՍԱՆ

Հայ մը երբ այս կուսաստանէն ներս մտնէ, ար-
 իւնը կը սառի, մազերը կը ցցուին ու շունջը կ'սպա-
 ռի, ինչու որ հոս պիտի տեսնէ 15 Հայ օրիորդք, և
 11 ալ լեհ միանձնուհիք, կուսաստանն այնքան մեծ
 ու ընդարձակ չէ, բայց ամեն բան կայ իր մէջն ամ-
 բողջ, ունի նաև սիրուն և գեղեցիկ մատուռ մը, ուր
 օրը 3 անգամ ժամասացութիւն կ'ըլլայ:

Ասնք Բենեթիկտեան կարգէն եզող միանձնու-
 հիներն են, ամեն սենեակ լի է պատկերներով: Պըր-
 նէն ներս մտնելուդ ձախ կողմդ սենեակ մը կայ, ու
 բոյ կէսը վանդակով դոցուած է, մէջտեղն ալ դուռ
 մ'ունի, որոյ կէսէն վեր փոքր պատուհան մը կայ,
 ուրիկէ գլխաւոր մայրապետը արանց հետ կը տեսնուի
 ի հարկին: Այս սենեակին մէջ կան միանձնուհեաց շի-
 նած ձեռագործներն, մէկ քանի բնագիտական գործ-
 ծիքներ և խել մը սրբոց պատկերներ: Միանձնուհիք
 գիտուն և ուսումնական են, միանգամայն և մայրապե-
 տութեան բոլոր հանգամանքներն ալ ունին, որոյ հա-
 մար օտարաց անջևը մեծ պատիւ ու համարում կը
 վայելեն:

Ստանք պարկեշտ և բարեպաշտ կատարեալ մի-
անձնուհիներ են , և ոչ թէ օտար մայրապետաց պէս
երիտասարդ և պաղչոտ վարդապետներու սենեկա-
պաններ , Անքին գրնէն ամենևին գուրս չ'են ելներ ,
այլ ժինակ տարին անգամ մը Յեռելոցին գերեզմա-
նատուն կ'երթան :

Այս ժիանձնուհիներն քաղաքին աղքատ 600 ի-
չպի աղջկանց ճրի գասատուութիւն կ'ընեն , կրօնա-
սիրութիւն և ձեռագործ կը սովորեցնեն , առանց ս և
է վարձք , կամ նուէր մ'ընդունելու : Օտար ազգաց
մայրապետներն իրենց զ-է-լէ վարդապետին հետ՝ գի-
մակազգեստ ու ծպտեալ պարահանդէս գացած ա-
տենին , ասնք վանքին մէջ կէս դիշերուն ելնելով ,
մէկ ժամ դիշերային ժամերգութիւն կը կատարեն :

Գլխաւոր վանամայրն է Գութերցի Այեդանոս
Սերգիսովիչ , երկրորդ մայրապետն է Նեսքոլաստի-
քա Յավօնիչ , իսկ ասոնց ընդհանուր վերատեսուհն է
Լեմպերկի Հայ Եպիսկոպոսը :

Երբ գլխաւոր մայրապետին հետ տեսնուեցայ ,
իւր հայերէն խօսիլը տեսնելու՝ սիրտս փղձկելով ու-
րախութենէն աչքերս սկսաւ լեցուիլ , ինքն ալ վզէն
կուրծքին վրայ կախուած Գրիգոր Առասաւորչի պատ-
կերը պաղնելով սկսաւ լալ , և պահ մը լուութենէն
յետոյ , սրտին խորէն հառաչանք մը արձակելով ըսաւ .
— Սենք Հայու երկրէն (Հայաստանէն ըսել կուզէր)
եկած ենք , հոս կը կորինք , այս մենաստանին մէջ եր-
կու մայրապետէն զատ հայերէն գիտցող չ'կայ , բայց
Գրիգոր Առասաւորչի շարականներն ամենուն պարտքն
է որ սովին ու կարգան , (ասնք Հայոց շարական-
ներուն անխափր Առասաւորչի շարական կ'ըսեն , վասն
զի ինչ բան որ Ատտինաց մէջ չ'կայ և Հայոց յատուկ
է՛ զայն Առասաւորչի կը սեպհականեն .) ունիմ հոս :

բաւ , 11 Լեհ մայրապետ , որ շարականը գոց գիտեն , ա՛հ . . . Բայց ի՞նչ ընեմ , ես գիտեմ որ մեր բուն հաւաքը այս չէ , մեր Հայու երկրին (Հայաստանի) կրօնքը Պրիզոր Լուսաւորչինն է , մենք ա՛լ հոս պիտի կորինք , եթէ ես մեռնիմ , այս շարականներն ո՞վ պիտի կարգացնէ , եթէ ինէ ետքը որ մ'ալ գլխաւոր վանամայրը Լեհ ըլլայ , ո՛ւր կը մնայ այն ատենը շարականը , հայերէն ժամերգութիւնը եայլն : »

Բոլոր օտար քաղաքաց Հայ դաղթականութեանց մէջ , ես այս կնոջմէն զատ Հայոց վրայ լացող չտեսայ , Կնքն իր ձեռքովը բերաւ ցրուց շարականը , որ Կ. Պոլիս տպուած էր , և ի պատիւ ինձ՝ միանձնուհիներն ներս ժողվելով միաբերան « Առաւօտ լուսոյ » երգը կարգացնել տուաւ , որն որ հեղեղներու պէս աչքէս արտաւր բղխեցոյց , կարծելով թէ հրեշտակներու ձայն մ'էր լսածս : Կնչ քաղցր միանդամայն և աննկարագրելի ուրախութիւն մը կ'զգայ ժարգ՝ այն Հայոց աւերակներուն մէջ Հայ միանձնուհեաց շարականի երգերն լսելով :

Վանամայրն ինքը պատմեց Մեղքիսեղեկ վարդապետին հոն նախ քան զիս այցելութիւն մ'ընելը (*) և ճիշդ ինձի պէս զիրենք անսած ատեն արատաւելը և ճանչցնելն իրենց ըսելով թէ— « Ձեր բուն հաւատքն այս չէ , ձեզ խաբեր են , դուք Պրիզոր Լուսաւորչի հաւատքն ունինք կըսէք , բայց մեծապէս կը սխալիք , զի ձերը պապական կրօնք է , որ նոյն իսկ ձեր Հայ ազգին սխերիմ թշնամի մ'է , նայլն եայլն » : Ասոնք պատմելէն վերջը՝ մայրապետն իր քովէն Մեղ-

(*) Գ. Եր. Մեղքիսեղեկ վարդապետի , այժմ՝ Զմիւռնիոյ առաջնորդին , այն ատենն ըրած սոյն այցելութիւնն նկարագրող մեկ երկու կտոր նամակներն այն ժամանակի Մատիսի Թերթերուն մէջ հրատարակուած են :

քիսեղեկ վարդապետի լուսանկար պատկերն հանեց ,
 զոր ինքը զրկած էր յատուկ նամակաւ . ցոյց տուաւ ինձ
 դանտնք և ըսաւ թէ «քանի կարդացի նամակը՝ լացի »

Մայրապետը այլեւոյլ բաներ ինձ հարցնելով տե-
 ղեկութիւն կուզէր և հետաքրքիր էր իմանալու թէ
 «ինչպէս որ ամեն այլ և այլ երկիր ցրուեցանք, կըսէր,
 արդեօք ժամանակը չէ՞ որ վաղուց պէս ամենքնիս ալ
 նորէն մէկտեղինք » Ես ալ մեծ յոյսեր տալով իրեն
 երբ վշտադին կը բաժնուէի՝ սա յանձնարարութիւնը
 ըրաւ ինձ , ըսելով թէ , — Լուսաւորչի Պատրիարքին
 (Հայոց Պատրիարքին ըսել կ'ուզէր) ձեռքը կը պագ-
 նեմ՝ և իր օրհնութիւնը կը հայցեմ՝ մանաւանդ ու-
 բիշ Լուսաւորչի մայրապետաց իմ կողմանէս բարկներ
 տարէք , և այլն »

Վերջապէս բառ և դրիշ կը պահսի այս տխուր
 տեսարանն ամբողջ նկարագրելու :

Լէմպէրկի այժմու եպիսկոպոսին անունն է Օրմի-
 անցքի մետրոպօլիտ Քօմաշկա կրիկոս (այսինքն Հայր
 Գրիգոր Քօմաշկա եպիսկոպոս Հայոց) : Ասոր նախորդ
 եպիսկոպոսը ընաւ հայերէն չ'դիտէ , և ազգասիրու-
 թեան նշոյլ մ'անգամ չ'կայ եղէր վրան , իսկ այս վեր-
 ջին մետրոպօլիտը յոյժ ազգասէր ըլլալով , տեղւոյն
 Հայոց այս վիճակին դարման մ'ընել կը մտածէ :

Յիշեալ եպիսկոպոսն այսպէս կը յայտնէր իւր
 վիշտը . — Յաւելով կ'ըսեմ թէ՛ կըսէր , Լէմպէրկի
 վերջին Հայ եպիսկոպոսը ես պիտի ըլլամ , վասն զի
 այս տեղի Լեհ եպիսկոպոսը ժամ մ'առաջ՝ անուսով
 միայն Հայ այս ժողովուրդը իր հովուութեանը տակ
 առնուլ և բոլորովին ընկճել կը նայի , առանց դո՞նէ
 յիշելու 700 տարի շարունակ Հայոց առ Լեհացիս ը-
 րած ծառայութիւններն , առանց յիշելու թէ Հայք
 ո՞ր աստիճան օղներ են թէ նիւթապէս և թէ բա-

ընդապէս Ահհայ թագաւորութիւնը զարգացնելու, ուր
 Հայր Յ քաղաք շինելը են, թէ Ահհ թագաւորք՝ Հա-
 յերն իրենց թիկունք և ապաւէն առած՝ պատե-
 րապններնն անգամ Հայոց ոսկիններով շարունակելու
 գիմացել են տարիներով, ասոնց ամենքը Ահհայ ար-
 ձանադրութեանցը մէջ գրուած ու յիշատակուած է,
 և զորս այսօր ծերունի Ահհայիք չեն ուրանար և կը
 վկայեն այսպէս ըլլալը: Գժբաղդաբար, կը յաւելոյր
 Ահհայերի Հայ մետրօպօլիտը, նախորդ եպիսկոպո-
 սաց գործած ազգային պարտազանցութեան տուգան-
 քը ես պիտի տուժեմ եթէ ես վերջինն ըլլամ, և պատ-
 մութեան մէջ ինձի համար Աստակ պիտի ըսեն, չու-
 նենալով տեղեկութիւն անցելոյն վրայ:

Հայր Գրիգոր Գօմաշկա այնքան կը տազնապէր
 այս փափաքով, որ իր նպատակն ի դուրս հանելու և
 իղձը լեցնելու համար անձամբ ելաւ Ալիէննա գնաց,
 որ Ալիէնայի միաբանութիւնը համարելով՝ ասկէ հա-
 յերէն գիտցող մէկ քանի քահանայներ իր հովուու-
 թեանը տակ դանուած հայաքաղաքները զրկէ, որ-
 պէս զի թէ այն տեղուանքը Հայ ազգութիւնը չ'կոր-
 սուի, և թէ իր մահուանէն յետոյ Ալիէննացիք ձայն
 ունենան՝ այս տեղի Հայ եպիսկոպոսութիւնը թոյլ չը
 տալու համար որ խափանի, չը զիանալով ու չը կար-
 ծելով միամիտ մարդը թէ՛ այդ Ալիէննացւոց քով
 ազգութեան ոգի բնաւ չը մնալով, ասոնք ամենէն ա-
 ւելի պիտի դիւրացնեն Ահհաստանի Հայ եպիսկոպո-
 սութեան Հոսովմոյ ձեռքն անցնիլը, որպէսզի աւելի
 վառաւորութիւն և իրենց մասնութիւնը հայրապետա-
 կան օրհնութեամբ վարձատրուի:

Այս եպիսկոպոսը հայութեան բոլոր հանգամանք-
 ներն ունի, և իր ողջութեանը ձեռքէն եկածին չափ
 ուխտած է աշխատիլ Հայ ժողովուրդը լուսաւորելու:

քայց բան մ'ալ չ'պիտի կրնայ ընել, վասնզի թիկունք
և օգնական մը չ'ունի, Հայոց վրայ կարգած քահա-
նայից գրեթէ մէկն ալ հայերէն չ'գիտէ, մէկն ալ ազ-
գային զգացում չ'կրեր:

Քաղաքիս Հայոց եկեղեցւոյն կալուածներէն շա-
տը՝ յերաւի թէպէտ այլք յափշտակած ու գրաւած
են, սակայն դեռ բաւական մնացած է իրեն սեպհա-
կան կալուածներ, որոց շնորհիւր քահանայք առասօ-
րէն կուտան ու ամեն բան կը վայելեն, սենեակներ-
նին կոմսերու ապարանաց սրահներու կը նմանի, ինչ-
պէս նաև սեղաններնին, և . . . :

Քաղաքիս մէջ Հայ վարժարան չ'կայ, Հայ տղայք
օտար դպրոց կը յաճախեն, ուր բնականաբար ամեն
բան կը սովորին բաց ի հայերէնէ:

Օր մը երիտասարդ մը ցոյց տուին ինձ, ըսելով
թէ Հայու մը զաւակ է: Արախտութեամբ մօտեցոյ
իրեն՝ յուսալով որ գէթ երկու բառ հայերէն խօսք
մը պիտի լռէի բերնէն, բայց որքան մեծ եղաւ զար-
մանքս՝ երբ իմացոյ թէ ինքն ալ իր Հայ ըլլալը ա-
ղէկ մը չէր գիտեր, թէպէտ խոստովանելով կը յայտ-
նէր զինքն ինձի ներկայացնող անձին ըսելով թէ «հայրս
կըսէր որ մենք արևելեան աղղի սերունդ ենք»:

Հոս 11 պանդակ կայ, որոց երկուքը Պարուց ա-
նուն երկու հայտալզի եղբարց սեպհականութիւնն է:
26 եկեղեցի կայ, որոց ամեն մէկը 10,000ի չափ ժու-
ղովուրդ կ'առնէ: Ահհաղոց բարեպաշտութիւնը տես-
նելով մարդ՝ սյնպէս կը կարծէ թէ ասոնք մենէ տար-
բեր մարդիկ են, կարծես ամենքն ալ կրօնաւոր ու
Վերմեռանդ ծներ են, և ամբողջ Ահմպէրկ ալ վանա-
տուն և կուսաստան մ'է: Ընդհակառակն քահանայք
կրօնասիրութեան մասին բոլորովին անտարբեր, կեղ-
ծաւորութեամբ ժողովրդին բարեպաշտութիւնը շա-

րաչար գործածելով զանոնք որսալ կը նային, ճիշդ այն վարպետ գերասանին պէս՝ որն որ աղջկան կերպարանք մանելով, և աղջկան կեղծ ձևեր ընելով ուսմիկ ժողովուրդը կը խաբէ: Այս քահանայներն ժամերգութեան ատեն գերասանական կեղծ ջերմեռանդութիւն մը ցոյց տալով, պատարագէն վերջը երգ դուրս ելնեն եկեղեցիէն, այլևս ազատ են ամեն բան ընելու:

Այժմ հոս ալ միւս քաղաքաց նման, խիստ հարուստ են Հրեայք, որք բոլոր բնակչաց մէկ երբորդը կը կաղմեն, և որոնք ոսկերիչ, սեղանաւոր և վաճառական են, և մեծամեծ շէնքերու տէրերն զրեթէ միշտ Հրեայներն են:

Լէմպերկի եպիսկոպոսին իրաւասութեանը ենթարկեալ Աւստրիոյ Լեհաստանի հայաբնակ քաղաքներն ալ հեռեւեալներն են:

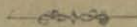
ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ

Այս քաղաքը 1670ին հիմնուած է Սնդրէաս Բեթոցբի անուն իշխանէ մը, և իւր հրաւիրմամբ 3-400 Հայ ընտանիք գաղթելով հոն, քիչ ժամանակի մէջ քաղաքը պայծառացուցեր ու ծաղկեցուցեր են: Այն ատեն սոյն իշխանը իւր ծախիւքը ի պատիւ և ի փոխարինութիւն Հայոց մատուցած ծառայութեանցը, հայկական փառաւոր եկեղեցի մը կառուցեր է, իսկ Հայերն 1741ին նոր և առջինէն աւելի փառաւոր մեծ եկեղեցի մը շինեցին, որ ցարդ կը կենայ, և զոր տեսնողը մեծ զարմանք կ'զգայ Հայոց այսքան եկեղեցի շինելու փափաքնուն վրայ, թէ ուր որ գացեր են կրօնքնին ու տաճարնին մէկտեղ տարած են, Եւ ո՛վ

կրնայ ուրանալ թէ՛ Հայք պատճառ եղած են իրենց գրացի ազգաց նախանձը գրգռելու՝ որ իրենք ալ Հայոց պէս մեծ եկեղեցիներ չինելու ճաշակ մ'ըզալ սկսան, ինչպէս որ Աւստրիոյ բոլոր երկրին մէջ, բայց ի Վիէնայի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիէն 13րդ դարէն առաջ այնքան յիշուելու արժանի եկեղեցի մը բնաւ չը տեսնուիր եղեր :

Հայոց այս եկեղեցին անգամ մը տեսնողը՝ Նաալիոյ երեւելի եկեղեցիները բնաւ չը տեսած՝ կրնայ ասոնց վրայ դաղափար մ'ունենալ, որոցմէ բնաւ պակաս կազմ մը չունի : Սոյն եկեղեցին որ Մնարատ Յզութեան անուանը նուիրուած է, մասենադարան մ'ունի, որոյ մէջ 4 լեզուէ 3-400 կտոր գիրք կայ, որք փոշիներու մէջ թաղուած փտտելու վրայ են :

Հոս ընդամենը 40 տունի չափ Հայ մնացած է այժմ, բայց ցաւալի է ըսել թէ մէկ քանի ծերունիներէ զատ՝ միւսներուն մէջ ամենեւին հայերէն զիտցող չկայ, և ազգային զգացումնին ալ մեռած է : Այս քաղաքը Լէմպէրկէն 15 մղոն հեռաւորութիւն ունի :

ԼԵՍՅՍ.

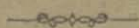
Սթանիսլաւէն 20 վայրկեան հեռի է երկաթուղիով. Հոս 20 տուն Հայ կայ, մէկ եկեղեցի ունին հրաշագործ համարուած պատկերով մը : Այս տեղի ոչ քահանայն զիտէ հայերէն և ոչ ժողովուրդը :

ՊԷՐԷՃԱՆ

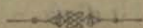
Սթանիսլաւէն երկաթուղիով 2 ժամու հեռաւորութիւն ունի, 30 տուն Հայ կայ՝ որք եկեղեցի մը ունին : Իսկ այս տեղի Հայերը անուամբ միայն Հայ

են, ինչու որ հոս եկեղեցւոյ մէջ հայերէն կատարուած թիւ պատարագէն զատ՝ ուրիշ ուէ հայերէն բառ մը զիտցող չ'տեսնուիր :

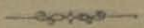
ԳԻՍՄԻՆԻՑ

Ասի ալ Ստանիսլաւէն մէկ ժամ հեռի է դէպ ի արևելք : Այս քաղաքին Հայոց եկեղեցին Ս. Գայեթանոս անուամբ անուանի է իւր մեծագործութեամբը, որ քաղաքին փառքը կ'աւելցնէ : Հոս հարուստ Հայեր շատ կան, բայց քիչերը կայ մէջերնին, ուրոնք հազիւ քանի մը բառ հայերէն գիտեն, տակայն և այնպէս տեղւոյս Հայերն խիստ մօտ և հեռաքրքիր են օտար երկիր գտնուող Հայոց վրայ տեղեկութիւններ ստանալու, խիստ հիւրասէր են, իսկ դժբաղդաբար կորստեան շաղիին մէջ մտած են : Ընդամենը 26 տուն Հայ կայ :

ՄՆԵՍԹԻՆ

Այս տեղի Հայերը երկու եկեղեցի չ'իներ են ժամանակաւ, որոց մէկը Լեհացիք գրաւած են այսօր : 40 տուն Հայ կայ, որոցմէ շատը փոքր ի շատէ գիտեն հայերէն, բայց անոնք՝ որ 30 տարեկան կան, իսկ երիտասարդք ամենեկն չ'գիտեն :

ՀՌՕՏԻՆՔԱ

Հոս 10 տուն Հայ կայ ընդամենը, մեծ մասը աղքատ և մեծամեծաց քով ծառայութեամբ կ'ապրին, բայց իրենք չ'են գիտեր Հոց ըլլալնին : Մէկ ե-

կեղեցի մ'ունին, ուր կ'երթան մինակ շաբաթը ան-
դամ մը հայերէն թիւ պատարագ լսելու, ասկէ մի-
այն կը հասկցուի թէ ասոնք Հայ եղած ըլլալու են :

ՇՍ. ԿՕՍՅՍ.

Հոս եթէ ազդարանական հետազօտութիւն մ'ըլ-
լայ, թերևս 100 ընթանիքի չափ Հայ կ'ենէ, բայց
օտարաց հետ խնամութեամբ խառնուած և հետևա-
բար կորսուածի պէս են : Ճամբորդ մը եթէ անդամ
մը ասոնց դէմքի գծագրութիւնը տեսնէ, իսկոյն կի-
մանայ թէ Հայու դէմք է : Գեռ կեցած է հոս Հա-
յոց խիտ մեծ ու փառաւոր եկեղեցին, որոյ մեծ
գրան ճակատը զայդ կառուցանողին անունը փորա-
գրուած է, բայց Հայերն հետզհետէ տեղացւոց մէջ
խառնուելով պակսելուն համար, այս եկեղեցին ալ
այժմ Ղեհացիք գրուած են :

ԼՈՒՊԼԻՆ

Այս քաղաքն ալ որ քիչ հեռու է միւսէն, Հայ
գաղթականութեան յիշատակարաններ տակաւին կը
կենան, մինչդեռ Հայոց հետքը բնաւ չը տեսնուիր այ-
ժմ հոս : Հայոց քարաշէն սիւնաղարդ ու փառաւոր
եկեղեցին այժմ Ղեհացւոց ձեռքը կը գտնուի, որոյ
չատ կողմերը հայերէն ու լատիններէն լեզուաւ խառն
արձանագրութիւններ կը տեսնուին, և որոյ բակը մէկ
քանի հայերէն տապանաքարեր կան : Արսեն թէ այս
եկեղեցւոյ 1000ի մօտ մատեններն տէրութիւնը գրա-
ւած է :

ԳՈՒԹԵՒՐ

Այս քաղաքը Հայերը շինած են 1810ին, որոյ տեսքն ու դիրքը խիստ գեղեցիկ է, այնքան որ դըրախտին նկարագրութենէն վար չը մնար: Չորս կողմը անտառներ ու այգեստան, տուները իրարմէ հեռի՝ պարտէզներու մէջ շինուած է: Բաց ի շրջակայ գիւղերու Հայոցմէ՝ հոս այժմ 100 տուն Հայ կայ, որք Մուսուլիայէն գաղթած են, և որոց մեծ մասը գիտեն ու կը խօսին հայերէն, իսկ կրօնքով պապական են: Առաջ այս Հայերն ալ հարուստ են եղեր, բայց թշուառական Հրեայք հոս ալ մուտ գտնելէն ի վեր, իրենք հարստացեր և Հայերն աղքատացեր են, այնպէս որ այսօրուան օրս խիստ շատեր իրենց ապրուստը հազիւ հազ կրնան ճարել:

Այս քաղաքին Հայերը՝ բոլոր Լեհաստանի մէջէն՝ ամենէն աւելի Հայու մօտ ժողովուրդն են, և այս քաղաքին Հայոց շնորհիւն է՝ որ տակաւին կանգուն կը կենայ Լէմպերկի Հայ եպիսկոպոսութիւնը, ինչպէս նաև կանոնիկոսարանն ու կուսաստանն ալ դեռ Հայոց ձեռքը կը գտնուի: Նա մանաւանդ թէ Լէմպերկի այժմու եպիսկոպոսը և թէ գլխաւոր մայրապետը Գութերցի են: Այստեղի Հայերն մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մ'ունին՝ որ իրենց պատիւ կը բերէ, ունին փոքրիկ դպրոց մը՝ ուր տղայք պարզ ընթերցմունք կ'ուսանին: Աղքատք դեռ անխտիր Հայերէն կը խօսին, իսկ հարուստներուն մէջ քիչեր կան Հայերէն խօսող, զարմանալին սա՛ է թէ ժամանակ մը տեղացի Հրեայք ալ Հայերէն կը խօսին եղեր: Եկեղեցւոյ մէկ կողմը վանք մը կայ մեծ պարտեզով շրջապատեալ:

Այս քաղաքին մօտը Վիժնիցա անուն գիւղաքա-

զաք մը կայ , ուր 15 տուն Հայ կը գտնուի , ամենքն ալ երկրագործ , որոնք Պուլթերէն գացած են :

Ասոնցմէ զառ Աւստրիական Լեհաստանի ո՛ր քաղաքն ու գիւղն երթալով մարդ եթէ հեռալուտէ , անպատճառ Հայութեան մնայորդ մը սլտի գտնէ : որք իրենց Հայ ըլլալն անդիտանալով , Հայ ճանբորդ մ'ուրախութենէն կը արտասուէ զաննք աեսնելով :

Ի՛նչ անհաշուելի վնասներ չէ գործած պապականութիւնն արդեօք Հայոց աղղին , զորոց ամենքն ալ ի գիր առնելու համար թուղթ և զրիչ չեն բաւական :

Վ Ի Է Ն Ն Ա

Այս քաղաքը Լէմպերկէն երկաթուղոյ ճամբով 26 ժամ է , որոց մէջանը 43 կայարան (սթասիօն) կայ , ուր կը հանդիպի կառաչարբը : Այս ճամբուն վրայ խել մը քաղաքներու մէջ կը գտնուին Հայեր , թէ՛ հողատէր և թէ՛ վաճառականութեամբ զբաղող , որոնք հայերէն բառ մ'անգամ չ'գիտնալնէն զառ , ամօթ անգամ կը համարին իրենք իրենց « Հայ ենք » ըսելու :

Ուղևորութեանս միջոցին իմանալով որ Լէմպերկէն քիչ հեռու գտնուած կայարանի մը տնօրէնը Հայ մ'է , հոն հասնելուս սէս աճապարանօք և ուրախութեամբ վար ցաակեցի վաղօնէն , երթալ հետը տեսակցութիւն մ'ընելու : Առջի բերան սիրալիր կերպով զիս ընդունեց , բայց երբոր հայութեան վրայ եկաւ բացած խօսքիս կարգը , զարմանքով նշմարեցի թէ կը վարանէր իր Հայ ըլլալը խոստովանելու . սա չափ միայն ըսաւ թէ՛

— «Արդարև իմ նախնիքս Հայ են եղեր , և ես

ալ անոնցմէ սերեալ, բայց ի՞նչպէս կրնամ ըսել թէ
 « Հայ եմ », երբ ո՛չ Հայոց վրայ գաղտփար մ'ունիմ,
 և ո՛չ ալ Հայոց վերաբերեալ խօսք մը և ո՛չ մէկ լրագ-
 րի մէջ կարգացած, և ո՛չ ալ պատիւ բերելու մէկ
 գործքերնին կամ գովեստնին լսուած է ։

Եւ յաւելցուց ըսելով թէ « Ս.բեկեւեան ազգաց
 մէջ մինչև անդամ Պարատաղ, որն որ 130,000 հոգի է
 բաղկացեալ ժողովուրդ մ'է, բոլոր աշխարհ գիտէ և
 կը ճանչէ զիրենք, և շատ լրագիրներ իրենց քաջ ազգ
 մ'ըլլալնին կը գովեն ու աշխարհի կը հռչակեն, կըսէք
 թէ Հայը այսքան միլիոն ժողովուրդ մ'է աշխարհի
 վրայ, ո՛ւր է իրենց քաջութիւնը, և կամ գովութեան
 ու համբաւոյ արժանի մէկ գործերնին, կըսէք թէ
 Հայերն աշխատասէր են, գործունեայ, հարուստ, սա-
 կաւապետ, ազգասէր, անձնուէր և ամեն տեսակ զո-
 հողութեանց պատրաստ ժողովուրդ մ'է, եթէ այս-
 պէս է, ի՞նչու ուրեմն 5-600 տարիէ ի վեր այսպէս
 իւր քաղաքական ազատութիւնը կորուսած վիճակի
 մը մէջ կ'աղբի, և դոնէ Պարատաղի չտի ափ մը հող
 չունի այսօր իր ձեռք, որ մեք Հայերս ալ դոնէ այդ-
 քանով մը պարծենալու տեղ ունենայինք ։

« Ս, յն ազգը, ըստ խօսակիցս եղող օտարացեալ
 Հայը, որ չ'ունի քաղաքական ազատ իշխանութիւն,
 նա Եւրոպայի մէջ պատիւ չ'ունի, այլ նուաստ և
 ստորեկ ազգ մը կը ճանչցուի, անոր համար ես ալ իմ
 շուրջս գտնուող այս օտար ժողովրդոց մէջ չ'եմ հա-
 մարձակիր ըսելու թէ « Հայ եմ » ։

— Պատասխանեցի իրեն թէ մեք, Հայերս, Տաճ-
 կատանի և Թուրքիոյ հպատակութեան մէջ ուրիշնե-
 րէն շատ աւելի երջանիկ ենք, թէ ամեն բանի մէջ
 կատարեալ ազատութիւն և հաւասար իրաւունք կը
 վայելենք, թէ առայժմ ասկէ աւելի ուրիշ բանի մը

Քիտիաքելու պէտք և կարօտութիւն չ'ունիմք և այլն :

—Թողութիւն կը խնդրեմ ըսաւ , խօսքս ընդ-
միջելով , աշխարհի զիտցած ճշմարտութենէն կը
չեղիք կոր դուք , և կամ իրականութիւնը ծածկել
կը ջանաք : Ձայս ըսելով դժբաօնականին զորոցէն ծրար
մը օտար լրագիր հանելով առջևս թափեց՝ որ կարդամ
Սրեւելեան գործոց վրայօք դրուած յօդուածներն ,
բայց ես լեհերէն կամ գերմաներէն չեի գիտեր , որ
կարդամ ու հասկնամ :

Սյս նիւթին վրայօք գեռ շատ խօսքեր ըրաւ ,
զոր աստանօր չեմ կրնար ըսել , և մէջերնիս վիճարա-
նութեան բուն տաքցած ժամանակն էր որ կայարա-
նէն՝ մեկնելու նշան տուող զանգակը հնչուելով , ա-
ճապարանօք թողուցի զինքը վազելով երթալ վաղօնս
մանելու , հազիւ քառորդի մը չափ տեսակցութիւն մը
կարենալով ընել կայարանին սոյն աղատասէր կէս-Հայ
անօրէնին հետ , որ զիս ափ ի բերան թողլով ապշե-
ցոյց , Հայոց վրայ այսքան տարօրինակ և ծայրայեղ
դազափարներու արտայայտութիւններ իրմէն լսելովս :

Տեսակցութիւննիս շատ կարճ տևելով , ինչու որ
երկաթուղոյ կառախումբը ընդամենը 20 վայրկեա-
նէն աւելի չէր սպասէր , կայարանին անօրէնը հանեց
իր լուսանկար փոքր կենդանագիրն ինձ նուիրեց՝ իբր
յիշատակ որ զինքը չ'մոռնամ , ևս ալ քովս սպաստա-
լուսանկար մը չ'ունենալով , իմ այցելատոմս տուի թ-
բէն ինչան փոխադարձ բարեկամութեան , և շտապու-
բամուեցանք իրարմէ :

Տնօրէնին ըրած խօսքերն այն աստիճան տպաւո-
րութիւն մ'ըրին վրաս , որ մինչև յաւիտեան չ'սփտի
կարենամ մոռնալ :

Վերջապէս հասանք Սւստրիոյ տէրութեան մայ-
րաքաղաքը :

Ասիէ դրեթէ մէկ դարի չափ յառաջ, Վիէննա այնքան մեծ մայրաքաղաք մը չէր, իսկ հիմայ շատ մեծցած է, և բոլոր արուարձաններն ալ քաղաքին հետ կցուած են, այնպէս որ բուն իսկ քաղաքը՝ իրեն հետ միացած արուարձաններուն նայելով՝ փոքր բան մ'է :

Վիէննայի արուարձաններուն կամ չըջակաց թաղերուն փողոցները 30էն մինչև 140 կանգուն լայնութիւն ունի, իսկ բուն քաղաքին փողոցաց լայնութիւնը 10էն մինչև 30 կանգուն է, և փողոցներոյ հրահրքարերով սալայատակ շինուած է : Արուարձաններուն մէջ հետիոտս երթալու ճամբայներն՝ կառուղի ճամբայէն զատ է, որք ասոր երկու կողմերը շինուած են : Ամառ ատեն առտուընէ մինչև երեկոյ մարդ եթէ քաղաքին չորս կողմը սլաքով՝ բնաւ արեգակը չ'այրեր, ինչու որ փողոցներուն և հրապարակներուն ամենքն ալ ծառուղի և կանանչներով հովանաւորուած են : Պիչերը մարդ եթէ բարձր տեղ մը կենայ, կը կարծէ թէ արտաքոյ կարգի լուսավառութեան հանդէս մ'է տեսածը, այնպէս որ մէկը ձեռքը լրագիր մը բռնելով կրնայ լրագրներուն լուսովը կարդալով ճամբան շարունակել :

Քաղաքին մէջ դանուած հասարակաց սլաքներն անթիւ են, և հետաքրքրութեան ու հիացման արժանի մարմարեայ արձաններով ու փայտերով լի : Բաց ի փոքր իջևաններէն, մինակ Վիէննայի մէջ 89 մեծ պանդոկներ կան, փոքր տուն չկայ քաղաքին մօտերը, այլ եղածներուն ամենքն ալ Պօլտոյ Սպարապետութեան ընդարձակութեանը չափ ահագին և մեծամեծ շէնքեր են, որոնք այլևայլ առանձին յարկերու բաժնուած ըլլալով, մէջը 100էն մինչև 300 բնասնիք կը բնակին : 14 հատ մեծ թատրոն կայ, 17 ալ Պատիէ-Շանթան կամ երգեցիկ զբօսարաններ, իսկ նուաջ

գահանդէաներու (գօնակէր) համար, բաց ի որոշեալ յատուկ 5-6 տեղերէ, ուրիշ ու է սրահներու մէջ անխտիր տեղի կունենան, 800էն աւելի սրճարան կայ, ուր 10էն մինչև 130 տեսակ լրագիր կը բերուին, որոց մէջ միայն հայերէն թերթ մը կայ՝ Մասիս լրագիրը, ուր կը յաճախեն Հայք սովորաբար, որոց համար բերել կուտայ զայն աէրն ալ:

Եիստակն ըսելու համար՝ քիչ ուրախութիւն չը պատճառէր Հայու մը օտար եւրոպական մայրաքաղաք մը՝ այսքան անթիւ անհամար լեզուէ լրագրաց մէջ՝ գէթ հայերէն Մասիս մը գտնուած ըլլալը տեսնել:

Իսկ ասոնցմէ ամենն աւելի փառաւոր ու զարմանաց արժանի են բաց ի մասնաւոր իշխանաց ունեցած անհամար թանգարաններէն, մինակ կայսերական 17 հատ նշանաւոր թանգարաններ կան. որոց մէջ կը գտնուին պատկերհանութեան, քանդակագործութեան, արձանագործութեան, ատաղձագործութեան, ապակիի և շէշի, գրքատան, մարդակաղմութեան և այլ Միւզէններն, ամեն տեսակ անասնոց և անկոց համար կենդանաբանական և բուսաբանական պարտէզներ, զորս մի առ մի տեսնելու և ուսումնասիրելու համար մարդու մը ամբողջ կեանքը չէ՛ բաւական:

Վիեննայի փողոցաց մէջ ողջ հաւ մը, ազադաղ մը, կով մը, վերջապէս ողջ կենդանի մը չը տեսնուիր, բաց ի բեռ տանող սայլի շուներէն, որոց աէրն ալ սանձը ձեռքէն բնաւ չձգեր: Սյս շուներուն փոխադրած բեռը՝ մեր Պօլսոյ գրաստներուն տարածէն շատ աւելի է, Վիեննայի մէջ 2 շուն սայլով մը մինչև 400 հօխայ բեռ կը քաշեն. կան նաև որսորդի շուննոր բերաններն սանձ դրուած, որոնք իրենց տիրոջը հետ միատեղ կերթան, իսկ անտէր կամ հասարակաց հրապարակներու վրայ անանկ թափառոյած շուննոր բնաւ մէկ հատ մ'ալ չ'կայ:

Վիէննայի բեռնակիրներն՝ Պօլսոյ լծադապետու-
տութեան ոստիկաններէն աւելի մաքուր հաքուած են,
որոնք սակայն 20 հօխայէն աւելի բեռ չ'են տանիր,
այլ անկէ աւելին ձեռքի սայլերով կը փոխադրեն, ո-
րոց թիւը 4,000ի մօտ բան է: Բաց ի թրամվէյ և
Օմնիպլուս կառքերէն, 7,000 հատ հասարակաց կառք
կը գտնուի վարձու, որոնք վայրկեան մը պարապ չ'են
մնար: Խանութներու մաքրութիւնը տեսնուած բան
չ'է, այնպէս որ խօսքով անկարելի է բացատրել, մի-
նակ այսքանն ըսենք իբրև օրինակ թէ, մասվածա-
ռաց խանութներուն մէջ անանկ բաց տեղը դրուած
միս ամենևին չ'տեսնուիր, որ ճանճերուն 100ը գան
վրան 100ը երթան, այլ ամենքն ալ կերպասներու պէս
ապակեգարաններու (ճաշեան սօլա) մէջ դրուած են,
վերջապէս բոլոր վաճառանոցներու մէջ ալ մաքրու-
թիւնը կը ծփայ, այն աստիճան որ կրնայ մինչև իսկ
ըսուիլ թէ տներուն մէջ չ'կայ այնքան մաքրութիւն,
որչափ կայ փողոցներու վաճառանոցներու և հասա-
րակաց վերաբերեալ տեղերը:

Եթէ մէկը փողոցի մ'անկիւնը կայնելով անցու-
դարձ ընողները դիտէ, պիտի տեսնէ թէ ամենքն ալ
մաքուր ու միակերպ հագուած են, որն որ մայրա-
քաղաք մ'ըսուելու արժանաւորութիւնը կապացուցա-
նէ, անանկ Ա. Պօլսոյ մէջ եղածին նման մէկ բոպէի
մէջ 800 տեսակ զգեստ հագնող մարդ չը տեսնուիր:
Հասարակութիւնը եթէ անտվոր կամ առարբեր զգեստ
կրող մէկը տեսնէ, իսկոյն հետաքրքրութեամբ իբրև
արտաքոյ կարգի բան մը՝ չորս կողմը կը խռնուի ու
չազրութիւն ընելու:

Հասարակաց օգտին վերաբերեալ ամեն բան տես-
նելու, զննելու և օրինակելու համար ամեն տեղ բաց
ու ձրի է: Ս.յս առթիւ կայսերական պալատան կից

արքունի գրքատունը , որ Թօզէֆինում կը կոչուի , քրած մէկ այցելութիւնս հարկ կը համարիմ պատմել :

Սոյն գրքատան մանրամասն նկարագրութիւնն ընելիմ զըչէս վեր բան է , միայն եղելութիւնը պատմելով պիտի բաւականանամ : Նրբ գրքատան շէնքէն ներս մտայ , սպասուոր մը զիս դիմաւորելով , գլխարկը ձեռքը՝ առջևէս ինկած զիս մինչև թանգարանի տնօրէնին սենեակը տարաւ : Նրբ մեծ որահէն կ'անցնէի , ընդարձակ սեղանատախտակ մը տեսայ , որոյ բուրրաբը 40 հողիի չափ անձինք , ամենուն ալ առջևը դրիչ , կազամար ու այլ և այլ տեսակ գրքեր , նստեր բան կ'օրինակէին . խոր լռութիւն մը կը արեբէր , այն աստիճան որ եթէ զրիշներուն հաղիւ զգալի խշրտոցը չըլտէի , հոն մարդ գտնուիլը չ'պիտի իմանայի , որք այնքան այնձայն ու լռիկ նստած էին , որ ես ալ առջևս դացող սպասուորին օրինակին հետեւելով , մատներուս ծայրին վրայ կոխած , թեթև ու անձայն քայլերով անցայ սրահէն : Այս անձինքը կայսերական մատենագարանէն ձրի բան օրինակող հեղինակներ , ուսումնականներ , ուսանողներ , և այլն էին , որոց մէջ երեք ալ օրիորդք կային , նոյնպէս գիրքէ քաղուած մ'օրինակելու զբաղեալ :

Սոյն որահէն անցնելով տնօրէնին ներկայացայ , և խնդրեցի իրմէն որ եթէ կարելի է՝ գրքատունը անգամ մը տեսնեմ : Մեծ հաճութեամբ ընդունեց խնդիրքս , և հարցուց թէ ի՞նչ տեսակ գիրք որ տեսնել կամ աչքէ անցնել կ'ուզէի , իմաց տամ իրեն , որ թիւը ծառային տալով հանէ գրքատունէն և ինծի յանձնէ : Պատասխանեցի իրեն թէ , ես Հայ ըլլալովս բնականաբար հայերէն գրքերը կը փափաքէի տեսնել , իմացած ըլլալով թէ Ահաստանէն այս թանգարանը բազմաթիւ հայերէն ձեռագիր մատենաներ բերուած

ու պահուած են , մանաւանդ այսօր Լատինաց ձեռքն
անցած Հայ եկեղեցիներուն զրքերը , շրքս Լատինե-
կեղեցականք հոս զրկած են :

Տնօրէնը երբ Հայ ըլլալս լսեց , յանկարծ դէմքը
ժպտելով , և խօսած լեզուն փոխելով , դարձաւ ինծի
հետեւեալ խօսքն ըրաւ :

— Սակաւիկ մի վարժ իցեմ Հայ բարբառ արտա-
սանելոյ , բայց ոչ դիտեմ զնորեկ լեզու :

Երևակայէ՛ անգամ մը սիրելի ընթերցող թէ՛ այս-
պիսի մտքէ չանցած օտար երկրի մը մէջ , Քերմանա-
ցիի մը բերնէն այսպէս հայերէն խօսք մը լսած ատեն՝
ինչ կ'զգայ մարդ , ասի անկարելի է բացատրել , Խո-
կոյն այնպիսի խնդութիւն մ'զգացի՛ որոյ նման չեմ
յիշեր թէ ամբողջ կենացս մէջ այնքան ուրախացած
յինիմ , տեսնելով որ հայերէն լեզուն՝ որոյ յարզը մենք
ազգովին չեմք ճանչեր դժբաղդարար , և քիչ շատ հա-
յերէն գիտնալովիս յանդերձ՝ դարձեալ շատ անգամ
մէջերնիս տաճկերէն կամ ուրիշ լեզուաւ խօսակցիլը
նախամեծար կը համարիմք , այդ հայերէն լեզուն իր-
րև Արևելեան կարևոր բարբառ մը՝ օտար երկիրնե-
րու և օտարազգի ժողովրդոց , մինչև իսկ Ակադեմի-
եաներու մէջ անգամ իր հետամուտներն և ուսանող-
ներն ունեցած է , զորս տեսնելով ամօթ զգալու է այն
Հայը՝ որ Հայ մ'ըլլտլով հայերէն չ'գիտեր . . . :

Հայախօս Քերմանացի մը տեսնելուս վրայ զգա-
ցած ուրախութիւնս հազիւ 2 վայրկեան տևեց , երբ
սիւնարարձ և մարմարեայ արձաններով զարդարուած
գրքատան սրահը մտնելով այն ազնիւ հայադէտ տնօ-
րէն Պ. Քրիշթից Միւլլէրի հետ միատեղ , որն որ Հա-
յու մը հետ հայերէն խօսելու փախաքով գրիչը ձեռ-
քէն ձդեր և ինծի հետ մինչև սրահն ընկերացեր էր ,
տեսած ատեն մէկ առարկայներուս վրայ մի ըզտ միովէ

Բացատրութիւններ տալով ինձ , առջիս թափուած 40 կտորի չափ հոյերէն մատեաններն տեսայ , որոյ վրայ սիրտս փղձկելով աչքերէս սկսան արտառք հոսել : Այս գրեանց ամենքն ալ մագաղաթի վրայ գրուած ու գըրչէ նոր ելածի պէս մաքուր և անարատ պահուած էին : Առնց մէ մին ըսնալով , առաջին երեսը հետեւեալը գրուած տեսայ երկաթագիր Մերովպեան տագերով : ԳՐԵՑԱԻ Ս. ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ՌԾԵ ԻԹԱԳԱԻՌՐՈՒԹԵԱՆ ԳՍԳԿԱՅ ԱՐԻՍՅԻ ՀՍՅՈՑ Ի ՔԱՂԱՔԵ ԱՆԻ , և այլն :

Ընթերցողացս կը թողում մտածել թէ ինչ կ'զգայ մարդ այս անդին ձեռագրերն տեսնելով մեր այն նախասհարցը , որոյ այսօր մեք թողնենք ըլլալու չեմք արժանի : Այդ մարդիկն իրենց սուղ ժամանակը , Հայաստանի խռովութեանց , աւարառութեանց և սպաննութեանց ատեններն չեն մոռցեր իրենց յաջորդ սերնդին ու թողանցը այսպիսի թանկագին յիշատակներ ձգել , զորս մեք այսօր երեսէ թողած , այդ յիշատակներն օտար ազգաց թանգարաններու և մատենագարանաց մէջ կը մնան , և կամ անժանօթ տեղեր փոշիներու և մխրոց տակ կը փտտին կօր :

Այս մտածումներն ընելով մարդ չ'կրնար ինքըզինքը զսպել ցասկստ և վրէժիւնդիր հայեացք մ'արձակելէ պատականութեան վրայ , որ ո՛չ նուազ նպատած է մեր ազգին թշուառութեանն ու կօրծանմանը , որ 1140էն Անիի կօրծանումէն ի վեր՝ շարունակ աշխատած և տակաւին կ'աշխատի Լուսաւորչայ հօտին , հարազատ զաւակներն կօրզելով փարախէն՝ պատականութեան մէջ խեղդել ու օտարացնել , որ այսքան բիւրաւոր Հայոց կորուստը պատճառելէն զատ , Անիի սակիներով շինուած այնքան անհամար Հայ եկեղեցիներ պատականութեան ձեռքը անցոյց , միայն Գերմանիոյ

Լեհաստանի մէջ 13-20 եկեղեցի, Ռուսական Լեհաստանի մէջ 20-25, Հունգարիոյ մէջ 7-8 և այլ անթիւ վանքեր իրենց դպրոցներովն ու կալուածներովը . . .

Ընթերցող, երբ այս տողերը կարդան, անշուշտ պիտի ցաւիս, բայց լոկ ցաւիլը ազդասիրութիւն չէ, ինչու որ ասոնք օտար մ'ալ կարդալու ըլլայ՝ քեզի չտի և թերևս քենէ աւելի ցաւ կ'զգայ, այլ բուն ազգասիրութիւնն այն է՝ որ եղածին վրայ ողբայլը մէկդի ճգելով ըլլալիք չարեաց առաջքն առնելու ճարը նայիլ :

Ահա Լէմպելիի Հայ եպիսկոպոսութիւնը վերջինն է, եթէ այժմու Հայ եպիսկոպոսը վախճանի, Աւստրիական Լեհաստանի մէջ 1,000 ընտանիք կայ, իր 23 եկեղեցիներովը, վանքերովն ու կալուածներովը արծաթներովն ու ոսկիներովը, վերջապէս իր միլիօնաւոր գանձովն ու հարստութեամբը՝ Լեհ եպիսկոպոսի մը ձեռքը պիտի անցնի, նայէ՛ որ զնյս ազատես, և այս աղէտքին առաջքն առնուս, այն ալ եթէ հիմակուրնէ գործելու սկսիս : Ահա ամենուս ալ աչքին պըջնէ Ռուսական Լեհաստանի Հայոց օրինակը, ուրոնք բարբոտին Լատին եպիսկոպոսին ձեռքն ու իրաւասութեանը տակ մտած են :

Սոյն գրատան մէջ անյագ փափաքով հետզհետէ միւս գրքերն ալ աչքէ անցնելով, երբ տեսայ թէ մեծ մասը Հայոց թագաւորութեան օրովը գրուած գրքեր են, չկրցայ աչքիս արտասուքը բռնել : Պ. Միւլլէր սկըսաւ զիս մխիթարել, Հայոց նախկին փառաւոր օրերուն հետ մեր թշուառութիւնը բազդատելով ու ցաւակից ըլլալով ինձ հետ :

Եւ որովհետեւ մէկ անգամի այցելութեամբ մը անկարելի էր սոյն մատենագարանին գրքերն աչքէ անցնել, ուրիշ քանի մը անգամներ ալ դացի, և անօրէնին հետ ըրած մէկ տեսակցութեանս իմացայ թէ :

յիշեալ գրքատան մէջ 343 հատոր հայերէն ձեռագիր մատեան կը գտնուի եղեր, մեծ մասը մագաղաթի վրայ գրուած, և խնդրեց որ եթէ Եզնիկի կամ Եզնիկի մագաղաթեայ մէկ ձեռագիր օրինակը գտնեմ, իմաց տամ իրեն, որոյ փոխարէն վստահացուց թէ Թանգարանը 1,000 Ֆիօրլին կ'տայ զայդ ծախու առնելու :

Անգամ մը Վիէննայի արուարձաններէն մին Նայպաւ, Վիէննայի Միաբանութեան վանքը դնացի, ուր Լէմպէրկի Հայ եպիսկոպոսին հանդիպեցայ, որ նոյնպէս ինքն ալ այն օրը յիշեալ վանքը սյցելութեան եկած էր : Սա կարծելով թէ Վիէննայի Մխիթարեանք Հայ են և Հայոց ազգին գոյութեանն ու աւականութեանը փափարող և նախանձախնդիր, եկեր էր ասոնցմէ օգնութիւն խնդրելու, որպէս զի վանքէն քանի մը վարդապետ զրկեն իրեն, զորս ինքն ալ իր հայրնակ թեմերուն մէջը բաժնէ եկեղեցեաց մէջ քարոզչութեան համար, որով հայութեան ջնջուելուն առաջին առնուած կ'ըլլար այն կողմերը, ինչու որ եթէ ինքը մեռնի՝ Լէմպէրկի Հայ եպիսկոպոսական աթոռը Լատինաց ձեռքը պիտի անցնի, կըսէր, ուստի և կը խնդրէր որ Վիէննայի Մխիթարեանք պաշտպան կենալով այդ աթոռոյն, չը թողուն որ Լատինաց կամ Լահացոց անցնի, այլ կարենան իբրև Հայ իրենց ձեռքը պահել : Այս և ասոր նման ուրիշ մէկ քանի կարգադրութեանց համար՝ Վիէննացուց օգնութիւնն ու աջակցութիւնը կը հայցէր :

Վիէննայի Մխիթարեանք զայս որ լսեցին, ուրախութենէն ինչ ըլլալին չէին գիտեր, ինչու որ մըտքերնուն չանցած անակնկալ որս մը օտքսփն եկեր էր թակարթնին իյնալու, Լէմպէրկի եպիսկոպոսական վիճակ մը ժառանգելու և վստակելու յաջող և անյու-

սալի բաղդ մը կը տեսնէին առջևինն բացուած , ուստի չէին զիտեր ինչպէս մեծարեն ու փառաւորեն Նէմպէրկի եպիսկոպոսը , ինքզինքնին անդիւի ծայր աղգասէր կեղծելով և խել մ'ալ մեծամեծ և վստահացուցիչ խոստումներ ընելով , որպէս զի Նէմպէրկի եպիսկոպոսին իւր միաքը դրած այդ առաջագրութեան և նպատակին գործադրութիւնը փութացնեն :

Ասի արդարև մեծ բաղդ մ'էր իրենց համար , ինչու որ այսօր վանքը — ինչպէս ասկէ առաջ ըսինք առթիւ մը — պարտքի տակ կը հեծէ , միաբաններէն 15 հոգի չ'եներ վանքին մէջ , ամենքն ալ ցրուած են , մինչև իսկ ձմեռ ժամանակ հիւրընկալութեան սենեակնուն մէջ վառելու փայտ անգամ չ'ունէին : Տեսէ՛ք սա կեղծ աղգասէրներն ու անձնուրաց (գու հասկըցիր անձնապարար) միաբաններն , որոնք մէկ կողմէն Հունգարիոյ , Վեհաստանի և այլ երկիրներու մէջ Հայոց եկեղեցիները օտարաց կողոպտել տալով երեսի վրայ թողած են , որ Հայ ժողովուրդը ժամ մը յառաջ լատինացնեն , իրենք ասդին Վիէննայի մէջ լատինական եկեղեցի մը կը կանգնեն վանքին ստակովը օտարազգեաց համար , որպէս զի տեղացի Աւստրիացիներն այն եկեղեցին զան և իրենք ալ այդ օտարազգիներուն առջևը պատիւ և համարում ունենան : Այնպէս որ այդ օտար եկեղեցին շինելու համար վանքին 60 լեզուէ տառ ունեցող ամենահարուստ տպարանը ծախեցին , նաև վանքին սեպհական գիւղը ծախելէն զատ , այսօր իրենք ալ անտանելի պարտուց տակ կը հեծեն : Տեսէ՛ք թէ ասոնք Հայ վարդապետներ են , որք Հայուն ստակովը , Հայուն դնած զիրքերուն ստակովը օտարաց համար եկեղեցի կը շինեն , և Հայ եկեղեցիներն երեսի վրայ կը թողուն : Տեսէ՛ք և դատեցէ՛ք :

Այս Վիէննայիներն էին՝ որք Պապին աւելի հաճոյանալու համար, Վենետիկի Միթրարեան միաբանութիւնը չարախօսեցին ու զրոյարտեցին Վատիկանու արքունեաց առաջը, թէ ասի հռովմէականութեան հաւատարիմ կենալու դիտաւորութիւն չունի, ասոր համար երբ Աբբայ Հայր Հիւրմիւզեան Գէորգ արքեպիսկոպոսը վախճանելով, ասոր տեղը ուրիշ Աբբայ Հայր մը ընտրել պէտք եղաւ, Պապը՝ Վենետիկի Լատին արքեպիսկոպոսը կը զրկէ յիշեալ վանքը որ ընտրողական ժողովոյն նախագահէ, որն որ անմիջապէս վանքը դալով կը յայտնէ միաբանութեան թէ՛ Ս. Պապը թէ և իրենց վրայ կասկած մը չունի, սակայն ուրիշներուն կասկածը փարատելու համար՝ հարկ տեւած է որ միաբանութիւնը դաւանազիր մը ստորագրէ թէ Պապին անսխալականութիւնը, Հատունի օրինաւոր պատրիարքութիւնն ու կաթողիկոսութիւնը և իրենց վրայ ունեցած իրաւասութիւնը, և առանց Հռովմայ աթոռոյ հրամանին՝ բան մ'ալ իրենք իրենցմէ տնօրինելու իրաւունք և արտօնութիւն չունենալին կը ճանչեն ու կը յայտարարեն :

Նաև միաբանութենէն անոնք՝ որ այս դաւանազիրը չստորագրեն, անմիջապէս վանքէն հրաժարեցուցուին հերետիկոս և բանադրեալ ճանչցուին :

Միաբանութիւնը երբ այս պայմանները կը լսէ, զսցրանալով առջի բերան հաւանութիւն չտար, ուստի երեք անգամ մէջերնին ժողովք ընելով կ'որոշեն կամայ ակամայ առ այժմ ստորագրել յիշեալ դաւանագիրը, որպէսզի գայթակղութիւն մը յարուցանելու առիթ տուած չըլլան Եւրոպայի կրօնամով ժողովրդոց մէջ, որոնք վերջը բանագրեալ պիտի նկատեն զիրենք, բայց միաբանութիւնը երգմամբ խօսք կառնու Լատին արքեպիսկոպոսէն, որ այս դաւանազրիւն

դոյութիւնը գազտնի մնայ և չը յայանուի , որպէս զի
Հայերը իմանալով ազգին վրայ ունեցած համարում-
նին չ'կորսնցնեն , Լատին արքեպիսկոպոսին տուած ապա-
հովութեանը հակառակ , ամիս մը չ'անցած բոլոր Լա-
տին քաղաքը կը հրատարակեն , թէ Պապին անսխա-
լականութիւնը նոյն իսկ Վենետիկի միաբանութեան
կողմէն ալ ճանչուեր է , և այլն :

Ասի անոր համար հրատարակած էին , ինչու որ
Եւրոպայի մէջ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանու-
թիւնը խիստ իմաստուն և աստուածաբանութեան հը-
մուտ ճանչուած ըլլալով , անսխալութեան վարդապե-
տութիւնը ասոնցմէ ալ ընդունուելուն մեծ կարևորու-
թիւն կ'տային :

Ասով հանգերձ տարի մ'է որ վանահայրը Հռով-
մայ գացած է եպիսկոպոս օծուելու , բայց դեռ չ'է
յաջողած , խեղճ վանահայրը մինչև անգամ իւր ազ-
գականները իրենց կամքին հակառակ Հասունիթ
ընել տուաւ , նաև ինչ ինչ անմարտելի առաջարկու-
թիւններ ընդունեց՝ բայց դարձեալ անօգուտ , միթէ
միաբանութիւնը չ'գիտէ՞ 50-60 տարուան ոխերիմ և
հիւսիս թշնամիներն , որոնք զիշեր ցերեկ կը ճգնին կամ
Վենետիկի միաբանութիւնը բոլորովին լատինացնել
իրենց պէս , որ ազգին վրայ ունեցած համարումնին
կորսնցնել տան , ինչպէս որ իրենք կորսնցուցած են ,
կամ Եւրոպայի ռամիկ ժողովրդոց առջև զիրենք հե-
րետիկոս և բանագրեալ հռչակել տալ , որ ունեցած
բոլոր թեմերնին կորսնցնեն , որով իրենց ասպարէզ
բացուի , այս երկուքէն որն ալ ըլլայ իրենց գործին
կ'գայ : Բայց ասով հանգերձ Վենետիկի միաբանու-
թիւնն ալ շատ սխալ քայլեր առած է , որուն պատ-
ճառաւ այսօր իր թշնամեացը խաղալիկ եղաւ

Վիէնայի մէջ ժամանակաւ 800 ընտանիքի չափ

Յոյն կենալով, երկուք ալ եկեղեցի ունին եղեր. իսկ իրենց խարէութեամբը և մէջերնին ախտ մը դարձած ընդարայս գէշ սովորութեամբը՝ հետզհետէ պատիւնին կորսնցնելով, այսօրուան օրս այդ բազմաթիւ Յոյն դաղթականութենէն ալ խիստ սակաւ մաս մը մնացած է, որոց մէկն ալ պատիւ չունի տեղացւոց քով:

Ընդհակառակն Հայերն մեծ համարում և յարգանք կը վայելեն այս քաղաքը, ուր 20-25ի չափ Հայ ընտանիք կան Հունգարիայէն եկած, 15ի չափ ալ Լեհացի պատուաւոր Հայեր, որոցմէ ոմանք վաճառական են, ոմանք գործարաններու տէր, ոմանք քօֆօնէի, և ոմանք ալ մեծամեծ գործերու ձեռնարկող հարուստ և տնտեսագէտ գրամատէրներ:

Ստոնց Հայ ըլլալը արտաքուստ բնաւ յայտնի չ'է, բայց միայն այն ատեն Հայ ըլլալին կը ճանչցուի երբ մօտէն յարաբերութիւն ունենայ մարդ հետերնին, այնպէս որ իրենց ընկէ գաւառին՝ ուրկէ գաղթած են՝ նոյն տեղի Հայոց հետ հաղորդակցութիւննին և յարաբերութիւննին բոլորովին կտրած են:

Վերոյիշեալներէն զատ՝ կան նաև Վիէննայի մէջ Մոլտովիացի և Տաճկաստանցի Հայեր, Կ. Պօլսէն, Զմիւռնիայէն, Տրապիզոնէն, որոց թիւը 30ի չափ կ'ենէ, նաև 15ի չափ Ռուսիացի Հայեր, ամենքն ալ Լուսաւորչական եկեղեցւոյ անդամք, որոց մեծ մասը քօֆօնէի են, վերջապէս Վիէննայի մէջ թէ՛ բուն Հայ և թէ՛ հռովմէական Հայ, ուսանողներն ալ միատեղ հաշուելով, ընդամենը 150ի չափ կ'ենէ, որոց 30ը հոս Աւստրիացի օրիորդաց հետ ամուսնանալով ու հաստատուելով, տուն տեղ և ընտանեաց տէր եղած են, բայց Հայ քահանայ մը չ'կենալուն համար դժբաղդաբար ստիպուեր են լատինական ծէսով պսակուիլ և զաւակներնին ալ Լատինաց եկեղեցիները մկրտել:

Սօկից զատ՝ քանի որ Վիէննայի մէջ հայերէնի ուսուցիչ մը չ'կայ, բնականաբար ասոնց զուակներն ալ հայերէն չ'գիտնալով և իրենց մօրը լեզուն ուսնելով, այլևս Սւստրիացի պիտի ըստին, և երբ մեծնայու ըլլան՝ պիտի ըսեն թէ չկը յիշենք որ հայերնիս Հայ մ'եղած ըլլալու է, բայց մենք հիմայ Սւստրիացի ենք: Մինչդեռ Սւստրիացի իգական սեռը Սնդղիացի կաթոլիկաց կամ Բողոքականաց պէս այնքան սերտ կերպիւ իրենց կրօնին կապուած և յարեալ չ'ըլլալով, յօժար և արամադիր են իրենց ընտրած ամուսնոյն կրօնքին հետևելու, նոյնը պիտի ըլլար Վիէննայի մէջ ալ, եթէ մէկ հաս Հայ քահանայ դըրանուէր:

Յաւալի է գիտել թէ՛ ինչ կը կորսնցնենք կոր Հայ քահանայի մը չ'դոյութեամբը. ո՞վ գիտէ որ այդ Հայուն զաւակը, որ այլևս Սւստրիացի անուամբ պիտի ճանչցուի ու յիշուի, օր մը մինչև զօրապետ կամ սպարապետ մը չ'ըլլայ, և ի՞նչպէս այդ անձը իրեն համար պիտի կորենայ ըսել թէ Հայ է, քանի որ հայերէն չ'գիտեր, Հայ ազգին վրայ գողտխար չ'ունի, այլ սարգապէս իբր Սւստրիացի անած ու մեծցած է, հարկաւ Սւստրիացի պիտի անուանէ ինքզինքը, ճիշդինչպէս որ Ռուսիոյ մէջ այսօրուան օրս այնպիսի մէկ քանի երևելի և նշանաւոր անձինք կան, որոնք Պետական մեծամեծ պաշտօններու վրայ բարձրացած կը գտնուին, և շատերուն յայանի և ծանօթ է թէ այս ինչին հայրը, և այն ինչին մայրը հայ է, իսկ ինքը բուն Ռուս:

Ասի ևս գիտելու արժանի ջաւալի կեա մ'է թէ Վիէննայի մէջ գտնուող Հայերն ալ ցեղային կամ կրօնական խտրութեան զգացման մը ազդեցութենէն զերծ չ'են: Սսոնք փոխանակ իբրև Հայ և մի Հայ ազգութեան անդամք՝ իրարու մէջ միանալու կամ մօտաւորութիւն ու յարաբերութիւններ հաստատելու:

ընդհատական ամենքն ալ իրարու օտար աչքով կը նային, օրինակի համար Հունգարացին՝ Վեհացիին, Պօլսեցին՝ Ռուսիացիին, Հայը՝ Աթոլիկին և այլն :

Աւստրիացիք ընդհանրապէս եկեղեցիէ պաղած բլլալու երեւոյթ մ'ունին, անանկ որ այժմու երկտասարդութիւնը բնաւ եկեղեցի չը յաճախեր :

Վիէնայի մէջ բաց ի փոքր մատուռներէն՝ 40էն աւելի եկեղեցի կայ, որոց ամենէն մեծն է Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին 1144ին շինուած, արտաքին տեսքը հետաքրքրութիւն մը կը շարժէ, բայց մէջը տեսնելու արժանի հետաքրքրական բան մը չկայ, բաց ի ահագին մեծութենէն : Այս եկեղեցւոյն մէջ իշխանաց և մեծամեծաց նստելու տեղերը դատուած են հասարակ ժողովրդին կենալու յատկացեալ տեղէն, իշխանաց տեղն է Սւազ խորանին մօտի երկու կարդ նստարանները. եկեղեցիին մէջ կազով կը լուսաւորուի, վասն զի խիստ մութ է :

Աւստրիացոց բնութիւնը շատ պաղ է, մտերիմ բարեկամութիւննին անկարելի է ստանալ, ո և է խընդրոյ վրայ մէջներնին տաք վիճաբանութիւն մը չլսուիր, այլ բոլորովին պաղարիւնութեամբ կը վիճին, այնպէս որ կարծես թէ յուզած խնդիրներնուն նկատմամբ բնաւ երբեք չեն : Երբ դբօսարան մը մանես, քիչերը կը տեսնես որ մէկտեղ գալով՝ ինչ ինչ նիւթի վրայ խօսակցին, այլ ամենքն ալ զատ զատ սեղաններու առջևը նստած՝ առանձինն լրագիր կարդալու կ'ըբաղին, կարծես թէ գործելէ աւելի՝ լրաթերթ կարդալ և լուր ստանալ կը սիրեն : Անանց բարոյակաւնութիւնը շատ վատթարացած է, որչափ որ պոռնկանոցներն արգիլուած են՝ այսու հանդերձ որ պանդոկը կամ իջևանը մտնես՝ ասոնցմէ 5-6 հատ կը գտնուին, և եթէ արևը մարը մտնէ՝ բոլոր արուարձաններուն մէջ

Ֆամբայներն ու փողոցները այս տեսակ վատաբարոյ կիւներով կը վխտան :

Բայց արդարութեան պարտք մը կատարած ըլլալու համար, հարկ կը համարիմք ըսել թէ, բոլոր այս գայթակղական կենակցութեանց մէջ՝ Հայք միշտ իրենց բարոյական մարդութիւնն ու պատուաւորութիւնը կը պահեն :

Բ Է Շ Գ Ս.

Մաճառատանի Հայոցմէ այսօրուան օրս երեք եւրեօփոխան կայ մայրաքաղաքիս հունգարական խորհրդարանին մէջ, որոնք կեռլա, Պաշպալով և Սէնթ Միքըլջ հայաքաղաքներէն ընտրուած են, և որոցմէ մին է Կայծակօ :

Սոյն հայազգի երեօփոխաններն ժողովոյ մէջ մեծ ազդեցութիւն ունին իրենց ուշիմ խոհականութեանը և տաղանդին համար, և իրենց հունգարացի պաշտօնակիցներուն յարգանքը կը վայելեն :

Սակից զատ՝ Բէշթա մայրաքաղաքին կառավարութեան կողմանէ կարգեալ առաջին բժիշկը Հայ է, Պաշպալովցի Բաթրուպան անուն (այս բառը վրահարէն է որ դանդ կը նշանակէ), այս անձը նշանաւոր է իր բժշկական հմտութեամբը և ունեցած հարստութեամբը :

Կը գտնուին նաև թէ քաղաքական և թէ զինուորական մեծ Հայ պաշտօնատարներ, ինչպէս նաև խիտ հարուստ վաճառականներ :

Բէշթայի մէջ կան 20 ի չափ Հայ ընտանիք, նաև 28 ի չափ ալ Հայ ուսանողք, որոնք քաղաքային բարձր վարժարանաց մէջ այլևայլ ուսմանց և գիտութեանց կը պարապին :

Հոս կ'աւարտեմք տեղեկագրութիւննիս, վստահ ըլլալով թէ զոնէ փոքր ծառայութիւն մ'ըրած եղանք ասով սիրելի ազգերնուս :

Յ Ա Ի Ե Լ ՈՒ Ա Մ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԻ Ի ՎԵՐՍՅ ՍՈՒՉՍԻՍՅԻ ՀՍՅՈՑ

Սուչաւայի Հայ դպրութեան ութեան վրայօք, ամ-
կից յառաջ Կ. Պօլսոյ մէջ ԼՐԱԳԻՐ ՍԶԳՍՅԻՆ թեր-
թին միջոցաւ մեր հրատարակած տեղեկագրութիւ-
նը մասամբ իւր քրացնելու, և ինչ ինչ խնդրոց մա-
սին բացատրութեան պատճառները յայտնելու բարի
և անկեղծ նպատակաւ, Կ. Պօլսոյ մէջ իւր ազգասի-
րութեամբն հանրածանօթ Սուչաւայի Պատուարժան
Տիար Ս. Զունդ՝ վերոյիշեալ քաղաքին ուղղած և հրա-
տարակեալ հետեւեալ յաւելուածական գրութիւնը,
աստանօր մեր սոյն տեղեկագրութեանը կցել հարկ և
արժան կը համարիմք, որն որ Ն. Մեծապատուութեան
օրէ ազգային կենաց և խնդրոց նկատմամբ անտար-
բեր և անզգայ չըլլալուն հաստատ և անժխտելի մէկ
ապացոյցը կը նկատուի:

Հարկ կը համարիմք յաւելուել թէ Ն. Մեծապատ-
ուութիւնը, ինչպէս կը յայտնէ իւր իսկ գրոյն մէջ-
24 տարիէ հետէ շարունակ բացակայ գտնուելով իւր
հայրենիքէն, բնականաբար այնքան մօտէն ծանօթ ու-
թիւն չէր կրնար ունենալ անկէ ի վեր տեղի ունեցած
փոփոխութեանցը, որոց մեք ակամատես եղած եմք,
այսու հանդերձ իւր առած տեղեկութիւններն՝ գիտ-
նալու արժանի, և իւր այս գրութիւնն ալ իբրև հայ-
րենասիրութեան ներշնչում մ'ըլլալը գիտնալով, կը
փութամք հաճութեամբ զայն հիւրընկալել մեր տե-
ղեկագրութեան էջերուն մէջ:

Ահաւաստիկ իւր նամակը :

Մեծ. Տնօրէն-Խմբագիր,

Լսած էի թէ Անեցւոց դաղթականութեան շարք մը կը հրատարակէք եղեր պատուական ԼԻԱԳՐՈՅԳ միջոցաւ. նոյնը այս օրերս ձեռքս հասաւ : Բնական և դիւրըմբռնելի է ենթադրել թէ քանի՞ հետաքրքրութեամբ և ուշի ուշով նոյնը կարդացի : Եթէ այդ ուղևոր ազգասէր երիտասարդը, որ յԱւստրիա և ի Ռումանիա դաղթող Անեցւոց աշխատասիրեր է յայց ելնել և զիրենք Ձերդ հրատարակութեամբ ընդհանուր ազդին ծանօթացնել՝ հասարակաց քաջախերութեան և գովեստից արժանի է. մենք անձնական պարտք համարած ենք յատկապէս իրեն շնորհակալութիւննին յայտնել այն քաղաքավարական խօսքերուն համար, զորս առաւել քան զմեր արժանին բարեհաճեր է մեզ առատաձեռնել :

Իսկ գործոյն ներքին և իսկական արժէքին դաւրով, կը թողունք զայն այլոց գնահատել, և իւրաքանչիւր քաղաքի բնակիչներուն ինչ ստիճան ստուգապատում ըլլալը քննադատել. մենք մեր հայրենիքն եղող Սուչաւայի մասին տրուած տեղեկութեանց վրայ քանի մը դիտողութիւններ ընել կուզենք, զորս այսու մանաւանդ ստիպեալ ենք ընել, որովհետև ազգասէր երիտասարդը՝ ըսածները հաստատել և ամբողջացնել կը հրաւիրէ մեզ իւր հրատարակութեան մէջ : Սակայն պէտք ենք խոստովանիլ թէ՛ մենք 24 տարու ընէ ի վեր մեր հայրենիքէն հեռացած ըլլալով, և այդ բազմամեայ միջոցին մէջ երկու անգամ միայն՝ և այն ալ մէկ և երկու օր հազիւ Սուչաւա կենալովնին, եթէ մեր գիացածը վաղեմի վիճակն է, որ թերևս այժմեան իրական կացութեանը ճիշդ չպատասխաներ, չենք կարծեր թէ ազգասէր ուղևորն ալ ինքնահաճ իւր

վրայ անխալականութեան համարում ունենայ , և առանց կանխաւոր հմտութեան , առանց տեղացւոց վերուն գիտնալու և անոնց յարարերութեանցը վերահաս ըլլալու՝ թախ մ'առնելը միայն , և շրջագայութեան համար ունեցած սուղ ժամանակը բաւական համարի իրաց վիճակը ճիշդ թախանցելու համար :

Արդ՝ քաղցր է մեզ ենթագործելը թէ վերոյշեալ պատճառներէն յառաջ եկած ըլլան երիտասարդ ուղևորին Սուչաւացւոց վրայ ըրած խիտ քննադատութիւնը և տխուր ստորագրութիւնները , զորս ներուխ մեզ կանխաւ ըսել թէ՛ ըստ խմբ չափազանցութիւն և ըստ խմբ բոլորովին անիրաւ կը գտնենք , և զորոց պատասխանը պարտք կը համարելմք աստանօր համառօտել :

Եւ նախ , ազդասէր ճանապարհորդը մեղագրանաց նիւթ կ'ընէ իրեն , իբր թէ Սուչաւացիք կրօնից մէջ անտարբեր և բոլորովին պաղած ըլլան , կէտ մը՝ որ մանաւանդ իրենց իբրև պարծանք և այլոց յօրինակ յառաջ բերուելու էր : Պատմութիւնը մեզ կ'ցուցընէ թէ Նիկոլ եպիսկոպոսին հալածանաց ժամանակ Լեհաստանի և Լէմպէրկի մէջ գաղթեալ Անեցիքս 17 տարւոյ չափ անկնունք , առանց կրօնական թաղման և հոգևորական ամեն միտիթարութիւններէ զուրկ մնալով , պապականութիւնը չ'ընդունելուն համար՝ երբ որ ստիպուեցան անկէց նորէն գաղթել , ընտիր մէկ մասը իրենց տուները և կալուածները ձգելով եկան Սուչաւա տեղաւորուեցան , ուր ի յիշատակ իրենց լքեալ նուիրական տեղեաց՝ անոնց անուամբն եկեղեցիներ և ուխտատեղիներ շինեցին : Գրեթէ դար մ'ետքը թաթարաց արշաւանքն վրայ գալով ասկէց ալ մէկ մաս մը գէպ ի Թրանսիլլանիա և յՈւնգարիա գաղթել պարտաւորեցան : Մեր են արդ Լեհաստանի մէջ մնացող աչգայիները՝ որ 70,000 գերդաստան կը հաշուուէին , ո՛ւր են Սուչաւայէն Թրանսիլլանիոյ մէջ 300 տուն գաղթող Հայերն : Ազդասէր ուղևորը առանց պախարակելու միայն ցաւօք կը յեշէ թէ՛ այդ երկիրներու Հայերը կրօնափոխ ըլլալով չկան , անունին չը յեշու իր , մեծականոց հոյակապ եկեղեցիները Լա-

տինաց ձեռքն անցան, հայերէն լեզուն մոռցուեր է
և միայն քանի մը ծերոց մէջ կը խօսուի եղեր :

Արդ այս տխուր իրողութիւնը արդեօք իբրև ա-
պացոյց չէ՞ր կրնար մի ծառայել մանաւանդ Սուչաւաց-
ւոց կրօնասիրութեան և ազգասիրութեան, որք զի-
րենց հայրենաւանդ Լուսաւորչական կրօնքը, ազգու-
թիւնը և հայկական բարբառը խնամօք պահած են,
թէև ամեն կողմէ դայթակղեցուցիչ օրինակներէ և
հրապուրիչ առիթներէ պաշարուած էին : Կրնա՞յ մի
արդեօք օրինակ մը ցուցնել յայլակրօնութիւն դար-
ձած Սուչաւացւոյ մը, որք իրենց հայրենակից Չմիւռ-
նիացի Սնեցւոց նման իրաւամբ ասիկայ իրենց պար-
ժանքի կէտ մ'ըրած են : Բայց պատարագի մէջ, այլ
և այլ ատեն քոյցի և ծնծղայի հետ դպիրք զանդակ
ալ կը հնչեցնեն եղեր, Առաքելոցը կիսակատար ըսե-
լով շուտ կը լննցնեն եղեր, կանայք ժամերգութեան
ատեն բարձր ձայնով իրարու հետ կը խօսակցին եղեր
և այնու ժողովրդեան ճոճական աղօթքը կը խսանդարեն
եղեր : Ստոնք եթէ ըստ իմիք ստոյգ ալ ըլլան, որոնց
դարմանը այցելու քարոզիչներու ուշադրութեանը կը
յանձնենք խնդրանօք, թող ազգը չը գայթակղի, կամ
ի սիրիւսս տարածուած ազգին այն մասը որ ազատ և
անմեղ է այսպիսի փոքր զեղծումներէ՝ առաջին քա-
րը նա Սուչաւացւոց վրայ նետէ : Սակայն այդ ըսած-
ները երբէք Սուչաւացւոց կրօնքէ և ազգայնութենէ
պազած ըլլալնուն իբրև ապացոյց չկրնար ծառայել :
որք ինչպէս ջերմեւանդ և եկեղեցասէր էին մեր ժա-
մանակ, նոյնպէս և այժմ ըլլալին կը վկայեն Գերա-
պատիւ Մեղքիսեդեկ Հայր Սուբբը, Անդրէանուպոլ-
սոյ առաջնորդ Գրիգոր Սրբազան եպիսկոպոսն, եր-
բեմն Ներսէս վարդապետ և այժմ Պօլսոյ Պատրիարք
Սրբազանը և բոլոր այցելու նուիրակներն՝ որք ժամա-
նակ ժամանակ քարոզչութեան համար այցելութիւն-
ներ ըրեր են և ամեն անգամ դովութեամբ և մեծա-
բանօք կը խօսին Սուչաւացւոց կրօնասիրութեան, ազ-
գասիրութեան և ծանրաբարոյ բնաւորութեանը վրայ :
Կարձենք անպատուութիւն ըրած չենք ըլլար ազգա-
սէր երկատարդին եթէ իրեն ըսածներէն աւելի ար-

ժամահաւատ համարինք այդ ազգախնամ բարձրաստիճան եկեղեցականաց համամիա վկայութիւնները :

Սոյն փաստը իւր համոզողական բոլոր ուժովն կը ջրէ նաև այն գանգատը թէ Սուչաւացոց մէջ ազգութեան ոգին բոլորովին մարած, և այնու Ս. զգը օրըստ օրէ նուազելու վրայ եղած ըլլայ : Ս. սիկայ հաստատելու համար ի մէջ բերած վիճակադրական ազատեցոյցն այ սխալ է, որն որ ներելի է, և հարկու իսկական վիճակին և պարագաներուն վերահաս կարող ըլլալու բաւական ժամանակ չունենալէն յառաջ եկած է : Արդ հեղինակը կը կարծէ թէ Հայոց նուազելուն մէկ պատճառն միայն 1-2 զաւակով բաւականալինն է, ինչպէս անոր հակառակ Հրէից, զորս իբրև բազմատական տարր ի մէջ կը բերէ, բազմանալուն պատճառ 10-12 զաւակի աէր ըլլալինն է : Եւ սակայն այս չէ պատճառը : Գիտնալու է որ Սուչաւա Աւստրիոյ և Մոլտաւիոյ մէջ սահմանադրութա ըլլալով, արևելքի և հարաւոյ կողմէն զոցուած է անցուդարձը և այնու քաղաքին առետուրը մաքսի խոչնդումներով սահմանափակ : Հայք որ վաճառականութեան ազգային բնաձիր յատկութիւնը ունին, բնական է որ նախամեծար համարին ու բնարեն իրենց վաճառականութեան աւելի ընդարձակ ասպարէզ մը : Ասկէց զատ ի սկզբանէ անտի Սուչաւացիք զինուորութեան հակակրութիւն ունենալով, զինուորութենէ ազատ ըլլալու համար՝ ծանր հարկը վճարելու անկարողներու մէջ ընդհանուր սովորութիւն եղած է զաւակնին 10-12 տարու եղածին պէս մերձակայ Արումանիոյ երկիրը գրկել վաճառականի կամ խանութպանի մը քով, որպէս զի չափահասութեան ատեն Աւստրիա չ'գանուին :

Տղայքն Արումանիա տեղաւորուելէն և ինքնագլուխ վաճառականներ ըլլալէն ետքը ծնողքնին սովորաբար կ'երթան իրենց ծերութեան ժամանակը քովերնին կ'անցնեն : Ասկից է որ Արումանիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքները Սուչաւացիք տարածուած են, և ասկից է նաև որ Սուչաւացի մէջ մնացողները աւելի ազջիւններն են, որով օրիորդաց և երիտասարդաց մէջ հաւասարակըչութիւնը խանգարած է : Բայց ասկից չ'հետևիր

Թէ « Հայ օրինորդաց շատը օտարազգիներու հետ կարգուելու ակտին բռնուած են » որովհետև Սուչաւայի օրինորդք իրաւամբ պարկեշտութեան, ամառկնութեան և նուազ զարգասիրութեան անուն և համարում ունենալովն, Ռուսմանիոյ մէջ տարածեալ Սուչաւայիք և նոյն իսկ Ռուսմանիա ծնող երիտասարդք քառ հասարակաւ ի հետամուտ են Սուչաւայէն իրենց ամուսինները ընտրել, որով խանդարեալ հաւասարակշուութիւնը դարձեալ տեղը կերթայ :

Եթէ հայազգի երիտասարդքի մը օտարազգի աղջկան հետ ամուսնանալու դրեթէ օրինակ մը չկայ, Հայ օրինորդքի մը օտարազգիի հետ կարգուելը խիստ քիչ և բացառութիւն է : Ամուսնութիւնը չէ ուրեմն Սուչաւայիներուն նուազելու պատճառը, այլ վաճառակաւորութեան և ղինուորագրութեան համար ի Մոլտաւիա անցնիլը : Եւ սակայն ըստ հեղինակին 700 տունէն 400 տունին խմբովին ի Թրանսիլլանիա մեկնելէն ետքը, մնացեալ 300 տունը 130 ասրուան միջոցի մէջ 160 տունի իջնալը ոչ այնչափ մեղադրանաց առիթ կրնայ ըլլալ Սուչաւացւոց համար, երբոր ինկատի առնուի նախ թէ այդ աննշան նուազումը ազգին անհասական կորուստ չէ, այլ պարզապէս տեղափոխութիւն մը, և երկրորդ երբոր Թրանսիլլանիոյ մէջ կրօնից, իսկ Լեհաստանի մէջ թէ կրօնքի և թէ ազգութեան նկատմամբ այնչափ ազդայնոց բոլոր բովանդակ անհատ ըլլալուն հետ բազդատուի :

Յաւալի և արտասուալի կէտ մը եթէ կայ, այն ալ Սուչաւայի ազգային դպրոցին յետամնաց վիճակն է : Եթէ չարազանցութիւն է ըսելը թէ վարժապետնին, որ բոտ մեզ բաւական հայկաբան է, « առանց սխալի սող մ'անգամ չ'կրնար կարգալ » ինչպէս նաև առհասարակ բոլոր քաղաքացիներուն խիստ կօկիկ և աղւոր գիրը պատարակել, ըսելով թէ, « Ս.գամէ մնացած ըլլայ » իբր թէ Ս.գամայ ժամանակ հայերէն գիր ըլլար, սակայն ստոյգ է դժբաղդաբար, թէ ամեն ազգասէր և հայրենասէր՝ ազնիւարչ և սրտակտուր կը մնայ երբոր Սուչաւայի դպրոցին տխուր վիճակը նկատելու ըլլայ : Երկու ասրի կարգավարի (տէրէտէր) տխուրսով երիտա-

սարգական եռանդեան ամեն ճիգն թափելով մենք ևս մերովսանն նկրտեցանք գործակցութեամբ մեր բարեկամ կալուածատէր Աղա Իլիէշ աղագասէր ազնուականին ասոր դարման մը տանիլ, դպրոցը բարեկարգել, և աղջկանց կանսնաւոր դպրոց մը ևս հաստատեցինք, բայց աւագ, երկոցունցս աշխատութիւնը ազախսեղաւ: Այս դպրոցը Սուշաւացւոց պատիւ չբերեր, որն որ այսու մանաւանդ աւելի կը ծանրանայ, սրովհետեւ լուսաւորութեան կեդրոնի մէջ կենալովսին առաւել ի վիճակի են աղգային կըթութեան յարգն ու վարկը զընհատելու, առ որ պէտք եղած դրամը և հաստատեկամուտը չպակսիր իրենց: Ասոր համար, թէև հեռաւոր, բայց իբրև հայրենասէր զաւակ կ'երգուընցընենք կը թախանցենք մեր սիրելի քաղաքակիցները և յատկապէս հողաբարձուներն ու քահանայները որ անյապաղ այս արատը ջնջելու ճգնին:

Այս նպատակին հասնելու միջոց է ըստ մեզ, նախ այժմեան ծերունի ութսունամեայ վարժապետը արժանավայել թոշակը իրեն պահելով հանդստացնել, և անոր տեղ աշխոյժ աղգասէր հայկաբան մը բերել, ինչպէս նաև աղջկան դպրոցը հայազգի բարեմոյն վարժուհւոյ մը յանձնել: Երկրորդ՝ եկեղեցական դպրութիւնը և գաստատուի պաշտօնը անջատել զատել: Թող համոզուին թէ օտար լեզուաց և գիտութեանց մէջ իրենց կըթութիւնը սրչափ որ ալ կատարեալ և փայլուն ըլլայ, միշտ յետնեալ և նսեմ պիտի մնան և աշխարհիս մէջ քայլերնին միշտ կաշնի կազն և առ խարխալս պիտի առնեն: Անձնական յարգ ու պատիւ, անկախ դիրք և լիասիրտ մտիթարութիւնը աղգային ողւոյ և մայրենի լեզուի մշակութեամբը միայն կրնան ունենալ:

Չ'ենք ուղեր աղգասէր ճանապարհորդին հետևիլ Սուշաւայի Հողաբարձուաց և Քահանայից մէջ այժմ ծագած վէճին նկատմամբ: Այս ինդրոյն վրայ թէև քանի մը գրեր մեք ալ առինք, բայց մենք մէկ կողմէն միայն զբուած ըլլալովս և հեռու գանուելովս անաչառ ըլլալու պէտք եղած տարրը և մանրամասնութիւնը կը պակսի մեզ. ասկէց զատ, ոչ պաշտօն ունինք և ոչ իսկ խոհեմութիւն կը համարինք տեղական

կամ լաւ եւ է ըսել ընտանեկան գործերու մէջ միջա-
մուխ ըլլալ : Քայց սա միայն գիտել կ'ուտանք թէ ,
մէկ կողմէն կ'ըսուի թէ «Սուչաւայի մէջ մեր գիտ-
ցած ամիրայութիւնը կը տիրէ , բուն բառին նշանա-
կութեամբ . եկեղեցւոյ Հոգաբարձուք ինչ որ հրամա-
յեն այնպէս պիտի ըլլայ . քահանայք ըստ ամենայնի
պատրաստ են անոնց հնազանդելու» , իսկ միւս կողմա-
նէ կը հաստատուի թէ «Քահանայն առանց մտիկլնե-
լու Հոգաբարձուին պատուէրը՝ երախայն կը մկրտէ .
և կը պատասխանէ թէ սա իր պաշտօնն է . ուր որ
մկրտութիւն պտակ և ննջեցեալ մ'ըլլայ՝ իր պարտքն է
երթալ կատարել , զոր եթէ չընէ իր կարգին և կոչ-
մանը գէմ մեղանչած կ'ըլլայ . և թէ ինքը ստակի Քահ-
նայք չէ՞ և այլն , և այլն . պատասխան մը որ Քահանա-
յից ստորակարգեալ ծառայի մը նուաստ գեր ունե-
նալուն հակասական է : Քաղձալի էր մեզ եթէ Քահա-
նայք իրենց անյագ արծաթօրութեամբ և միայն իրենց
չահուն համար աշխատելովն կարգերնին և պատինին
նուաստացած ըլլալուն ամբաստանութիւնն ալ , որուն
ցաւ է մեզ հաւատալ , անձնանուէր զոհողութեամբ ար-
գարացնել կարող ըլլային :

Նոյնպէս կը գովամակինք ընդունիլ հարուստ
ներուն վրայ բրած խիստ խօսքերն : Արեւի է Սուչա-
ւայի իշխանաւորք առաւել քան զարժանն կարեորու-
թիւն մը տան չքաւոր աստիճաններու և տէրութեան
տիրողաներու , որք ըստ այժմեան ուղղադոյն տեսու-
թեան և հաւասարական սկզբան անձնական արժանիքէ
միշտ ստորագասելի են , և պարզապէս առաքինական ,
ազգասիրական և մարգասիրական նշանաւոր գործոց
իրբև արտաքին նշան և վարձ իրենց գինը ունին . սա-
կայն այդ թերութիւնը մինչև իւր յետին հեռու-
թիւնը իջեցնել և անկից եզրակացնել թէ «մեծամեծ-
ներն իրենց ստորին մէկու մը բարև անգամ տալ կը
զլանան , ողորմութիւն խնդրող քաղաքացին կը վաւրն-
անն առջևնուն» հեռի է ճշմարտութենէ : Արենց՝ ինչ-
պէս նաև բոլոր անգացիներուն գերմանական ցրտու-
թիւնը և գժուարամտչելի ըլլալը , զորն որ թերևս

հեղինակին ալ զգալի բրած են, պատճառ եղած ըլլալու են այդ կարծեաց տխուր և խիստ քննադատութեանց՝ որք այս՝ իբրև անմիջական տպաւորութիւն պէտք է համարուին, բայց ոչ երբէք իբրև իսկական իրաց վիճակ:

Չանց կընենք յիշատակել այլ և այլ շատ մը կէտերն, ընդ որս և այն իբր թէ «հասարակ ժողովուրդը ձայն չունի բարձրացնելու և հաշիւ ուզելու. թէ եկեղեցական կարգադրութիւնը 2-3 հոգաբարձուի ձեռքն է, որ 10 տարիէն ի վեր այս պաշտօնը կը վարէ, թէ ստակը ս'ըր կ'երթայ կամ ս'ըր մնացած է, ոչ զիտցող կայ և ոչ հարցնող փնտռող»: Արովհետև անհնարին է հաւատալ, թէ սահմանադրական և հըսկող տէրութիւն մը, ինքնիշխանական այսպիսի զեղծումներու թոյլտուութիւն ընէ, ազգին կողմէն շինուած և տէրութենէն վաւերացեալ կանոնադրութիւնն ոտնակոխ ըլլալուն աչք գոցէ կամ սրտչեալ պայմանաւոր մէջ հոգաբարձութեան ընտրութիւնը չպահանջէ, որն որ նորոգ անցեալ տարի եղաւ և վերընտրելիութեան սկզբմամբ դարձեալ նախկին հոգաբարձուները հաստատուեցան, Յենք վարժած ենք հոս դրամական անհաւատարմութիւններու հանգիստուես ըլլալ, անոնց պատիժը անպատճառ և անմիջապէս չը հետեւելուն համար, բայց տօնկայ Աւստրիա չըլլար, և յայտնի է թէ հեղինակը խաբուած ըլլայ ընդդիմակաց անձէ մը, որն որ լաւագոյն բրած կ'ըլլար և աւելի ազգօղուտ էր տէրութեան բողոքել և ամբաստանել եթէ այնպէս բան մը կայ, քան թէ երիտասարդի մը միամտութեամբը զեղծանիլ:

Քաղցր է մեզ յուսալը թէ ազգատէր ուղևորը իւր արդիւնաւոր հրատարակութեան և տուած հետաքրքնին տեղեկութեանց մէջ սպրդած քանի մը սխալներուն վրայ այս դիտողութիւններուն ներողամիտ կ'ըլլայ, ինչպէս նաև իբրև անկեղծ յայտարարութիւն կընդունի սա մեր համոզումն ալ թէ իւր այնպատութիւնը և զոհողութիւնը ամեն դոյնեստից և չորհակալութեան արժանի է, որովհետև ի սփիւռս տարածուած ազգը մեկզմէկու ճանչցնելու կը ծառայէ, հետաքրքրութիւն

1770

2013

